

7-6

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Концепція «кооперативного соціалізму»

До питання про районування України

ЗУНР в українській історіографії

«Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.)

Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку

Американські вчені про незалежну Україну (1989—1992 рр.)

Іван Огієнко — митрополит Іларіон

ОУН і УПА у другій світовій війні

О'Коннор Бернард. Історія Польщі (фрагменти, що стосуються України)

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках

2'95

Редакційна колегія

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк**,
С. В. Віднянський, **В. М. Даниленко**, **М. Ф. Дмит-
рієнко**, **С. О. Єсельчик**, **Я. Д. Ісаєвич**, **М. В. Ко-
валь**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. го-
ловного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Ку-
рас**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **О. П. Реєнт** (заст.
головного редактора), **В. Ф. Репринцев**, **В. М. Рич-
ка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов**
(заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. Ф.**
Солдатенко, **П. С. Сохань**, **В. С. Степанков**,
П. П. Толочко, **П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Ар-
хипенко**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. О.**
Носова, **М. Б. Озерова**, **Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

доктор іст. наук **О. П. Реєнт**

канд. іст. наук **В. М. Ричка**

канд. іст. наук **О. С. Рубльов**

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор **Н. М. Абрамова**
Технічні редактори **А. Д. Голина**, **О. В. Дивуля**
Коректор **Г. С. Божок**

Здано до набору 24.03.95. Підп. до друку 17.05.95.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк.
14,57. Тираж 7510 прим. Зам. 5-836.

Київська книжна типографія научної книги,
252004, Київ-4, ул. Терещенковская, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (401),
март — апрель 1995. Национальная Академия наук. Ин-
ститут истории Украины. Институт национальных отно-
шений и политологии. Научный журнал. Основан в
1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке.
Главный редактор **В. А. Смолій**

Київ, видавництво «Наукова думка». Адрес редакции:
252001, Київ-1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:

252001 Київ 1,
ул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 2 (401)

березень —
квітень 1995

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» 3
Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України (*Закінчення*) 17

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Дерев'янка С. М. (*Івано-Франківськ*), Панчук А. М. ЗУНР в українській історіографії 28

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Коваль М. В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.) . . . 37
Вегеш М. М. (*Ужгород*), Задорожний В. Є. (*Ужгород*). Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку 42
Аппатов С. Й. (*Одеса*), Дубовик В. А. (*Одеса*). Американські вчені про незалежну Україну (1989—1992 рр.) 51

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради 65

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Тюрменко І. І. Іван Огієнко — митрополит Іларіон 79

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ОУН і УПА у другій світовій війні (*Продовження*) 93

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Калашников В. М. (*Дніпропетровськ*). Україна XVII ст. очима ірландського вченого 123

О'Коннор Бернард (*Ірландія*). Історія Польщі (фрагменти, що стосуються України) 124

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках (*Продовження*) 145

Новий погляд на проблему

С. В. Кульчицький (Київ)

Концепція «кооперативного соціалізму»

Переглядаючи концептуальну основу історії радянської доби, ми повинні подивитися іншими очима на добре знайомі історичні факти, постаті, ідеї. Відмова від звичайних стереотипів кидає на них нове світло. Прикладом може бути праця В. І. Леніна «Про кооперацію». Прочитання її під іншим кутом зору змінює наші уявлення про історію реалізації комуністичної доктрини в СРСР.

Виявляється, що в праці «Про кооперацію» В. І. Ленін зробив замасковану спробу ревізії комуністичної доктрини в її найбільш вразливому пункті — аграрних відносинах. Провал концепції «кооперативного соціалізму» і повернення після смерті Леніна до вимог програми РКП(б) про відчуження селянської власності шляхом колективізації призвели в кінці 20-х і на початку 30-х років до таких трагічних подій, як експропріація і депортація найбільш заможної верстви селянства при одночасному примусовому охопленні колгоспами основної маси жителів села. В Україні і на Кубані суцільна колективізація селянських засобів виробництва супроводжувалася додатковими трагічними випробуваннями — терором, голодом.

* * *

Трирічні спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністичним виробництвом найбільш повно і безповоротно провалилися на селі. Під державний контроль не вдалося поставити навіть поміщицькі маєтки. Селяни змусили державну партію заплатити по передреволюційних векселях і віддати маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянської власності у формі колективізації. Псодинокі комуни виникали переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В. І. Ленін з гіркотою констатував: «Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»¹. Держава, що не бажала мати справу з ринком, опинилася перед необхідністю застосувати у відносинах між містом і селом найбільш варварський засіб: регулярні ревізії виробленої в сільському господарстві продукції.

Починаючи з грудня 1920 р., партія спробувала вдатися до принципово іншого, ніж колективізація, засобу державного втручання в сільськогосподарське виробництво: посівної розкладки. В країні почала розгортатися мережа посівкомів, які повинні були керувати посівною кампанією 1921 р. Однак економічний колапс і загроза великомасштабної війни з селянством, яке не мирилося з продрозкладкою, змусили В. І. Леніна припинити комуністичний штурм і капітулювати перед ринком.

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїнській партконференції в грудні 1921 р. Х. Г. Раковський висловився не-

двозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»².

Отже, мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. І тут керівники партії, передусім В. І. Ленін, звернули свою увагу на кооперацію. Вони враховували, що селяни ще з кінця ХІХ ст. організовували з власної ініціативи різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язання їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. З кооперативами у них не було нічого спільного. По-перше, колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспів визначалися ступенем відчуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (у комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У комунах, які, згідно з комуністичною доктриною, вважалися вищою формою об'єднань селян, останні позбавлялися власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробництва. У виробничому процесі в колгоспах селянин займав становище, яке мало чим відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах. По-друге, економіка колгоспів була натуральною і цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

В. І. Ленін розумів цю принципову різницю між кооперативами і колгоспами. Крах трирічних спроб зруйнування ринкової економіки спочатку не вплинув на його теоретичні позиції. У брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), присвяченій обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розглядаються як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Кооперація дрібних товаровиробників, писав Ленін, «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістиків, їм дає найбільшу вигоду». Це не може бути інакше, підкреслював він, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»³. Тобто, ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови чи діяльності, а більш глибокими причинами: залежністю від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем. Це треба запам'ятати, щоб простежити пізнішу еволюцію поглядів вождя державної партії.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. У вищезгаданій брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було стати колгоспником, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав Ленін, — в разі успіху, дасть нам піднесення дрібного господарства

і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на початках добровільного об'єднання»⁴.

Отже, хід ленінських думок під час переходу від комуністичної до ринкової політики цілком ясний: про колективізацію мріяти поки що не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Тривалість непу проголошувалася Леніним максимум на два десяткі років. У цих хронологічних рамках, на думку більшовиків, повинні були створюватися передумови для добровільної колективізації селянських господарств. Однак вождь не наважувався називати конкретні строки утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою. «Невизначений строк» — ось вираз, якому він віддав перевагу. Це теж треба запам'ятати.

Така обережність щодо проектів одержавлення селянської власності, які виникали в партії, пояснювалася засвоєнням уроків відчайдушного опору селян політиці колективізації у 1919 р. Коли на IX з'їзді РКП(б) більшість делегатів, які працювали у кооперативній секції, прийняла запропоновану В. П. Мілютіним резолюцію про одержавлення кооперації, В. І. Ленін добився від з'їзду протилежного рішення «через те, що ми маємо справу з класом, який менш доступний нам і ні в якому разі не піддається націоналізації». Дух мілютінської резолюції, вказував далі вождь, «є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання»⁵. Зауважимо, що в той час (весна 1920 р.) щодо «більш доступного» робітничого класу провадилася жорстка лінія на всеохоплюючу мілітаризацію праці.

Через два роки так само негативно Ленін поставився до представлених у ЦК РКП(б) тез Є. О. Преображенського з аграрного питання. Відповідно до партійної програми Преображенський вимагав «розвивати радгоспи, підтримувати і розширювати пролетарське землеробство на ділянках, наданих фабрикам, заохочувати розвиток сільськогосподарських колективів і залучати їх в орбіту планового господарства як основну форму перетворення селянського господарства в соціалістичне». Ленін передав тези іншим членам політбюро з негативним відгуком, а в листі до Н. Осинського застерігав, «щоб невмілим втручанням не утруднити успішного розвитку сільськогосподарського виробництва»⁶.

Загальний напрям аграрної політики перших років непу справді полягав у тому, щоб «не утруднити» необережними діями господарського піднесення, яке почало відчуватися на селі після скасування продрозкладки. В центрі співчутливої уваги державної партії вперше опинилися проблеми приватних господарств і створюваних ними кооперативів.

Ставлення партійного керівництва до колгоспів на початку 20-х років було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмовитись від приватного господарства на користь колективного, з другого, — сувора реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати опорою державі. Не даючи продукції на сторону, колективісти заявляли, що вони — сіль землі, і постійно вимагали від уряду все нових і нових пільг та субсидій.

Загалом діячі партії щодо цієї теми обрали компромісну точку зору. Піддаючи сумніву доцільність існування колгоспів з максимальним ступенем відчуження власності (комун), що за доктриною вважалося вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони вігали утворення інших колективних форм, особливо артілей.

На V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. Г. І. Петровський висловив думку, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп, тим більше не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Е. Й. Квірінг у той час так висловлювався у газетній статті: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організовуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподар-

ські комуні, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними силами здійснить ці роботи»⁷.

В. І. Ленін тоді також вважав, що серед заможних прошарків селянства мають шанс утвердитися не комуні, а форми колгоспів із частковим відчуженням селянської власності. Це засвідчує його телеграма Х. Г. Раковському і М. В. Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. В ній накреслювалася така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції («відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти»). Телеграма закінчувалася рекомендацією: «Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуні поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуні...»⁸. Незабаром після цього, у промові на VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін порівняв комуні з богадільнями, а на радісно-наївний рапорт залізничників станції Пролетарська Владикавказької залізниці, які повідомили у січні 1921 р. про влаштування сільськогосподарської комуні, відповідав так: «Без ділового практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь»⁹.

Приватне господарство селянина не вписувалося в комуністичну доктрину, тому що з дореволюційних часів втратило патріархальні риси і зв'язало себе з ринковою економікою. Своім незалежним від держави існуванням воно кидало виклик тоталітарному політичному режиму. Але цю причину не можна було називати, закликаючи селян відмовитися від індивідуального господарювання. Тому більшовики доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали їх добровільно об'єднатися у колективи.

З переходом до непу, коли гасло колективізації було зняте, апріорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли у повітрі. І тепер Ленін з досадою відкидав звичний аргумент про ефективність колективного господарювання, який не витримував перевірки життям, але залишався у пропагандистському арсеналі найупертіших доктринерів. У вищезгаданих тезах Є. О. Преображенського він звернув особливу увагу на такі рядки: «Що стосується бідніших прошарків сіл, то, за виключенням господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, скорочення посівних площ тощо»¹⁰. На полях тез ним зроблено таке остереження: «Не доведено, що у «колективів» взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»¹¹.

Якою ж була загальна лінія державної партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? Навіть у період, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір між ними. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», повела себе в цій ситуації прагматично. В циркулярі читаємо: «Робота попередніх років по усупільненню сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці, як найбільш сталі радянські осередки на селі, можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх у загальне кооперативне річище»¹². Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань.

Таким чином, витоки неможливого гібрида у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва» сягають 1922 р. Якраз тоді почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким

стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. В роки, які передували суцільній колективізації, таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. І при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими!

Наприкінці 1923 р. за дорученням ЦК КП(б)У в Україні було обстежено стан наявних колгоспів. Кількість колективних господарств усіх форм зростала таким чином (дані 1920, 1921, 1922 рр.— на початок жовтня, 1919 і 1923 рр.— на початок липня):

1919 р.— 680	1922 р.— 3003
1920 р.— 707	1923 р.— 5105
1921 р.— 1077	

Питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2—3 %. Переважали форми з незначним рівнем відчуження засобів виробництва, а частка комун становила тільки 4 %. Щодо соціального складу колгоспників, то 70 % з них були незаможниками. Про економічне становище в матеріалах обстеження було сказано ухильно, але все-таки правдиво: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності»¹³.

Після вивчення матеріалів зазначеного обстеження з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 15 листопада 1923 р. «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства». В ній вказувалося, що колективізація повинна здійснюватися тільки у випадках, коли є впевненість у міцності новоутворюваних колективів. Заборонялося всіляке форсування переходу нижчих форм колективів у вищі. Основною базою колективізації було визнано незаможне селянство. Державні пільги колективам вважалися вкрай необхідними¹⁴.

Зміст названої постанови суперечить її назві. Як правило, документи з назвою «Про дальшу роботу...» приймалися партійними комітетами з метою активізувати діяльність у тому чи іншому потрібному напрямку. Тут же мова йшла про те, щоб не прискорювати темпів колективізації, не форсувати відчуження засобів виробництва у колгоспників, не тягнути в колгоспи селян-власників. Зумовлений непом відступ від комуністичної доктрини диктував саме таку політику.

Не підлягає сумніву суто ідеологічна мотивація прийнятого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі відсутності таких — про необхідність виявлення ними ініціативи по їх створенню¹⁵. В опублікованому напередодні VIII-ої Всеукраїнської партконференції звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «досить незначні результати»¹⁶. У зв'язку з цим на конференції Д. З. Лебідь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. Х. Г. Раковський у заключному слові відкинув цю пропозицію і відверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може призвести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх усі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть виявиться колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг»¹⁷. Дискусія на цю тему показала становище колгоспів більш об'єктивно, ніж присвячені колгоспному будівництву засідання в ЦК КП(б)У.

Підіємо підсумки. На початку 20-х років теоретичні установки і політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими основними параметрами:

— створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементом капіталістичної економіки;

— створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементом соціалістичної економіки;

— ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктриною форм селянських об'єднань було негативним внаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;

— держава відкладала широку колективізацію на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу;

— держава сприяла розвитку кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити із змістом статті В. І. Леніна «Про кооперацію». Співвіднесення висловлених у ній ідей з попереднім теоретичним і політичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього документа. Без такого співвіднесення аналіз статті не буде продуктивним.

В. І. Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. Зіставлення положень статті з попереднім теоретико-політичним доробком партії дозволяє виявити в ній концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну комуністичній доктрині.

У першій половині грудня 1922 р. В. І. Ленін почав збирати матеріали для виступу на X Всеросійському з'їзді рад (запланованому на кінець грудня) по кількох темах. Однією з них мала бути тема про кооперацію. Зберігся план цієї доповіді із записом: «*Центроспілка: її особливе значення*»¹⁸. У листі до голови Центроспілки Л. М. Хінчука вождь просив повідомити останні дані про діяльність кооперації¹⁹.

Проте 16 грудня стався новий приступ хвороби, після чого у Леніна виникли сумніви щодо свого повернення до політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він добився у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий приступ хвороби призвів до повного ослаблення його розумової діяльності, він всього надиктував спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Друга з них була на тему, сформульовану так: «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Текст її, надиктований 4 і 6 січня 1923 р., Н. К. Крупська передала в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня стаття була надрукована в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію»^{*}.

Ще раз підкреслимо, що суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Оскільки кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, більшовики розглядали її як елемент капіталістичної економіки. З цієї причини сільськогосподарська кооперація не могла стати елементом ладу, який будувала державна партія. Вона вважалася не більше як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

Та вже при переході до непу, весною 1921 р. В. І. Ленін заявив про «економічну неможливість» політики, здійснюваної у попередні три роки в точній відповідності з вимогами комуністичної доктрини. За ці роки визначилася марність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо у робочому часі, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Виявилось, що поєднати інтереси індивідуального виробника із суспільними ніяким механізмом, крім ринкового, неможливо. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов.

За два роки нової економічної політики (1921—1922) вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, як того вимагала комуністична доктрина?

Стаття «Про кооперацію» давала на це відповідь, хоч і не досить ясно. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку селянинові, як торговцеві, зробили поступку принципові приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це є лад соціалізму.

Відчувалося, що автор переосмислив нову економічну політику. Ще 20 листопада 1922 р. він заявляв з трибуни Мосради: «З Росії непівської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. Неп вважався інструментом соціалістичного будівництва і тільки. Поки він тривав, соціалізму не існувало. А на початку січня 1923 р. Ленін диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Знаменне визнання! «Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму 1918—1920 рр., уособлював усе багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити всіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, що здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який комуністи самі себе загнали. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просто зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму», Ленін знімав з порядку денного відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики раніше не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін не даром попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»*.

Свого часу вождь державної партії виголосив багато промов із закличками створювати комуні і радгоспи. Програма РКП(б) 1919 р. була написана ним особисто від першого до останнього рядка. Кооперацію він третирував як торгашеську, в чому сам визнавався. І ось тепер у статті, що мала значення політичного заповіту, В. І. Ленін давав відповідь на ключове питання, яке особисто поставив, і сама постановка якої здавалася б еретичною лише кілька тижнів тому назад: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей «кооперативний» принцип так, щоб всякому і кожному було ясно його соціалістичне значення?».

Змінивши думку про кооперацію, В. І. Ленін дістав змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними

перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни люто опиралися, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через непучасті в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне—два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

До непу державна партія на чолі з В. І. Леніним йшла нерішуваними кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті «Про кооперацію» Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, і цей крок став вирішальним. Зміна точки зору на кооперацію означала зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміна «соціалізм» як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, а в своїй останній статті він фактично відмовлявся від ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів з часів Е. Бернштейна, російських меншовиків, українських соціал-демократів.

Це прояснює значення найбільш загадкового уривку знаменитої ленінської статті. Ось він: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованого уривку. Аналіз тексту самої статті не дає можливості робити однозначні висновки. Тим більше, що сам Ленін у наступному реченні щось пояснює, насправді нічого не пояснюючи: «Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т. д. А тепер центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну «культурну» роботу»

Тільки зіставлення підходів до кооперації і непу, що змінювалися, дозволяє зрозуміти, в якому напрямку мінялися погляди В. І. Леніна на соціалізм. Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини.

Концепція «кооперативного соціалізму» залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування треба доводити зіставленням неоднакових у різні часи підходів партії до кооперації. Але в світлі того як розгорталися події після смерті Леніна, вона становить особливий інтерес.

«Кооперативний соціалізм» слід, очевидно, розглядати в контексті з іншими пропозиціями, висловленими в останніх листах і статтях В. І. Леніна. Наприклад, з пропозицією запобігти конфліктам у ЦК РКП(б) шляхом збільшення його кількості до 50—100 чоловік за рахунок залучення нових членів з робітничого класу (згодом ця ідея була реалізована Й. В. Сталіним, але замість робітників партійне керівництво поповнилося підконтрольними йому апаратниками). Або з пропозицією відновити незалежність національних республік, залишивши об'єднаними тільки військові і дипломатичні відомства.

Цілком ясно, що на схилі життя В. І. Ленін відчув наростання негативних тенденцій і явищ у будованій більшовиками системі влади, що

спиралася на диктатуру. Його турбувало й те, що поворот в економічній політиці, здійснений у 1921 р., державна партія теоретично не осмислила. В результаті він ставив на майбутнє більше запитань, ніж давав відповідей.

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена партійним керівництвом, яке лише робило вигляд, нібито ретельно виконує конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад цього спотворення дає концепція кооперування.

Можливість викривлення його волі полегшив сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до колективізації. Про це можна було здогадуватися, читаючи статтю між рядків, а партія звикла до чітких ідеологічних настанов. Ці настанови залишалися непорушними, у тому числі головна з них — ленінська програма РКП(б). Досвід комуністичного штурму 1918—1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму», яку теж винайшов Ленін, щоб не заплямувати комуністичний ідеал, скласти дійсне уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва було неможливо. Тому для партапаратників і рядових комуністів кооперування залишалось лише *передумовою* колективізації. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому розумінні.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, збірниках і окремих виданнях після першої публікації в центральній партійній газеті, стаття «Про кооперацію» залишалася в партії «непрочитаною». Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Деякі учасники пленуму, розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього лозунгу з порядку денного²⁰. В резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними (!) в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою селянського виробничого об'єднання є об'єднання з максимальним ступенем «усуспільнення», тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Своє вагоме слово тут могли б сказати самі селяни, але «робітничо-селянська» держава їх не питала.

Через півроку, у травні 1924 р., VIII конференція КП(б)У знову повернулася до проблеми селянських виробничих об'єднань. Вона підтвердила тезу про однакову важливість кооперування і колективізації. Рівна увага до них пояснювалася, очевидно, тим, що колгоспи практично повністю, а кооперативи — на 55 % були в руках комітетів незаможних селян²¹.

Найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923—1924 рр. були зайняті боротьбою за владу. Принципові проблеми господарського будівництва вони віддали діячам другого ешелону — теоретику М. І. Бухаріну і практику О. І. Рикову. Останні були найближчими співробітниками В. І. Леніна, знали і поділяли його підходи до соціально-економічних проблем, що змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що кооперація стає для радянської держави найважливішим економічним завданням на цілий історичний період, вперше прозвучала ще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до її передачі у розпорядження ЦК РКП(б). Вона з'явилася в резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденно звичайна фраза, без виділення принципового значення закладеної в ній думки. Далі в цій резолюції підкреслювалася актуальність рішення попереднього з'їзду про обов'язкову участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а також необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун²².

1924 рік — єдиний, в якому ідеї статті «Про кооперацію» позначилися на поточній політиці партії у неспотвореному вигляді. XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. поставив питання про кооперацію окремим пунктом порядку денного. У відповідній резолюції підкреслювалося, що далі просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями у розвитку великої державної промисловості, по-перше, й успіхами кооперування населення, по-друге. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не піднімалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, а й забезпечить їх технічну реконструкцію. Виступаючи у травні 1924 р. в партійній організації Бауманського району Москви, голова Раднаркому СРСР О. І. Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо²³.

У директивних документах партії, що приймалися у 1925 р., вже почалася ззовні непомітна, але істотна деформація концепції «кооперативного соціалізму». Дуже показові щодо цього матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.), на якій було заслухано доповідь О. І. Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався популярно викласти концепцію «кооперативного соціалізму» і окремо зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, — сказав він, — і в майбутньому роль їх зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, при нинішній техніці виробництва ще довгий час залишатимуться поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства»²⁴.

О. І. Риков не заперечував існування колгоспів, але не надавав їм самостійного значення. Адже основна частина селянства, тобто селяни-власники, не брала участі в колективізації і не збиралася робити це у майбутньому. На думку голови Раднаркому СРСР, просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не створювало соціалістичного господарства. Тільки у кооперативах доповідач вбачав соціалістичне майбутнє села. Але це був зовсім не той соціалізм, який передбачався партійною програмою.

За встановленим порядком, проект резолюції партійного з'їзду або конференції представляв доповідач. Та від проекту О. І. Рикова, від його ідей в резолюції XIV партконференції не залишилося нічого. Вправною рукою генсека в резолюцію були внесені положення, які перебували у непримиренному протиріччі з концепцією «кооперативного соціалізму».

Конференція, щоправда, проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»²⁵. Тут відсутня ключова ідея В. І. Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Кооперативний товаровиробник залиша-

ється в уявленні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язується не з кооперуванням селянства, а з колективізацією, тобто здійснюється повний поворот від статті «Про кооперацію» з усіма її ідеями до попереднього тесретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі по тексту резолюції відбувається реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом концепції колективізації. Проте поворот цей малопомітний і формулюється обережною ремаркою: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»²⁶.

У тому ж 1925 р. темпи повороту до положень програми РКП(б) стрімко зростали. Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу «всемірно сприяти *будівництву колгоспів* (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства»²⁷. Лозунг колективізації, який знову з'явився на поверхні політичного життя, поширювався на середняків, тобто на селян-власників. А не так давно Ленін говорив, що мріяти про колективізацію не доводиться, і відкладав цей процес на «невизначене майбутнє».

Доречно порівняти резолюції, які готувалися в партійному центрі, з рішеннями партійної периферії. У 1924 р. в документах ЦК КП(б)У вплив статті «Про кооперацію» ще не простежувався. У 1925 р., коли ЦК РКП(б) свідомо йшов на перекидання закладених у статті ідей, периферія з цим запізнювалася. У прийнятій IX з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне й кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичні елементи нашого будівництва»²⁸. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не усвідомлювався територіальними партійними організаціями як директива.

Якщо О. І. Риков ригористично наслідував ідеї статті «Про кооперацію», то Й. В. Сталін з не меншим педантизмом повертав державний корабель на курс, визначений партійною програмою. Ці два члени політбюро були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої вище резолюції XIV конференції РКП(б). А чи міг хтось інший у партійному центрі відстояти концепцію «кооперативного соціалізму»?

Г. О. Зінов'єв і Л. Б. Каменев рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи її своєю спеціальністю. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу з членом колишньої антитроцькістської «трійки» Й. В. Сталіним і тим більше не цікавилися проблемами, які ще не виходили за межі теорії. Л. Д. Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», продовжував вважати себе вождем і тому виступав із судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі, він заявив: «Поки ми не зможемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство»²⁹.

Як бачимо, цей лідер партії не прийняв нової точки зору на соціалізм і догматично продовжував розглядати кооперацію як державнокапіталістичну форму власності, а неп — як тимчасовий відступ від «безпосереднього» шляху до комунізму. Важливо, однак, інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він проникливо передбачав, застосуванням «воєннокомуністичних», тобто примусових, силових методів. Саме з цієї причини він стояв за неп і кооперування селянства.

М. І. Бухарін, навпаки, переконано відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства. На

початку березня 1925 р. він виступив з цією тезою на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію»³⁰. У середині квітня на партійному активі в Москві Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику і наші завдання», в якій підкреслив: «Багато товаришів і досі схильні по-воєннокомуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед селянства об'єднання в колективні господарства, це вірно. Але невірно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства по шляху соціалізму»³¹.

У партійних колах Бухарін вважався другим після Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був активно підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». Виявляється, що ні. Цей теоретик засвоїв у Леніна тільки одну ідею, щоправда, для селянства найбільш важливу: кооперування — це добре, колективізація — це погано. Але у цього твердження, яке він послідовно пропагував, не було контексту, глибини, перспективи.

Як не дивно, Бухарін не побачив у змісті статті «Про кооперацію» нової концепції, а л ь т е р н а т и в н о ї комуністичній доктрині. Подібно Сталіну, він вважав неп перехідним до соціалізму періодом. Сам соціалізм Бухарін розумів по-більшовицькому традиційно, як першу фазу комунізму. Різниця полягала лише в тому, що Сталіну перехідний період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму. Бухарін же, як свідчить його виступ на Московській губпартконференції на початку грудня 1925 р., стояв за більш поступовий, розтягнутий у часі перехід до соціалізму і комунізму. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися увігнати селян у комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєннокомуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смысл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селян у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»³².

Ми бачимо, що у Сталіна не виявилось серйозних опонентів щодо курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує заповіданий вождем кооперативний план.

І справді, питання про кооперацію не виходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Проводилася велика організаційна робота по розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю «Про кооперацію», хоч її багатовимірність для політиків, не виключаючи Бухаріна, залишалася таємницею.

У 1926 р. Сталін розпочав серію практичних заходів, безпосередньо спрямованих на повернення уваги громадськості до проблем колгоспів і радгоспів. З його ініціативи була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б) у складі Н. М. Анцеловича, М. І. Калініна, Г. М. Камінського, В. М. Молотова, О. І. Свідерського, Я. А. Яковлева та ін. Результатом її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва». Вона підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти. Поряд із зміцненням артілей і комун рекомендувалося розвивати тсози, машинні товариства та інші прості форми кооперування. Підкреслювалося, що будь-

який примус при організації колгоспів або штучне формування переходу від найпростіших форм об'єднання селян до більш складних завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток³³.

Ця постанова започаткувала довгу серію партійних та партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від багатьох пізніших вона не суперечила інтересам селян. У ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були цілком прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли пожвавленню колективістського руху серед незаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на початок жовтня 1928 р. Питома вага тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7 %. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7 %) і артелей (з 86,4 до 25,6 %).

Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала ламати свій уклад життя. У жовтні 1928 р. в республіці було колективізовано менше 4 % площі селянського землекористування³⁴.

У ретельно зважених заявах Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. 9 вересня 1927 р. члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. І. Ленін намітив конкретні шляхи поступового втягнення основної маси селянства в русло соціалістичного будівництва через кооперацію, яка становить в руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібному селянському господарстві. Разом з тим генсек настирливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі із зарубіжними робітничими делегаціями, які прибули в Москву напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?». Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого у нього ніхто не питав: «до всеосяжної колективізації діло ще не дійшло і не скоро прийде»³⁵.

Дарма, що в цій відповіді словосполучення «всеосяжна колективізація» вживалося із запевненнями, що це — не проблема сьогодення. Принципове значення мало те, що в політичному словнику державної партії з'явився зовсім новий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром цей термін у дещо зміненому вигляді (масова колективізація, потім — суцільна колективізація) перекочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

Перший практичний крок у здійсненні «всеосяжної колективізації» було зроблено буквально через кілька тижнів у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі й об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під тиском генсека в директиві з'їзду по розробці перспективного плану було закладено високі показники колективізації сіль-

ського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20 % селянських посівів. Отже, планувалася практично стопроцентна колективізація бідняцьких господарств.

Не пройшло й п'яти років після появи статті «Про кооперацію», як усі її ідеї було поховано під нескінченні запевнення нових керівників державної партії про величезне значення ленінського кооперативного плану в справі соціалістичного будівництва. Чому так трапилось?

Очевидно, не слід забувати про небажання самого В. І. Леніна сказати комуністам, що закладена в партійну програму доктрина не витримала перевірки життям. Альтернативну концепцію «кооперативного соціалізму» він виклав настільки замасковано, що не зустрів цілковитого розуміння навіть серед найближчих соратників.

Та навіть якби партійне керівництво цілком зрозуміло «кооперативний соціалізм», навряд чи воно побажало б покласти його в основу економічної політики. Ринкова політика щодо селянства рано чи пізно змусила б партію відновити ефективність «командних висот» народного господарства єдиною можливим шляхом: приватизацією або, в рамках державної власності, корпоратизацією підприємств. В обох випадках це означало добровільне відмовлення від економічної диктатури і тому ставило під сумнів політичну диктатуру ВКП(б).

Такої перспективи згуртовані навколо Сталіна партапаратники не допустили. Вони підтримали сталінську ідею всеосяжної колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і підводила під існуючий тоталітарний режим надійний економічний фундамент.

¹ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 42.— С. 174.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 9.

³ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 43.— С. 206.

⁴ Там же.— С. 208.

⁵ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 40.— С. 265.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 39—43, 125.

⁷ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991.— С. 18—19.

⁸ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 41.— С. 349.

⁹ Там же.— Т. 52.— С. 52.

¹⁰ Ленинский сборник.— Т. 4.— С. 394.

¹¹ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 40.

¹² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— Т. 1.— М., 1958.— С. 317.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 150. Дані за 1919 р.— з джерела: VI Всеукраїнський съезд Советов. 10—14 декабря 1922 года. Стенографич. отчет.— Харьков, 1922.— С. 14.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 154.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— К., 1979.— С. 321.

¹⁶ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраїнської партконференції.— Харьков, 1923.— С. 56.

¹⁷ Раковский Х. Основные задачи момента. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраїнской партийной конференции КП(б)У.— Харьков, 1923.— С. 59.

¹⁸ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 418.

¹⁹ Там же.— Т. 54.— С. 271.

* Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на основі тексту, надрукованого у Повному зібранні творів, т. 45, с. 351—358.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 47, арк. 4.

²¹ Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 264.

²² КПРС в резолюціях...— Т. 2.— С. 453, 456.

²³ Рыков А. И. Статьи и речи.— М.— Л., 1929.— Т. 3.— С. 72—73.

²⁴ Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографич. отчет.— М.— Л., 1925.— С. 88, 89.

²⁵ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— К., 1979.— С. 180.

²⁶ Там же.— С. 185.

²⁷ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— С. 221.

- ²⁸ Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 346.
²⁹ Троцький Л. Д. О наших новых задачах.— М.— Л., 1926.— С. 19.
³⁰ «Правда».— 1925.— 6 березня.
³¹ Бухарин Н. И. Избранные произведения.— М., 1988.— С. 142.
³² Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А. И. Рыкова. Прения по докладу.— М.— Л., 1926.— С. 90.
³³ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— С. 407, 408.
³⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому».— С. 34.
³⁵ Сталін Й. В. Твори.— Т. 10.— С. 219, 223.

В. О. Горбик (Київ), П. І. Скрипник (Київ)

До питання про районування України *

Особливістю етнічного складу населення України є те, що воно має досить строкатий національний склад. За етнолінгвістичною класифікацією, крім українців, які становлять близько 75 % всього населення України, на її території живуть росіяни, білоруси, а також євреї, які говорять головним чином російською і українською мовами, поляки, чехи, словаки, болгар. З інших етнічних груп найчисленніші — романо-мовні (молдавани, румуни), греки, представники фінно-угорської (угорці, естонці) та тюркської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними перепису 1979 р., в Україні налічувалося 73,6 % українців, 21,1 % росіян, 1,3 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,5 % поляків, болгар, 1,6 % представників інших національностей⁴³. Причому в окремих місцевостях в етнічному плані картина різна. Так, наприклад, у Донецькій області українці становлять лише половину міського населення, а в інших — понад 70 %, в Черкаській — 83 %. Щодо сільського населення, то в більшості областей питома вага українців значно вища. В окремих областях вона сягає 95—98 %. Росіяни (близько 21 млн. чоловік) становлять найбільшу після українців етнічну групу населення України. Найбільше їх в містах. В сільській місцевості російське населення живе переважно в Луганській, Харківській, Запорізькій, Донецькій областях, в Автономній Республіці Крим. Євреї (634 тис. чоловік) і білоруси (406 тис. чоловік) живуть здебільшого в містах, молдавани (близько 294 тис. чоловік) — у селах Чернівецької, Одеської, Кіровоградської та Миколаївської областей; поляки (258 тис. чоловік) — в Житомирській, Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях. В Одеській та Запорізькій областях налічується 238 тис. болгар; 122 тис. румунів — в Чернівецькій, 104 тис. греків і 91 тис. татар — у Донецькій, а також в Криму⁴⁴.

Важливе значення для історико-краєзнавчих досліджень має також політичний розвиток України. Справа полягає не лише в її сучасних кордонах, на основі яких здійснюється комплексне дослідження України. Йдеться про вивчення політичного розвитку України в її недалекому, а також віддаленому минулому, коли окремі її частини перебували в складі інших державних утворень (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, СРСР), що не могло не позначитися на багатьох рисах господарсько-побутової діяльності різних етнічних груп населення, суспільної свідомості тощо. Причому справа не лише в традиційному протиставленні західних (Північна Буковина, Східна Галичина, Закарпаття), які тривалий час перебували в складі Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, іншим областям України, що були в складі Російської імперії. Ґрунтовне вивчення політичних відносин дає можливість побачити досить суттєві відмінності всередині вказаних груп областей, що іс-

торично склалися. Не можна, наприклад, не звернути увагу на такий момент: Північна Буковина, перебуваючи тривалий час в складі Австро-Угорщини (як Східна Галичина і Закарпаття), в дорадянський час мала найкращі умови національно-культурного розвитку порівняно з іншими історичними областями України. На це звертали увагу представники демократичного напрямку у визвольному русі України кінця XIX — початку XX ст., зокрема І. Франко і Леся Українка. В той же час відомий історик української діаспори І. Лисяк-Рудницький, досліджуючи розвиток національного і суспільного руху в Україні, вбачав особливості його розвитку в окремих історичних областях України, які перебували в складі Російської імперії. Він, зокрема, відзначав її позитивну роль у відродженні української культури в Слобідській Україні (Слобожанщині). Вбачав також істотні відмінності у соціально-економічному розвитку Лівобережної України (Гетьманщини) і Правобережної України в дорадянський час. «Правобережжя,— відзначав І. Лисяк-Рудницький,— було політично й господарськи зв'язане з Польщею, тоді як Гетьманщина і Слобожанщина мали своє обличчя, звернене до Московщини... Історичну індивідуальність Правобережжя (територію на захід від Дніпра) визначала та обставина, що навіть після анексії Росією 1793 року польська шляхта залишалась соціально панівним елементом у краю і в значній мірі зберегла цю позицію до 1917 року»⁴⁵. Подібні відмінності бачимо і між іншими історичними областями України, як наприклад, між Поділлям і Волинню, Донбасом і Південною Україною, не кажучи вже про Крим.

Маючи такі похідні, можна визначити територіальні межі окремих історичних областей — країв, а також їх територіальне охоплення в межах України. На території сучасної України склалось одинадцять територіальних регіонів — Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Донбас, Крим, Лівобережна Україна (Гетьманщина), Південна Україна, Поділля, Північна Буковина, Правобережна Україна, Слобідська Україна (Слобожанщина). Ці великі територіальні об'єднання, куди входять по декілька найбільших територіально-адміністративних одиниць — областей (їх підпорядкування див. у додатку 1), які за своїми розмірами перевищують території окремих держав, очевидно, не зможуть повністю задовольнити потреби здійснення історико-краєзнавчих досліджень. Це стосується, зокрема, комплексного розв'язання багатьох проблем історії України. Тому, на думку авторів, варто здійснити поділ території України (причому не адміністративний) таким чином, щоб він дав можливість комплексного наукового освоєння окремих територій, а в подальшому і республіки в цілому. Мова в даному випадку іде про історичне районування території України. Автори, безумовно, усвідомлюють всю складність поставленого перед ними завдання. Розуміють вони і те, що однією статтею це питання навряд чи вдасться вирішити. Проте вважають за доцільне накреслити основні контури цієї складної проблеми, щоб в подальшому в результаті колективних зусиль можна було підійти до її розв'язання.

Похідними історичного районування, на думку авторів, має бути ряд принципових положень, на які варто звернути увагу. По-перше, повинен існувати органічний зв'язок між крайовим і адміністративно-територіальним поділом України. В минулому деякі фахівці, які займалися загальними проблемами створення універсальних районів як в дорадянський, так і в радянський час, намагалися відійти від системи прив'язки господарських районів до адміністративно-територіальних кордонів, вважаючи їх в науковому плані не досить обґрунтованими. Проте, як показала практика, створення універсальних районів на подібній основі не полегшує, а, навпаки, ускладнює їх вивчення, а в подальшому і наукове освоєння. Тому в найбільш розповсюджених схемах (у тому числі й серед авторів, які згадувались у першій частині статті) має місце обов'язкова прив'язка господарських районів до відповідних ад-

міністративно-територіальних одиниць. По-друге, визначенням поняття «край», очевидно, не вдасться обмежитися на якомусь одному (більшому чи меншому) територіальному рівні. Він, як і існуючий нині адміністративно-територіальний поділ, на думку авторів, повинен бути триповерховим або трирівневим. По-третє, зручніше, коли термінологія історичного районування звична і доступна для дослідників.

Виходячи з таких похідних, автори пропонують шестиступінчасту схему історичного районування України (див. додаток 3). Найвищим територіальним об'єднанням цієї схеми є край найвищого рівня — назовемо його «територіально-національним краєм», до якого входять найвищі адміністративні одиниці — області (див. додаток 1). Наприклад, до національно-територіального краю Східна Галичина входять Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області. До краю Правобережна Україна — Київська, Черкаська, Кіровоградська області тощо. В свою чергу, області включають краї другого рівня — назовемо їх «обласним краєм». Ці територіальні об'єднання повинні сприяти розвитку історико-краєзнавчих досліджень в межах області. Так, Донецька область складається з трьох обласних країв: Північного, Центрального і Південного, Дніпропетровська — з двох подібних територіальних об'єднань: Лівобережного і Правобережного. Закарпаття — з Передгірського і Гірського. Досвід універсального районування як в дорадянський (погубернський, повітовий), так і в радянський час (на території кожної області України існували підрайони, які дробили область на ряд досить великих територіальних об'єднань) показав доцільність такого поділу. За основу взято фізико-географічний принцип, який передбачає сталість території обласного краю, враховує особливості історичного і соціального розвитку території. Причому, з одного боку, обласний край є складовою частиною адміністративної області, а з другого — до його складу входять райони — адміністративні одиниці другого рівня (див. додаток 2). Це зумовлює послідовність у вивченні певної території.

Специфіка історико-краєзнавчих досліджень показує, що в багатьох випадках виникає потреба в територіальному об'єднанні, яке б займало проміжне становище між адміністративним районом і населеним пунктом — назовемо його «районним краєм». Так, зокрема, звертаючись до дослідження земельних відносин в Україні другої половини XIX — початку XX ст., не можна не звернути увагу на такий момент, що після реформи 1861 р. волость стала основою «общинного самоврядування» в Росії, у тому числі й в Україні. Вивчення території в межах колишніх волостей дасть змогу в подальшому прийти до цікавих узагальнень і висновків. Тому на першому етапі варто відновити території колишніх волостей (а перед скасуванням їх в Україні було близько двох тисяч), причому не створюючи з них адміністративних одиниць, а роблячи це з метою їх поглибленого вивчення. Подальша робота дасть змогу уточнити територіальне охоплення районного краю і, таким чином, оптимізувати його розміри.

Отже, поняття «край» в історичному краєзнавстві включає в себе сукупність фізико-географічних, економічних, політичних, етнографічних ознак певної території, яка підлягає вивченню.

Поняття «край найвищого рівня» в більшості випадків не задовольняє потреб історико-краєзнавчих досліджень в Україні, тому пропонується трирівневе його тлумачення.

Запропонована схема історичного районування може стати основою для глибокого наукового освоєння України.

ДОДАТОК 1

Підпорядкування найвищих адміністративно-територіальних одиниць — областей територіально-національним краям

Волинь

Волинська, Рівненська, Житомирська

Східна Галичина

Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська

Донбас

Донецька, Луганська

Закарпаття

Закарпатська

Крим

Автономна Республіка Крим

Лівобережна Україна (Гетьманщина)

Чернігівська, Полтавська, лівобережна частина Київської та Черкаської областей

Північна Буковина

Чернівецька

Поділля

Хмельницька, Вінницька

Південна Україна

Дніпропетровська, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька

Правобережна Україна

Київська, Черкаська, Кіровоградська

Слобідська Україна (Слобожанщина)

Харківська, Сумська, північна частина Луганської, північна частина Донецької областей

ДОДАТОК 2

Підпорядкування адміністративно-територіальних одиниць другого рівня — районів обласним краям

Вінницька область

Край:	Північно-Східний	Південно-Західний
Райони:	Козятинський	Літинський
	Хмельницький	Жмеринський
	Калинівський	Барський
	Погребищенський	Тиврівський
	Липовецький	Шаргородський
	Оратівський	Мурованокуриловецький
	Вінницький	Тульчинський
	Іллінецький	Томашпільський
	Немирівський	Тростянецький
	Гайсинський	Бершадський
	Теплицький	Чечельницький
		Піщанський
		Крижопільський
		Ямпільський
		Могилів-Подільський

Волинська область

Край:	Західний	Східний
Райони:	Ратнівський	Ківерцівський
	Старовижівський	Рожищенський
	Любомльський	Маневицький
	Турійський	Ковельський
	Володимир-Волинський	Камінь-Каширський
	Іваничівський	Любешівський
	Луцький	
	Локачинський	
	Горохівський	

Дніпропетровська область

Край:	Лівобережний	Правобережний
Райони:	Царичанський	Верхньодніпровський
	Магдалинівський	Дніпродзержинська м. р.
	Новомосковський	П'ятихатський
	Павлоградський	Дніпропетровський
	Петропавлівський	Криничанський
	Синельниківський	Софіївський
	Васильківський	Криворізький
	Покровський	Широківський
		Апостолівський
		Нікопольський
		Томаківський
		Солонянський

Донецька область

Край:	Північний	Центральний	Південний
Райони:	Добропільський	Ясинуватський	Волноваський
	Костянтинівський	Старобешівський	Володарський
	Артемівський	Красноармійський	Першотравневий
	Олександрівський	Дзержинська м. р.	Новоазовський
	Слов'янський	Великоновосілківський	Тельманівський
	Краснолиманський	Мар'їнський	Маріупольська м. р.
	Краматорська міська рада	Амвросіївський	
		Горлівська м. р.	
		Єнакіївська м. р.	
		Макіївська м. р.	
		Донецька м. р.	
		Костянтинівська м. р.	

Житомирська область

Край:	Північний	Центральний	Південний
Райони:	Олевський	Коростенський	Чуднівський
	Овруцький	Володарсько-Волинський	Бердичівський
	Народицький	Малинський	Андрушівський
	Лугинський	Радомишльський	Коростишівський
	Ємільчинський	Червоноармійський	Попільнянський
	Новоград-Волинський	Черняхівський	Ружинський
		Житомирський	
		Баранівський	
		Дзержинський	
		Любарський	

Закарпатська область

Край:	Передгірський	Гірський
Райони:	Великобerezнянський	Міжгірський
	Перечинський	Хустський
	Воловецький	Тячівський
	Свалявський	Рахівський
	Іршавський	
	Мукачівський	
	Берегівський	
	Виноградівський	
	Ужгородська м. р.	

Запорізька область

Край:	Північний	Південний
Райони:	Вільнянський	Веселівський
	Новомиколаївський	Якимівський
	Оріхівський	Приазовський
	Гуляйпільський	Приморський
	Куйбишевський	Бердянський
	Пологівський	
	Василівський	
	Михайлівський	
	Токмацький	
	Чернігівський	
	Запорізький	
	Кам'янсько-Дніпровський	

Івано-Франківська область

Край:	Передгірський	Гуцульщина
Райони:	Рогатинський	Косівський
	Галицький	Верховинський
	Тисменицький	Надвірнянський
	Тлумацький	Богородчанський
	Городенківський	Рогатинський
	Коломийський	Рожнятівський
	Снятинський	Долинський
	Івано-Франківська м. р.	Калуський
		Яремчанська м. р.

Київська область

Край:	Північний	Центральний	Східний	Південний
Райони:	Поліський	Киево-Святошинський	Броварський	Володарський
	Чернобильський	Васильківський	Баришівський	Таращанський
	Іванківський	Фастівський	Бориспільський	Таращанський
	Бородянський	Обухівський	Яготинський	Богуславський
	Макарівський	Кагарлицький	Переяславський	Ставищенський
	Вишгородський	Білоцерківський	Хмельницький	Тетіївський
		Миронівський		
		Бородянський		
		Сквиірський		

Кіровоградська область

Край:	Північно-Східний	Західний	Південний
Райони:	Олександрівський	Новомиргородський	Компаніївський
	Світловодський	Маловисківський	Бобринецький
	Знам'янський	Новоукраїнський	Устинівський
	Онупріївський	Добровеличківський	Долинський
	Олександрійський	Вільшанський	Новгородський
	Петрівський	Голованівський	Новоукраїнський
	Кіровоградська м. р.	Новоархангельський	
		Гайворонський	
		Ульянівський	

Львівська область

Край:	Південний	Центральний	Східний
Райони:	Старосамбірський	Мостиський	Сокальський
	Турківський	Яворівський	Радехівський
	Сколівський	Городоцький	Буський
	Жидачівський	Миколаївський	Бродівський
	Бориславська м. р.	Перемишлянський	
	Дрогобицький	Личаківський	
	Дрогобицька м. р.	Золочівський	
	Трускавецька м. р.	Пустомитівський	
	Стрийська м. р.	Нестерівський	
	Самбірська м. р.	Кам'яно-Бузький	
		Львівська м. р.	

Луганська область

Край:	Північний	Південний
Райони:	Троїцький	Свердловський
	Білокуракинський	Лутугинський
	Новопсковський	Краснодонський
	Марківський	Антрацитівський
	Міловський	Попаснянський
	Сватівський	Слов'яносербський
	Кремінський	Лисичанська м. р.
	Старобільський	Первомайська м. р.
	Новоайдарський	Кіровська м. р.
	Станично-Луганський	Стахановська м. р.
	Біловодський	Луганська м. р.
	Рубіжанська м. р.	Брянківська м. р.
	Северодонецька м. р.	Краснолуцька м. р.
		Ровеньківська м. р.

Миколаївська область

Край:	Західний	Центральний	Східний
Райони:	Кривоозерський	Первомайський	Казанківський
	Врадіївський	Арбузинський	Новобузький
	Доманівський	Братський	Баштанський
	Веселинівський	Єланецький	Березнегуватський
	Березанський	Вознесенський	Снігурівський
	Очаківський	Новоодеський	Миколаївський

Одеська область

Край:	Північний	Центральний	Південний
Райони:	Красноокнянський	Фрунзівський	Тарутинський
	Ананьївський	Ширяївський	Білгород-Дністровський
	Любашівський	Миколаївський	Саратський
	Котовський	Березівський	Арцизький
	Савранський	Великомихайлівський	Татарбунарський
	Балтський	Іванківський	Ренійський
	Кодимський	Роздільнянський	Ізмаїльський
			Болградський
			Біляївський
			Овідіопольський
			Одеська м. р.

Полтавська область

Край:	Західний	Східний
Райони:	Пирятинський	Зіньківський
	Лохвицький	Котелевський
	Чорнухинський	Шишацький
	Гребінківський	Диканський
	Лубенський	Решетилівський
	Оржицький	Козельщинський
	Гадяцький	Чутівський
	Миргородський	Полтавський
	Хорольський	Карлівський
	Великобагачанський	Машівський
	Глобинський	Новосанжарський
	Кременчуцький	Кобеляцький

Рівненська область

Край:	Північно-Західний	Північно-Східний	Південний
Райони:	Зарічненський	Сарненський	Рівненський
	Дубровицький	Рокитнівський	Гощанський
	Володимирецький	Березнівський	Млинівський
		Костопільський	Здолбунівський
		Корецький	Острозький
			Дубнівський
			Червоноармійський

Сумська область

Край:	Північний	Південно-Західний	Південно-Східний
Райони:	Середино-Будський	Конотопський	Лебединський
	Ямпільський	Буринський	Краснопільський
	Шосткинський	Білопільський	Тростянецький
	Глухівський	Сумський	Великописарівський
	Кролевецький	Липоводолинський	Охтирський
	Путивльський	Роменський	
		Недригайлівський	

Тернопільська область

Край:	Північний	Центральний	Південний
Райони:	Шумський	Тернопільський	Монастирський
	Кременецький	Бережанський	Бучацький
	Лановецький	Підволочиський	Чортківський
	Збараський	Розівський	Борщівський
	Зборівський	Гусятинський	Заліщицький
		Теребовлянський	

Харківська область

Край:	Західний	Східний
Райони:	Золочівський	Вовчанський
	Дергачівський	Великобурлуцький
	Харківський	Дворічанський
	Богодухівський	Чугуївський
	Краснокутський	Куп'янський
	Валківський	Шевченківський
	Нововодолазький	Борівський
	Готвальдовський	Ізюмський
	Первомайський	Балаклійський
	Красноградський	
	Барвінковський	
	Лозівський	
	Близнюківський	
	Сахновидицький	
	Зачепилівський	
	Кешчівський	

Херсонська область

Край:	Північний	Південно-Західний	Південний
Райони:	Високопільський	Каховський	Верхньорогачицький
	Нововоронцовський	Чаплинський	Великолепетиський
	Великоолександрівський	Цюрупинський	Горностаївський
	Бериславський	Голопристанський	Нижньосірогозький
	Білозерський	Скадовський	Іванівський
	Херсонська м. р.	Каланчацький	Новотроїцький
		Новокаховська м. р.	Генічеський

Хмельницька область

Край:	Прибузький	Придністровський	Поліський
Райони:	Хмельницький	Вінковецький	Ізяславський
	Летичівський	Чемеровецький	Шепетівський
	Городоцький	Дунаєвецький	Славутський
	Ярмолинецький	Новоушицький	Білогірський
	Деражнянський	Кам'янець-Подільський	
	Краснівський		
	Теофінольський		
	Старосинявський		
	Волочиський		
	Полонський		
	Старокостянтинівський		

Черкаська область

Край:	Лівобережний	Центральний	Західний
Райони:	Драбівський	Черкаський	Лисянський
	Золотоніський	Канівський	Звенигородський
	Чорнобаївський	Корсунь-Шевченківський	Катеринопільський
			Жашківський
	Чигиринський	Маньківський	
	Смілянський	Тальнівський	
	Кам'янський	Уманський	
	Городищенський	Христинівський	
	Шполянський	Монастирищенський	

Чернівецька область

Край:	Північний	Південний
Райони:	Сокирянський	Вижницький
	Кельменецький	Глибоцький
	Хотинський	Сторожинецький
	Новоселицький	Путильський
	Заставнівський	
	Кіцманський	

Чернігівська область

Край:	Північний	Південний
Райони:	Семенівський	Коропський
	Новгород-Сіверський	Борзнянський
	Городнянський	Куликівський
	Щорський	Бахмацький
	Корюківський	Ніжинський
	Ріпкинський	Козелецький
	Чернігівський	Носівський
	Сосницький	Ічнянський
	Менський	Талалаївський
		Бобровицький
		Прилуцький
		Срібнянський
		Варвинський

Автономна Республіка Крим

Край:	Степовий	Гірський	Південнобережний
Райони:	Джанкойський	Бахчисарайський	Севастопольська
	Красноперекопський	Сімферополь-	м. р.
	Роздольненський	ський	Ялтинська м. р.
	Первомайський	Білогірський	Алуштинська м. р.
	Нижньогірський		Феодосійська м. р.
	Красногвардійський		
	Чорноморський		
	Сакський		
	Советський		
	Кіровський		
	Ленінський		
	Євпаторійська м. р.		
	Керченська м. р.		

ДОДАТОК 3

Схема історичного районування України

Україна

Територіально-національний край

Область

Обласний край

Район

Районний край

Населений пункт

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1995.— № 1.

⁴³ Українська Радянська Енциклопедія.— Київ, УРЕ, 1984.— Т. 11.— Кн. 2.— С. 202.

⁴⁴ Там же.— С. 23.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою.— Мюнхен // Сучасність, 1973.— С. 34.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С. М. Дерев'яно (Івано-Франківськ), А. М. Панчук (Київ)

ЗУНР в українській історіографії

В умовах першої світової війни на руїнах Австро-Угорської імперії виникло нове державне утворення — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Не вдаючись до характеристики подій, що є предметом спеціального дослідження, зазначимо, що вони стали логічним продовженням тривалого розвитку суспільно-політичного руху в краї. Листопадовий Чин, як називали його сучасники, став черговою спробою українців утвердити свою незалежність. Після довгих років неволі і безправ'я населення Галичини засвідчило своє історичне право на власну державність, повноправне господарювання на своїй споконвічній землі. В той же час ця подія мала не тільки регіональне, але й загальнонаціональне значення. Адже тільки з утворенням ЗУНР стала можливою реалізація одвічних мрій, для яких жили і за які вмирали найліпші сини України. «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна, — урочисто проголосував Універсал Директорії Української Народної Республіки (УНР) від 22 січня 1919 року. — Віднині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо й щастя всього її трудового люду»¹.

Як би не оцінювали сьогодні з позицій історичної ретроспективи Акт злуки полярні політичні сили, цей крок Української Національної Ради ЗУНР і Директорії УНР при всій його невдачі і нетривкості був справді історичним за своєю суттю — він став підвалиною розвою національної і політичної думки в наступні десятиліття, формування державницького мислення українського народу, становлення суверенної держави — України.

Історії ЗУНР присвячена чимала література, різнопланова за проблематикою, широтою висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром. Широкий є спектр видань: від газетної публіцистики до фрагментів у окремих працях та монографіях. І все ж, незважаючи на це, історія ЗУНР є одним з найменш вивчених і дискусійних питань в історії України.

Осмилення всієї сукупності опублікованих видань, проведення історіографічних досліджень має сприяти підвищенню теоретичного рівня, ефективності, практичної значущості історичних досліджень.

Оскільки створення дійсно наукової концепції історії ЗУНР повинно стати одним з пріоритетних напрямів історичних досліджень в Україні, поставлене завдання набуває особливого значення. До того ж, в силу певних обставин, про що йтиметься далі, історіографічні аспекти проблеми комплексно не розроблялись. «Чисто» історіографічний характер має лише поодинокі дослідження. До них віднесемо виступ чернівецьких дослідників В. Карпа та А. Коцура на міжнародній науковій конференції, присвяченій 75-річчю ЗУНР, та його публікацію — «До питання історіографії утворення ЗУНР»².

Інформативно значущими є і більш-менш повні історіографічні статті і дисертації. Що ж до узагальнюючих праць з історіографії, то

в них не було навіть спроб наукового аналізу. Утворення ЗУНР, її історія, роль і місце у визвольних змаганнях розглядалися через призму «боротьби» проти українського буржуазного націоналізму. Для прикладу звернемось до статті М. Лещенка та Л. Олійника³, опублікованій до 40-річчя воз'єднання Західної України з Українською РСР. У цій статті, у зв'язку з висвітленням тих чи інших подій з історії західноукраїнських земель, автори звертаються до майже 150 різноманітних публікацій. Однак у ній навіть не згадується ЗУНР. Єдине, на що спромоглися автори, полягало в сентенції: «Імперіалісти США, Англії, Франції за допомогою українських буржуазних націоналістів придушили революційну боротьбу і допомогли королівській Румунії загарбати Північну Буковину, панській Польщі — Східну Галичину і Західну Волинь, а буржуазній Чехословаччині — Закарпатську Україну». Перед істориками ставилося завдання «і далі викривати антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів та уніатської церкви».

Не було історіографії ЗУНР і в академічному виданні з проблем історіографії України, опублікованому у 1986 році⁴. «Трудящі маси, — відзначається в ньому, — рішуче піднялися на боротьбу проти національної буржуазії, зокрема проти контрреволюційного утворення, яке іменувалось «Західно-Українська Народна Республіка» (ЗУНР). Таким чином, заідеологізована радянська історіографія, як і сама історія, не тільки визначала нові напрями і проблеми подальшої наукової розробки, скільки заохочувала суспільствознавців до тиражування і примноження науковоподібних ідеологем.

Пропонована стаття, яка певною мірою розкриває зазначену тему, має заповнити цю прогалину в історіографії.

Вивчення історії ЗУНР відображає в цілому основні тенденції в розвитку історичної науки за радянських часів в Україні, а також у діаспорі. В цілому, за нашими підрахунками, різноманітним аспектам історії ЗУНР присвячено чимало праць українських істориків, зарубіжних авторів. Що ж до дисертаційних робіт, то їх підготовка лише розпочалася. До цих праць слід додати опубліковані в період існування ЗУНР та в міжвоєнні 20—30-і роки в періодичній пресі України, Польщі та інших держав окремі статті, замітки, брошури з різних аспектів проблеми дослідження.

Подаючи далі аналіз видань з історії ЗУНР, автори виходять з ряду положень, які є наслідком осмислення історіографічних надбань. Вважаємо, що слід врахувати, по-перше, те, що хронологічно розвиток досліджень з історії ЗУНР можна, очевидно, простежити в межах існування цього державного утворення, враховуючи також схеми періодизації розвитку історичної науки в Україні за радянських часів. По-друге, широкою є і географія досліджуваних видань, що зумовлено як особливостями долі самої ЗУНР, її діячів та активістів, так і розчленуванням українських земель у наступний період та еміграційними процесами, що поряд з суспільно-політичними факторами зумовило специфіку формування центрів українознавства, архівного та бібліографічного фондів ЗУНР. По-третє, в історичній літературі містяться не просто неоднозначні, але й принципово діаметральні трактування історії ЗУНР окремими дослідниками. Зумовлене це не тільки їх політичними поглядами чи пануючими в недавньому минулому ідеологічними постулатами, але й, що характерно сьогодні, різним підходом до розуміння феномена ЗУНР в контексті не тільки національно-визвольних змагань українського народу в 1917—1920 рр., але й показу його як історичної альтернативи Жовтневій революції в Росії, соціалістичному вибору.

Першими історичними розвідками, в яких зроблена спроба по «гряччх слідах» розкрити механізм будівництва та функціонування ЗУНР, є праці самих її діячів. Вони насамперед становлять значну джерелознавчу цінність, оскільки, крім матеріалу мемуарного характеру, в них використано широке коло різноманітних джерел, багато

з яких на сьогодні безповоротно втрачені. Притаманний цим працям певний суб'єктивізм зумовлений як самими їх особливостями (напівмемуари, напівдослідження), так і прагненням авторів обґрунтувати своє бачення історичних подій, свою роль у них. Маємо на увазі насамперед праці В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та інших⁵. Як політичні діячі загальноукраїнського масштабу вони в тій чи іншій мірі були причетні до утворення УНР і ЗУНР, мали значний вплив на політику обох держав. Тому аналіз їх публікацій вимагає критичного підходу, певного коригування з огляду на світоглядні позиції авторів. Але, поза сумнівом, багатий фактичний матеріал, поданий ними, надзвичайно цінний для правдивого відтворення подій того часу.

Значний інтерес у плані історіографічного аналізу становлять праці діячів ЗУНР та воєначальників — К. Левицького, М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського, А. Кравса, О. Доценка, М. Лозинського, Л. Цегельського та багатьох інших⁶. У вказаній праці активного діяча Української національно-демократичної партії, члена уряду ЗУНР Л. Цегельського висвітлюється державотворча діяльність, наведені важливі деталі переговорів представників ЗУНР і УНР, учасником яких він був, щодо об'єднання двох держав, аналізуються певні розходження, що мали місце в керівництві ЗУНР, та ін.

До цієї групи публікацій слід віднести і працю С. Ярославина⁷. Дві особливості вигідно відрізняють її від інших праць. По-перше, автор аналізує діяльність політичних партій доби ЗУНР, їх провідників, зокрема, детально спиняється на житті і діяльності президента (директора) ЗУНР Є. Петрушевича, а, по-друге, подає структуру уряду ЗУНР, характеризує основні внутріполітичні та зовнішньополітичні акти Української національної ради і Державного секретаріату (уряду) ЗУНР.

Показовими серед мемуарів є спогади відомого українського письменника та громадського діяча А. Чайковського, що під назвою «Чорні рядки» були опубліковані у м. Львові у 1930 році видавничим кооперативом «Червона калина». У 1990 році вони передруковані в журналі «Дзвін» з коментарями львівського дослідника Б. Якимовича⁸.

Мемуари охоплюють період від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919 року. Цікавими є думки автора щодо спогадів, як історичного джерела, що не втрачають своєї значимості і сьогодні. «На мою думку,— писав А. Чайковський,— ніякий українець не повинен забирати з собою в могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важливим джерелом для будучого історика. Але при цьому одна вимога: об'єктивність і совісність у представленні справи. Пишучий не сміє нічого замовчувати, навіть своїх особистих похибок і прогріхів, коли вони за ним є. Лише така хроніка може заслуговувати на віру..., бути вірною світливою того всього, що тоді діялось, доброго чи злого»⁹. Аналіз тексту мемуарів А. Чайковського дає підстави твердити, що автор дотримувався ним же висловлених вимог, і це робить його працю важливим історичним джерелом, сприяє об'єктивному сприйняттю подій.

Особливостям функціонування органів державної влади в краї після возз'єднання з УНР присвячена праця М. Чубатого¹⁰. Праці безпосередніх учасників тогочасних подій, їх організаторів без сумніву є авторитетним історичним джерелом і в той же час першими спробами осмислити те, свідками чого вони були. Ґрунтовний аналіз цих праць ще попереду, адже публікації зарубіжних авторів до останнього часу були недоступні для аналізу, зберігались в «спеціальних» фондах бібліотек. І лише зараз частина з них перевидана в нашій країні, до них відкритий доступ дослідників.

Цінність праць зарубіжних дослідників полягає у тому, що в них наведені невідомі радянським історикам документи і матеріали архів-

ного фонду ЗУНР, що через специфіку її історичної долі були вивезені чи створювались за кордоном. Серед них документи, що розкривають законотворчу діяльність ЗУНР. Зокрема, у першому томі збірника документів і матеріалів «Українська суспільно-політична думка в 20 ст.», виданому у Мюнхені в 1983 році, вміщено текст «Тимчасового Основного Закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 падолиста 1918». Цим документом визначені назва, кордони, символи держави, органи її влади.

Узагальнююча стаття, присвячена ЗУНР, вміщена у другому томі «Енциклопедії українознавства»¹¹. Її автори, на відміну від авторів радянських видань енциклопедичного і довідкового характеру, уникають будь-яких оцінок історичних подій. Цінною є і додана до статті коротка бібліографія, що дає можливість окреслити коло майбутнього пошуку. Змістовними в інформативному плані є вміщені у інших томах «Енциклопедії українознавства» статті та інші матеріали, що відображають діяльність Української Національної Ради, Державного секретаріату ЗУНР, зміст її Конституції, взаємовідносини ЗУНР та УНР, адміністративно-територіальний устрій, а також наводять біографічні дані окремих керівників держави та діячів суспільно-політичного руху в краї.

Із спеціальних історичних досліджень найбільш цінними є праці М. Стахіва — «Західна Україна в державнім будівництві та обороні. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони 1918—1923 рр.» (Скрентон, 1959) і «Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772—1918)» (Скрентон, 1961 р.), а також робота О. Удовиченка «Україна у війні за державність. Історія, організація і бойові сили. (1917—1921)» (Вінніпег, 1954).

З публікацій про діячів ЗУНР виділимо статтю С. Барана «Недрукований лист до президента Петрушевича» (Укр. Історик.— 1964.— Ч. 2) і книги С. Волинця «Предвісники й творці Листопадового Зриву» (Вінніпег, 1965) та М. Заклинського — «Дмитро Вітовський» (Нью-Йорк, 1967).

Згадані праці, як і ті, про які йтиметься далі, є важливою історіографічною базою дослідження історії ЗУНР. Однак до останнього часу не створено ґрунтовних праць з цієї проблеми. Виняток становлять лише окремі розділи у працях Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного та Д. Дорошенка¹², у яких досить стисло подано обставини утворення ЗУНР, діяльність Української Національної Ради, взаємовідносини ЗУНР і УНР, акт їх злуки, зовнішньополітичну орієнтацію керівників ЗУНР, причини її занепаду.

Певний інтерес становлять і опубліковані у 20-х роках, особливо у зв'язку з 10-річчям ЗУНР, статті у періодичній пресі УРСР¹³. Ці історіографічні джерела містять цікавий фактичний матеріал, сприяють всебічному осмисленню долі ЗУНР.

Протягом 30—40-х — першої половини 50-х років в Україні проблеми історії ЗУНР практично не досліджувались, а їх висвітлення у контексті загальноісторичних подій в узагальнюючих історичних працях, навчальних посібниках або випускалося, як неістотне, або жахливо фальсифікувалось, кваліфікувалось однозначно як контрреволюційний путч. У радянській історіографії, як справедливо зазначають у згаданій публікації В. Карпо та А. Коцур, утвердився підхід, за яким виникнення ЗУНР пояснювалось як захоплення влади у Східній Галичині українською буржуазією, що скористалась розвалом Австро-Угорської імперії. Зумовлено це загальним станом розвитку історичної науки, пануючими у ній догмами і стереотипами, що, звичайно, не сприяло об'єктивному вивченню і висвітленню подій.

У другій половині 50-х років, в умовах початку так званої «хрущовської відлиги», львівський дослідник О. Карпенко зробив спробу

висловити власне трактування досліджуваних подій. У 1956 році на республіканській науковій конференції у м. Львові він запропонував оцінити ці події як національно-демократичну, народну революцію в єдності з революцією в усій імперії. Однак така оцінка не була прийнята учасниками конференції, а рішуче засуджена як буржуазно-націоналістична.

Через рік автор виступив з статтею¹⁴, в якій намагався аргументувати історичні передумови, висвітлити характер, рушійні сили і хід революції. У статті стверджувалося, що в листопаді 1918 року повстання у Східній Галичині переросло в національно-демократичну (буржуазно-демократичну, народну) революцію, в результаті якої і виникла ЗУНР.

Реакцією на статтю О. Карпенка стали публікації цілого ряду авторів, в яких ЗУНР розглядалась як засіб «обману народу, насильства над ним», «викидень західноукраїнської буржуазії»¹⁵.

Таким чином, спроба висловити «неофіційну» точку зору виявилась невдалою, що в цілому було закономірним в умовах заідеологізованої радянської історичної науки. Протягом 60—80-х років попередня історична оцінка діяльності ЗУНР збереглась в історичній літературі. Не маючи змоги в силу специфіки своїх досліджень обійти ці проблеми, дослідники, як правило, подавали перебіг подій фрагментарно, переносючи їх оцінки з праці в працю.

Виданнями, що відображали офіційну точку зору на ці проблеми, стали «Нариси історії Комуністичної партії України» та «Історія Української РСР»¹⁶. Характерною є оцінка ЗУНР, подана В. Маланчуком у «Радянській енциклопедії історії України». «Західноукраїнська Народна Республіка,— зазначав автор,— маріонеткова держава, створена українськими буржуазними націоналістами в листопаді 1918 року на території Східної Галичини під час розпаду Австро-Угорської імперії. Президентом... ЗУНР був запеклий буржуазний націоналіст Є. Петрушевич. Внутрішню політику «уряд» ЗУНР проводив в інтересах капіталістів і поміщиків, борючись проти революційного руху... Внаслідок зрадницької політики ЗУНР та активного втручання міжнародного імперіалізму, Східну Галичину в липні 1919 року окупували війська буржуазно-поміщицької Польщі»¹⁷.

За рамки наведених у вказаних виданнях оцінок дослідники, як правило, не виходили як у своїх публікаціях, так і при проведенні наукових конференцій, про що свідчать їх опубліковані матеріали. При цьому за ідеологічними штампами замовчувалась законотворча діяльність уряду ЗУНР, трагедія українсько-польської війни, вилучались із минувшини або таврувались її політичні і військові діячі.

Не сприяли об'єктивному дослідженню історії ЗУНР і обмеження в доступі до архівних джерел. При опрацюванні документів і матеріалів ЗУНР, що зберігались у режимі і мали спеціальний обмежений доступ у нинішньому Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України ще в 1989 році, ми звернули увагу на те, що протягом 30 років ці документи не тільки не використовувались, але й практично не вивчались дослідниками.

З розвитком процесів перебудови, гласності в СРСР, і особливо після проголошення незалежності України, в історіографії ЗУНР почався новий етап. Поштовхом до широких досліджень стало розгортання насамперед в західних областях України процесів демократичного і національного відродження. 29 жовтня 1969 року з ініціативи неформальних організацій та з участю представників партійних і радянських органів м. Львова відбувся масовий мітинг, на якому вперше за радянської влади громадськість відкрито відзначила річницю створення ЗУНР, вшанувала пам'ять її захисників. Тоді ж у львівській, а також у пресі інших областей регіону з'явилися перші публікації про події осені 1918 року.

Характеризуючи зроблене дослідниками за минулі з того часу п'ять років, виділимо основні напрями розвитку історіографії. Це насамперед публікація окремих документів з історії ЗУНР, серій нарисів про її визначних діячів, велика кількість публіцистичних матеріалів і тільки поодинокі узагальнюючі праці.

З розширенням доступу до документів установ Національного архівного фонду України з'явилась можливість створити необхідну джерельну базу відтворення наукової історії ЗУНР. Перші кроки вже зроблено. Зокрема, до 75-річчя ЗУНР була організована виставка унікальних документів у державному архіві Львівської області. Серед її експонатів — різноманітні листівки із закликами до боротьби за волю України, відозви, звернення до народу про допомогу молодій республіці і такі своєрідні за інформативною значимістю джерела, як листи військовослужбовців своїм рідним¹⁸. Аналогічну виставку було створено і в державному архіві Івано-Франківської області, колектив якого веде плідну роботу по пошуку і опрацюванню документів і матеріалів з історії ЗУНР з метою видання спеціального збірника.

Важливим кроком є публікація конституційно-державних актів України з найдавніших часів до сьогодення, здійснена товариством «Знання» України в 1993 р. У збірнику поряд з Конституцією П. Орлика, конституційними актами УНР, проектом нової Конституції України та іншими документами вміщено і текст Тимчасового Основного Закону ЗУНР від 13 листопада 1918 року¹⁹.

Цим перелік опублікованих джерел, звичайно, крім їх фрагментів у працях дослідників, вичерпується, що явно не відображає стану і потреб розвитку історичних досліджень в Україні.

Наукові розвідки і публіцистичні матеріали з історії ЗУНР систематично публікуються в пресі західних областей України у січні і листопаді кожного року, починаючи з 1989 року. Однією з перших була публікація С. Макарчука в газеті «Вільна Україна» від 22—24 січня 1989 року, сама назва якої — «Республіка, що обрала поразку», — засвідчувала серйозність намірів автора: подати короткий виклад історії ЗУНР та проаналізувати причини її занепаду. І цієї мети було досягнуто, звичайно, з урахуванням досягнутого на той час рівня наукової розробки даної проблеми. Звернув на себе увагу і спецвипуск львівської газети «За вільну Україну» від 1 листопада 1990 року. Поряд з матеріалами про святкування 72-ої річниці ЗУНР газета вмістила підготовлене на широкій документальній основі наукове дослідження львівських науковців Я. Ляльки та К. Науменка, що подає ґрунтовний огляд історії ЗУНР. Тут же вміщені і фото її діячів. Аналогічні спецвипуски, тематичні сторінки з'являлись і в інших періодичних виданнях у наступні роки.

У пресі опубліковано чимало розвідок і про президента ЗУНР Є. Петрушевича, керівника Української Національної Ради К. Левицького, провідника УСС, державного секретаря ЗУНР Д. Вітовського, а також про Г. Коссака, О. Микитку, І. Куровця, П. Франка та інших. Однак необхідно зазначити, що опубліковані статті, за окремими винятками, мають публіцистичний, пропагандистський характер, спираються на обмежене коло історичних джерел і переважно дублюють уже відомі факти.

Наявність періодики різноманітного політичного напрямку зумовлює і появу широкого спектра оцінок значення ЗУНР у долі українського народу, амплітуда яких коливається від абсолютної ідеалізації до повного несприйняття. Особливо це стосується Акту злуки УНР та ЗУНР, протиставлення його подіям вересня 1939 року тощо. На жаль, аргументація авторів цих матеріалів не завжди є переконливою.

Для тих нечисленних публікацій наукового характеру, що з'являлись в останні роки, і особливо у зв'язку із святкуванням 75-річчя ЗУНР, характерним є прагнення їх авторів подолати стереотипи радян-

ської історіографії, вийти на нові, неординарні підходи до висвітлення історії ЗУНР, які базуються на переосмисленні як вже відомих, так і введених у наковий обіг ряду нових джерел.

Однією з перших спроб подати ґрунтовну характеристику історії ЗУНР є стаття львівського дослідника С. Лилика²⁰. Широко використовуючи видання 20—30-х років, матеріали періодичної преси того часу, автор подає стисло характеристику соціально-економічного і політичного розвитку західноукраїнських земель на початку ХХ ст., основних течій суспільно-політичної думки в краї, що дає ключ до розуміння передумов виникнення і діяльності ЗУНР. Широке коло питань з історії ЗУНР, щоправда крізь призму польсько-української війни 1918—1919 рр., розглядають у своїй праці М. Литвин і К. Науменко²¹.

Активізації досліджень з історії ЗУНР значною мірою сприяла підготовка до відзначення її 75-річного ювілею. З великою статтею, що підтвердила висловлені ним ще в 50-х роках погляди, виступив професор Прикарпатського університету ім. В. Стефаника О. Карпенко²². Узагальнюючий характер має і науково-історична праця Б. Тищика та О. Вівчаренка «Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923 рр.», видана до 75-річчя її утворення і діяльності²³. Широко використовуючи архівні матеріали, видання 20—30-х років, сучасні публікації, автори, крім загальноісторичних проблем, детально характеризують організацію, структуру та функції державного апарату ЗУНР, конкретну його державотворчу діяльність. Звичайно, видання не є повним і всебічним, однак цінність його не стільки у наведеному фактичному матеріалі, скільки у самій постановці проблеми, адже автори його вперше в українській літературі, зокрема історико-правовій, зробили спробу висвітлити державно-правові аспекти виникнення і діяльності ЗУНР.

Названими нечисленними виданнями практично обмежується список праць узагальнюючого характеру, присвячених досліджуваній проблемі.

Певним підсумком вивчення історії Західно-Української Народної Республіки стало проведення 1—3 листопада 1993 р. в м. Івано-Франківську з ініціативи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника, обласної державної адміністрації міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю ЗУНР. Протягом трьох днів науковці з Києва, Донецька, Рівного, Львова, Тернополя, Чернівців, Івано-Франківська та зарубіжжя чи не вперше відверто, без перекохань і фальсифікацій, говорили про значення ЗУНР в історії українського народу. До початку роботи конференції вийшли друком матеріали її учасників, у яких вміщено понад 70 наукових публікацій. Тематика їх широка і різноманітна. Вона охоплює проблеми листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції і утворення ЗУНР; становлення і розвиток української державності на західноукраїнських землях; соціально-економічні, суспільно-політичні і національно-культурні процеси в ЗУНР; її роль і діяльність на міжнародній арені; відображення її історії в історіографії, джерелах, публіцистичній, художній літературі і мистецтві.

Узагальнення досягнень історіографії ЗУНР дає підстави визначити окремі, типові недоліки аналізованих досліджень. Це насамперед їх вузька джерельна база. До того ж не всі використовувані джерела мають достатній рівень репрезентативності, а прагнення штучно «прив'язати» їх до тих чи інших висунутих положень іноді веде до ігнорування інших джерел, що містять важливі, кардинальні факти, інше трактування подій, осіб і документів, що з тих чи інших причин не влаштовують їх авторів. Засновані на такому підході висновки і узагальнення іноді поверхові, не аргументовані, а то й помилкові як фактично, так і концептуально. Обмеженою є і проблематика досліджень, чимало аспектів діяльності ЗУНР просто випускається.

Враховуючи стан історіографії проблеми, вказані нами особливості, вважаємо, що подальшому розвитку досліджень з історії ЗУНР могли б сприяти цілеспрямовані заходи організаційного характеру. Це насамперед організація цілеспрямованого пошуку як в установах Національного архівного фонду України, так і в зарубіжних архівах відповідних документів і матеріалів. При цьому важливо виявити повністю не тільки документи керівних органів ЗУНР, але й ті, що побіжно відображають досліджувані події, проте становлять значний інтерес, створюють цілісну картину багатогранної діяльності ЗУНР. Це документи військових частин, що збереглися у відомчих архівах Міністерств оборони Російської Федерації та Польщі, різноманітні матеріали інформаційного характеру зовнішньополітичних відомств зарубіжних країн, фондів, окремі документи особистого походження тощо. Їх введення у науковий обіг поряд з «новим» прочитанням вже відомих, виявлення і використання закладених в них широких інформаційних можливостей стало б надійною основою формування нових концептуальних підходів до висвітлення історії ЗУНР. Адже саме від історичних джерел, їх повноти, репрезентативності, інформаційної достовірності, об'єктивності, рівня обробки, наукової критики і методів використання багато в чому залежать якість та ефективність історичних досліджень.

Цілком назрілою є проблема підготовки і видання збірника документів і матеріалів з історії ЗУНР та фундаментальної узагальнюючої праці з історії ЗУНР.

Щодо проблематики досліджень, враховуючи вже зроблене, очевидно, перспективною є розробка як цілісної концепції становлення української державності на західноукраїнських землях, так і окремих аспектів її історії в контексті європейських геополітичних реалій по завершенню першої світової війни. Потребує вивчення механізм функціонування органів державної влади ЗУНР, діяльність політичних партій та громадських об'єднань, складні перипетії внутріпартійної боротьби. Особливу увагу слід приділити розгляду феномена ЗУНР не тільки в контексті загальнонаціональної, але й загальноєвропейської історії.

Все це, безсумнівно, сприятиме створенню цілісної, науково вивіреної, об'єктивної історії Західно-Української Народної Республіки.

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів.— К., 1994.— С. 91—92.

² Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки, 1—3 листопада 1993 р. Матеріали.— Івано-Франківськ, 1993.— С. 94—95.

³ Лещенко М., Олійник Л. Розвиток досліджень в історії західноукраїнських земель // Український історичний журнал.— 1979.— № 9.— С. 136—145.

⁴ Історіографія історії Української ССР.— К., 1986.— С. 285.

⁵ Винниченко В. Відродження нації. У 3-х част.— К.— Відень, 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. У 4-х томах.— Прага, 1922; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.— Прага, 1928.

⁶ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часів світової війни 1914—1918 рр.— Львів, 1928; Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр.— Прага, 1929; Капустянський М. Похід українських армій на Київ—Одесу 1919 р. У 3-х част.— Мюнхен, 1946; Кравс А. За українську справу.— Львів, 1926; Доценко О. Літопис української революції.— Т. 11.— Кн. 4 і 5.— Львів, 1923—1924; Лозинський М. Галичина в роках 1918—1920.— Прага, 1922; Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з 1 листопадом 1918 р.— Філадельфія, 1960 та ін.

⁷ Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918—1923 рр.— Філадельфія, 1956.

⁸ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади комісара ЗУНР // Дзвін.— 1990.— № 6.— С. 43—79.

⁹ Там же.— С. 44.

¹⁰ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки.— Львів, 1921.

¹¹ Енциклопедія українознавства. Перевидання.— Львів, 1993.— С. 762.

¹² Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах.— Мюнхен, 1972—1976; Субтельний О. Україна. Історія. 3-тє видання.— К., 1993; Дорошенко Д. Історія України.— Краків—Львів, 1942.

¹³ Див.: Вітик С. До десятиріччя Зах(ідно)-Української Народної Республіки // Більшовик України.— 1928.— № 20.— С. 63—76; Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР / З нагоди X річниці галицьких подій // Більшовик України.— 1928.— № 21—22.— С. 73—80; Бородайко В. До 10-річчя існування «Зах(ідної) Укр(аїнської) Республіки» // Літопис революції.— 1928.— № 6.— С. 304—311 та ін.

¹⁴ До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. I.— С. 59—90.

¹⁵ Маланчук В. Історія однієї зради.— Львів, 1958.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1976; Історія Української РСР.— Т. 5.— К., 1977.

¹⁷ Радянська енциклопедія історії України.— К., 1970.— Т. 2.— С. 199.

¹⁸ Савчук В. Вперше побачив сучасник // Армія України.— 1993.— 24 лист.

¹⁹ Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції.— К., 1993.

²⁰ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України // Пост імені Ярослава Галана. Кн. 24.— Львів, 1990.— С. 178—206.

²¹ Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва.— Львів, 1991.

²² Карпенко О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журнал.— 1993.— № 1.— С. 16—29.

²³ Тищик Б., Вівчаренко О. Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923 рр.— Коломия, 1993.

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. В. Коваль (Київ)

«Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.)

Страхітливі умови нацистського «нового порядку», що душив усе живе на окупованій території, здавалося б, виключали будь-яку форму суспільного життя українського народу, тим більше культурного. І все ж в міру того, як фронт відкочувався на схід, у напівмертвих містах, передусім у великих центрах, почали з'являтися ознаки культурного пожвавлення — ентузіасти із середовища інтелігентів робили спроби якось згуртуватися і налагодити культурне життя, передусім традиційні просвітянські осередки. Дехто плекав надії на «культурну німецьку націю», яка, мовляв, з розумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів, і окупаційні власті створять належні умови для діяльності «Просвіти». Та сподівання на те, що німці опікуватимуться духовними, як і взагалі будь-якими інтересами українців, виявилися марними.

Нацистські окупаційні органи керувалися т. зв. генеральним планом «Ост» рейхсфюрера СС Гімmlера, в основі якого лежала расова теорія, людиноненависницькі заміри щодо слов'янства, зокрема українців, спрямовані на різке штучне зменшення їхньої чисельності і на зведення тієї частини, що залишалася, не тільки фізично, а й духовно до становища рабів.

Відображенням відверто екстремістської лінії щодо України була поява в 1942 р. ряду настанов та директив керівних окупаційних інстанцій нижчестоящим про «поводження з українцями». У червні того року шефи поліції безпеки і СД у Бресті, Житомирі, Миколаєві, Дніпропетровську, Чернігові, Харкові та інших містах одержали директиву «для орієнтування рейхскомісаріату «Україна», складену начальником штабу вищого керівництва СС та поліції безпеки в Україні штандартенфюрером СС Мюллером—Брюнкгорстом.

Цією директивою, як і багатьма іншими подібними документами, прокладалася досить зрима межа відчуженості між німцями, що стали господарями в Україні, та людьми «нижчого» гатунку — українцями. У ній, зокрема, зазначалося: «Українці потребують керівництва. Своєю історією вони довели, що до самостійності вони просто нездатні. Добре керовані та скеровані, вони становлять послужливу робочу силу... Якщо українці погано працюють..., то їх не треба бити. Однак вони повинні відчувати тверду руку. Проти ледачих і впертих є засіб надоумлення. Німці не повинні приймати запрошень українців. Не тільки в розмові, а й у зовнішніх проявах буде доречною найбільша витримка»¹. Окремо в директиві підкреслювалося, що у німців є інші цілі і турботи, аніж опікуватися українською культурою та інтелігенцією.

Нацистська колоніальна політика в Україні, проводжувана «залізом і кров'ю», не залишала жодних надій на збереження національної культури. В одному з оглядів поліції безпеки і СД про політичне становище в Україні визнавалося: «Українці все більше переконуються в тому, що німецька адміністрація проводить культурну політику, спрямовану на знищення української культури»². Щоправда, на перших порах гітлерівці принаймні не заважали спробам місцевих інтелігентів хоч якоюсь мірою задовольнити духовні потреби населення.

Заборонені радянською владою осередки «Просвіти» стали виникати після відходу радянських військ. Ініціатива їх створення часто належала «похідним групам» ОУН. У повідомленні командуючого поліції безпеки і СД до берлінського керівництва від 23 жовтня 1942 р. про «Український рух опору» зазначається: «Робляться спроби проникнення прихильників Бандери в культурні, наукові та інші неполітичні організації з метою спрямування їх діяльності у націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню «Просвіта»⁷. На зв'язок між ОУН-Б і харківською «Просвітою» вказувало й харківське відділення поліції безпеки та СД⁴.

«Похідною групою» ОУН-М на чолі з поетом і вченим Олегом Ольжичем-Кандибсю, що прибула до Києва разом з німецькими військами, було відроджено київську «Просвіту». В налагодженні її роботи взяли участь поетеса Олена Теліга, професори Євген Онацький, Ярослав Шумелда, Юрій Шевельов, літератори Тодось Осьмачка та Михайло Зеров. Очолив організацію М. Тобілевич.

На відміну від різного роду українських громадських організацій, що існували напівлегально або ж нелегально, осередки «Просвіти» діяли легально і найчастіше були центрами не тільки культурного, а й суспільно-політичного життя в тих населених пунктах, де вони знаходилися. У «Просвітах», в основу діяльності яких було покладено традиції дореволюційних просвітянських товариств, об'єднувалися українські націоналісти різних політичних напрямів, концепція яких, зрештою, зводилася до створення самостійної України.

В організаціях «Просвіти» активно працювали секції: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, юнацька, церковна, друку, агрономічна та ін. Подекуди «Просвіти» мали зв'язки з окупаційними пропагандистськими службами «пропаганд-штафель». Просвітянські гуртки виступали з аматорськими спектаклями, намагалися взяти під контроль роботу шкіл, влаштовували лекції, концерти, виставки, гуляння, відзначали релігійні свята, розповсюджували брошури, листівки. З членів «Просвіт» — в основному людей інтелектуальних професій — створювався актив ентузіастів. На спеціальних курсах при «Просвітах» Києва, Харкова, Полтави з них готувалися кадри для провінційних відділень. Згідно зі статутом деяких «Просвіт» до їх складу могли бути записані тільки українці з 18 років, які мають двох поручителів — членів товариства⁵.

У «Просвітах» переважала місцева інтелігенція — вчителі, лікарі, агрономи, службовці управ, учні шкіл, а також національно свідомі робітники та селяни. Просвітянські осередки, як правило, не були численними, але подекуди вони ставали вогнищами культури на місцях. Так, в організації Сватівського району Ворошиловградської області налічувалося 80 членів. Вони проводили різні культурні заходи в клубі, де був рояль, інструменти для оркестру, радіо тощо. Так, самодіяльна драматична студія підготувала й поставила спектаклі «Про що тирса шелестіла», «Дай серцю волю», «Ой, не ходи, Грицю», «Сватання на Гончарівці» тощо⁶.

Найбільше відомостей збереглося про просвітянські організації Харкова та Харківщини, створені «Громадським комітетом» на чолі з діячем українського національного руху В. А. Доленком з метою консолідації сил місцевої громадськості. Головував у «Просвіті» харківський професор історії Дубровський, який незадовго до війни повернувся із заслання, де перебував тривалий час за «контрреволюційну, антирадянську діяльність»⁷. Він залучив до «Просвіти» професорів Солов'я, Попова, Порай-Пошиця та інших місцевих інтелектуалів.

Харківська «Просвіта», яка разом зі створеним нею «Домом національної культури» налічувала близько 600 членів, мала ряд галузевих відділів: комітет українського купецтва, товариство науки і техніки, газету «Нова Україна», єпархіальне управління. На початку 1942 р. про-

світянський центр у Харкові надіслав у райцентри й села інструкторів з метою утворення там своїх осередків. Просвітянські клуби, хоріві капели, гуртки політосвіти діяли у Куп'янську, Дворічному, Охтирці, Богдохові, Валках, Вовчанську⁸.

Уперше Харківська «Просвіта» проявила себе як впливова громадсько-політична організація на свято Різдва 7-8 січня 1942 р. Для членів «Просвіти» та їхніх сімей було організовано урочисті збори, святкову ялинку, колядування та обід. Стіни прикрашали портрети Тараса Шевченка, Симона Петлюри, Івана Мазепи, Андрія Мельника, а також (очевидно, щоб засвідчити свою лояльність щодо німецьких властей) Адольфа Гітлера. Всі гості були в українських національних костюмах. З промовамі виступили міський голова професор Крамаренко, редактор газети «Нова Україна» Сагайдачний, голова ради «Просвіти» професор Дубровський та ін.

Харківською «Просвітою» було також проведено панахиди і концерти в дні пам'яті Тараса Шевченка та Симона Петлюри. Остання панахида спричинилася до напруження у відносинах з окупаційними властями. Гітлерівці відкрито заявили, що особа Петлюри їм не імонує, оскільки він «брав участь у вигнанні у 1918 р. кайзерівських військ з України»⁹.

Взагалі відносини з нацистами завдавали чималого головного болю провідникам харківської «Просвіти». Професор Дубровський намагався різними засобами забезпечити більш—менш сприятливе ставлення німців до «Просвіти». Тим часом окупаційна влада тільки й шукала приводу, щоб прикрити цей осередок української самостійності. Відносини налагоджувалися дуже непросто. На початку 1942 р. «Просвіта» вирішила організувати тематичну виставку «Україна під більшовицьким ярмом». Спочатку німці дали згоду. Та коли все вже було підготовлено, виставку заборонили, аби не популяризувати «Просвіту». Лише майже через півроку, після додаткового перегляду експонатів та чергових зволікань окупаційна влада дала дозвіл на її відкриття¹⁰.

Реалізуючи ідею утвердження національної свідомості на культурницькому ґрунті, харківська «Просвіта» проводила роботу у численних комісіях: шкільній, видавничій, науково-філософській, історичній, правничій, церковно-богословській, мистецтв та ін. Шкільна комісія на чолі з професором Поповим добирала освітянські кадри для роботи в школах та органах шкільного управління. Видавнича комісія мала у своєму розпорядженні видавництво «Українська книжка» й намагалася впливати з просвітянських позицій на газету «Нова Україна»¹¹.

Спочатку спроби видавничої комісії взяти під свій вплив цю газету не давали бажаних результатів. Її редактор Царинник — колишній співробітник редакції газети «Соціалістична Харківщина», який замінив Сагайдачного, — уникав контактів з «Просвітою». Зі свого боку В. Доленко різко критикував зміст і форму статей «Нової України», заявляючи, що «в газеті пишуть ті самі борзописці, котрі писали в радянських газетах, за змістом — та сама алілуйщина, ті самі звороти мови і схеми агітаційних статей»¹². На засіданні комісії Доленко порушив питання про «оздоровлення апарату редакції, необхідність узяти під контроль Царинника або змістити його». Наслідком цього демаршу було те, що редакція «Нової України» почала взаємодіяти з «Просвітою», і остання дістала можливість рекомендувати авторів для більш різнобічного висвітлення в газеті суспільного життя.

Правнича комісія «Просвіти» розробляла проекти постанов законодавчого характеру та норми судочинства. Втім, в умовах цілковитого безправ'я за нацистського «нового порядку» робота ця мала переважно абстрактний характер. Більш корисними були поради цієї комісії, особливо для селян, у земельних справах. Церковно-богословська комісія, якою керували клерикальні діячі В. Тотієнко та О. Васків-

ський, брала участь у роботі єпархіального управління Харкова, інформувала про церковне життя міста.

Багато корисного зробила комісія соціального забезпечення, якою керувала громадська діячка С. Сапіцька, дочка російського священика з Орловщини. До завдань цієї комісії входило виявляти сім'ї репресованих радянською владою і допомагати їм матеріально, особливо продуктами, влаштовувати на роботу. Працювала комісія в тісному контакті з районними відділами соціального забезпечення. У своїх спогадах колишній обер-бургомістр Харкова О. Семененко писав: «...Вчорашні люди третього гатунку, дружини й діти висланих і розстріляних «ворогів народу», вперше за довгий час знаходили в холодних залах «Просвіти» людське тепло, а головне — якийсь убогий пайок, що часто зберігав їм життя»¹³.

Слід згадати й діяльність комісії мистецтв, яка організувала вокальний, театральний і хореографічний гуртки. Питаннями торгівлі і комерційних підприємств займалася відповідна комісія «Просвіти». До її складу входив, зокрема, голова товариства купців П. Гармаш. Між іншим, вказане товариство утримувало єдину в місті їдальню для вчених¹⁴.

Активно діяли при «Просвіті» організація української молоді, що створила агрономічні школи-курси, та організація жінок-українок, яка допомагала в проведенні різного роду свят, розшукувала сім'ї репресованих більшовиками, які потребували допомоги, і т. ін.

На першому етапі діяльності «Просвіти» активну роль у ній відігравали члени «похідної групи» ОУН Кравчук та Коник, які прибули до Харкова. Вони, зокрема, намагалися взяти під свою опіку молодіжну організацію «Просвіти», виступали з програмними настановами від імені Організації українських націоналістів, вербували прибічників. Коник і Кравчук різко критикували політичну діяльність Доленка та його групи, характеризуючи їх як людей «без державницьких перспектив і горизонтів, хуторянсько-просвітянського напрямку»¹⁵.

Арешт оунівців окупаційною владою, зокрема впливового у «Просвіті» подружжя Недужих, сприяв посиленню крила, очолюваного В. Доленком. Та лише на якийсь час, бо незабаром мішенню репресивних заходів гестапо став сам Доленко та його група, яких німці звинувачували у «самостійницьких устремліннях»¹⁶.

Намагаючись здійснювати функцію громадського представництва населення перед німецькими окупаційними властями, просвітянські провідники натрапляли на численні політичні перешкоди й завали, що їх чинили нацисти, які прагнули не допустити зростання самостійницької свідомості українців. Деякі просвітянські лідери, аби нейтралізувати дії спецслужб та пропагандистського апарату щодо «Просвіти», втягувалися в сумнівні політичні акції, що подекуди викликали осуд населення. Такою спробою «наведення мостів порозуміння» з німцями було вручення групі гітлерівських генералів вітальних адресів у розкішних папках з нагоди вдало проведеної операції по оточенню радянських військ у районі Харкова весною 1942 р. Ознакою деякого налагодження відносин з окупаційною владою було запрошення під кінець 1942 р. до Німеччини делегації просвітян на чолі з професором Дубровським¹⁷.

Але дедалі більше ставало очевидним, що діяльність традиційних для України культурно-освітніх товариств «Просвіти» не вписується у концепцію нацистської політики поневолення українського народу.

Складні відносини «Просвіти» з окупантами досить успішно використовувала радянська держбезпека, агентура якої прагнула руками одних ворогів радянської влади (нацистів) розправитися з іншими її ворогами (українськими націоналістами). Так, кадровий радянський розвідник К. Полуведько, який офіційно працював у міській управі Харкова, передавав німцям списки людей, відданих ідеї самостійної України, як таких, що становлять «небезпеку для третього рейху».

Пізніше радянській розвідці вдалося руками гестапо ліквідувати одного з фундаторів «Просвіти» — міського голову Харкова професора О. І. Крамаренка. Операцію було проведено таким чином. У травні 1942 р. агент НКДБ А. Іванцова за завданням органів держбезпеки, перейшовши лінію фронту, з'явилася до Крамаренка, далекою родичкою якого вона була, передала листа від його сина Олега, який перебував у Москві, і запропонувала співробітничати з радянською розвідкою. Крамаренко категорично відмовився від цієї пропозиції. І тим підписав собі смертний вирок. З розпратою не забарилися. Через чекістську агентуру про відвідання міського голови Харкова радянською розвідницею стало відомо гестапо. Гітлеровці звинуватили Крамаренка у тому, що він приховав від німецької влади свої «зв'язки» з більшовицьким підпіллям, заарештували і, не вдаючись у подробиці (професор з етичних, очевидно, міркувань не став доносити на свою родичку), ліквідували його.

У таких не просто неймовірно важких, а й парадоксальних умовах доводилося діяти харківській «Просвіті». Взагалі наявність у напівмертвому, окупованому нацистами Харкові великої й згуртованої організації ентузіастів, що опікувалася як духовними, так і побутовими запитам багатотисячного населення міста, важко переоцінити, навіть тепер, через піввіку після її існування.

У міру посилення репресій проти українських націоналістів «Просвіта» політизувалася, ставала опозиційною щодо німецьких окупантів. Нацистів дедалі більше непокоїла її занадто, як вони вважали, самостійницька, а отже, антинімецька діяльність. В одному з повідомлень поліції безпеки і СД відмічалася: «Як і в минулому, «Просвіта» намагається розширити свій вплив на громадське життя. При цьому дедалі більше визначається її прагнення усунути сторонній вплив, у тому числі німецький, і продовжувати роботу за створення «самостійної України»¹⁸.

У жовтні 1942 р. поліція безпеки і СД повідомляла про таємну діяльність забороненої організації «Просвіта» в Дніпропетровську, де в ніч на 6 вересня 1942 р. було заарештовано 15 осіб за участь у таємних зборах та антинімецьку діяльність. У повідомленні зазначалося: «Все ясніше стає намагання «Просвіти» виключити всілякі інші впливи — у тому числі німецький, і всіма засобами боротися за ціль: «Утворення самостійної України»¹⁹. Агенти СД, які проникли у дніпропетровську «Просвіту», доповідали, що першою метою цієї організації, як підкреслив її керівник, є боротьба проти більшовизму та підтримка німецького вермахту, а після повалення радянського режиму — «боротьба проти німців, за виключення німецького впливу»²⁰. У досягненні самостійницьких ідеалів проявляли активність і «Просвіти» Києва, Запоріжжя, Полтави, інших міст.

Період німецької окупації є, безумовно, найтрагічнішим у багатомісячній історії української культури, і «Просвіта» поділила її долю. На перших порах гітлерівці сприйняли її з певною байдужістю. Пізніше почали вбачати в її інституціях та діячах лише джерело неприємного клопоту і відповідно до них ставилися. Нарешті, з кінця 1942 р., коли окупанти остаточно визначилися щодо самостійницьких претензій націоналістичних кіл, вони відкрито вдалися до репресивних заходів, у тому числі й відносно «Просвіти».

До того ж вони були надто політизовані, що викликало нескінченні тертя у відносинах з окупантами. Давалася визнаки й звууженість діяльності до задоволення інтересів лише етнічних українців, що не сприяло впливові «Просвіти» на широкі маси населення.

Нечисленні факти виникнення й діяльності протягом певного часу закладів української культури, окремі приклади творчості літераторів, митців і вчених не відтворюють повної картини тогочасного культурного й духовного життя у містах і селах України. Причавленим неймовір-

но жорстким гнітом окупаційного режиму, безпрецедентними злиднями людям часто було не до задоволення культурних запитів. Так що говорити можна лише про поодинокі «острівці», де жевріла культура і діяли її ентузіасти, а це були переважно «Просвіти».

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 12 с., спр. 410, арк. 43—45.

² Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 1221.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 57, оп. 4, спр. 174, арк. 12.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 534, арк. 17.

⁵ Там же, спр. 531, арк. 74—75.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 53.

⁸ Там же, оп. 7, спр. 198, арк. 27.

⁹ Там же, оп. 23, спр. 523, арк. 32.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, спр. 534, арк. 19.

¹² Там же, спр. 523, арк. 37.

¹³ Семененко Олександр. Харків, Харків...— Харків, 1992.— С. 229.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 548, арк. 68.

¹⁵ Там же, спр. 523, арк. 40.

¹⁶ Там же, арк. 15—17.

¹⁷ Там же, арк. 33.

¹⁸ Там же, спр. 534, арк. 18.

¹⁹ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 173, арк. 104.

²⁰ Там же.

М. М. Вегеш (Ужгород), В. Є. Задорожний (Ужгород)

Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку

Багаторічна боротьба українців Закарпаття за надання автономії краю в складі Чехо-Словацької республіки успішно завершилася тільки наприкінці 30-х років. 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив Андрій Бродій — один із лідерів русофільства. Однак невдовзі з'ясувалося, що він є агентом угорської таємної служби і має псевдонім «Берталон»¹. Галицький часопис «Діло», який уважно слідкував за розгортанням подій на Закарпатті, повідомляв: «Конференція прем'єра Карпатської України з малярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що малярська етнографічна територія мала б перейти до Малярщини, а решта Закарпаття мала б бути незалежною державою, але в митній унії з Малярщиною...»².

Проте чеський уряд звинуватив Бродія в порушенні закону про охорону республіки і його було заарештовано. Аналогічна доля спіткала його однодумця Стефана Фенцика. 26 жовтня 1938 р. новий уряд Підкарпатської Русі очолив Августин Волошин. На думку чеських правлячих кіл, він «в своїй діяльності буде керуватися принципами нейтралітету та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах»³.

А. Волошину довелося діяти у надзвичайно складній міжнародній обстановці, коли загроза виникнення другої світової війни стала реальною. За таких обставин, намагаючись зберегти недоторканність краю, він вирішив орієнтуватися на нацистську Німеччину. Саме з цією метою новий голова уряду дозволив розповсюджувати в Підкарпатській Русі книгу Гітлера «Майн кампф», узаконив діяльність фашистської партії

в краї і водночас заборонив антинацистську пропаганду. Невдовзі у Хусті з'явився німецький консул Г. Гофман. А. Волошин наївно вірив, що «приїзд Гофмана буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас»⁴.

Гітлерівський уряд створював видимість, що допомагатиме Карпатській Україні, зокрема, надасть закарпатцям можливість працювати в рейху. Для цього приблизно 10 000 робітників краю запрошували на роботу в Німеччину. Ще в березні 1939 р., за 6 днів до підписання Гітлером наказу про загарбання Угорщиною Карпатської України, уряд останньої вирішував проблему виготовлення відповідної кількості закордонних паспортів. Карпатський прем'єр був готовий йти на будь-які поступки, щоб не втратити обіцяний Гітлером протекторат.

Як оцінити політику кабінету Волошина? З часу зародження в Німеччині фашизму газета «Свобода», яку очолював А. Волошин, нерідко проводила паралелі між фашизмом і більшовизмом, тобто загалом карпатський прем'єр не ідеалізував ідеологію і тактику німецького фашизму.

Уряди Польщі й Угорщини вороже зустріли створення Карпатської України. Так, міністр закордонних справ Польщі А. Бек ще в 1931 р. заявив, що «при нинішньому стані польсько-українських взаємин, безумовно, прикрим є сам факт запровадження автономії Закарпаття»⁵. Автономний уряд А. Волошина не визнала й Угорщина, вимагаючи проведення плебісциту з цього питання серед місцевого населення. Спроби чехословацьких властей вирішити дану проблему дипломатичним шляхом не принесли бажаних результатів. Нейтральну позицію щодо створення Карпатської України зайняли Англія і Франція. Уряд Італії заявив про доцільність, на його думку, поділу Закарпаття між Угорщиною, Польщею та Румунією. Позиція уряду СРСР знайшла відображення в радянській пресі. Зокрема, газета «Известия» називала карпато-українську владу «реакційною і сепаратистською». Однак, за свідченням антирадянськи настроєної газети «Діло», «совітська преса подає дуже мало вісток про українське Закарпаття»⁶.

Отже, у 1938—1939 рр., коли жодна велика європейська країна, крім Німеччини, не виступила гарантом незалежності Закарпаття, уряд Волошина вирішив орієнтуватися на «третій рейх». Німеччина тим часом заgravала з Карпатською Україною.

Складним було і соціально-економічне становище Закарпаття в той період. Особливо погіршилося воно після того, як за рішенням Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.) Угорщині були передані міста Ужгород, Мукачеве, Берегове з прилеглими до них районами. На цій території проживали 173 233 чол.⁷ Столицею Карпатської України став Хуст. Негативним був і той факт, що на Закарпатті залишилося лише 3,26 % інтелігенції краю⁸.

Ще до Віденського арбітражу населення Підкарпатської Русі потерпало від гострої нестачі продовольства. 20 жовтня 1938 р. депутат чехословацького парламенту П. Коссей з його трибуни заявив, що «на Верховині велика нестача кукурудзи і тільки той має кусень хліба, кому врожай надав на короткий час... кукурудзу і картоплю»⁹. Різко зросли ціни на продукти і почалася спекуляція ними. Про це, зокрема, писали в листі до президії Підкарпатської Русі члени окружної Ради Нижнього Бистрого¹⁰. Голова такої Ради у Воловому Й. Дудикевич, який запропонував власний план поліпшення становища, порівнював ситуацію, що склалася в народному господарстві краю, з світовою економічною кризою 1929—1933 рр.¹¹ Львівський часопис «Діло» застерігав, що «Карпатська Україна має запевнене прохарчування до березня»¹².

Нездатність вирішити продовольчу проблему власними силами змусила уряд А. Волошина шукати допомогу за кордоном. В результаті

почала надходити кукурудза з Румунії. Від Організації державного відродження України (США) було одержано «117 великих пакунків... Є в них чоботи, взуття, одяг, шкіра»¹³. Через деякий час ця ж організація надіслала на Закарпаття товарів на суму 100 тис. доларів¹⁴.

Потребували невідкладної допомоги й медичні установи Карпатської України. Крайовий референт з питань охорони здоров'я М. Мандзюк 21 грудня 1938 р. доповідав урядові: «Теперішнє приміщення в Кривій не відповідає найелементарнішим вимогам санітарним... На одному ліжку лежать по два тяжкохворі оперовані пацієнти... Такий стан є далі нетерпимий, а з огляду людськості — прямо злочинний»¹⁵. За повідомленням Пресової служби Карпатської України, в краї працювали тільки 132 лікарі¹⁶. Вони не могли задовольнити потреби населення, якого за станом на 13 лютого 1939 р. там налічувалося 544 759 чол.¹⁷.

Не минула край й проблема безробіття. За даними офіційної статистики, в лютому 1939 р. у ньому було зафіксовано 1507 осіб, які не мали роботи¹⁸. Однак при цьому не враховані дві категорії населення, які постійно прибували на Закарпаття, — біженці з окупованої Угорщиною території і нелегальні емігранти з Галичини. Власкор «Діла» Р. Голян писав, що Хуст «вглинув у себе... кількатисячну хвилю еміграції з окупованої полоси»¹⁹. На численні прохання щойноприбулих людей А. Волошин змушений був відповідати: «У нас багато безробітних, може пізніше буде краще»²⁰.

Незважаючи на складне соціально-економічне становище, робилися спроби залучити в Карпатську Україну спеціалістів різних галузей народного господарства, розширювалася мережа українських шкіл тощо. Геологічні комісії виявили багаті родовища земляного воску, нікелю, алюмінію, фосфору, вугілля і нафти. В краї діяли 585 млинів і 20 фабрик по виробництву спирту, введена в дію залізниця Ужгород—Ужок через Кам'яницю. Проте для поліпшення становища були необхідні значні кошти, яких уряд не мав. Тому більшість його важливих починань не була здійснена повністю.

Обстановка на Закарпатті ускладнювалася й внаслідок майже постійних дій терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Хорті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил»²¹. Однак спочатку фюрер виступив проти інтервенції Угорщини щодо її сусідів, і тому уряд остаточно обмежувався засиланням терористичних груп у міста і села Закарпаття. Напади терористів були покликані зробити неможливим здійснення там соціально-економічних перетворень. Перші сутички з терористами зафіксовані в жовтні 1938 р. В той же час на гірських перевалах з'явилися польські терористи. Нерідко вони проводили спільні з угорцями операції.

Терористичні групи щедро фінансувалися угорським і польським урядами. Відповідаючи на запитання німецької газети «Ляйпцігер Наесте Нахріхтен», А. Волошин повідомив, що «в кишнях 305 закордонних терористів, яких ми зловили, знайдено не менш як сім мільйонів чеських крон»²².

Угорські терористи під керівництвом М. Козми нападали в основному на прикордонні населені пункти — села Ракошине, Барвінок, Баранинці та ін., а також місто Берегове. Сутички з польськими терористами найчастіше відбувалися в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна, що знаходилися поблизу кордону Польщі з Карпатською Україною. Про масовий характер їх нападів свідчив той факт, що протягом лише одного місяця завдяки спільним діям чехословацьких прикордонників і відділів Карпатської Січі вдалося знешкодити 345 терористів²³. На 25 листопада 1938 р. тільки польські терористи завдали матеріальної шкоди на суму 227 500 чеських крон²⁴. Особливо посилюлися терористичні акції в лютому 1939 р., напередодні виборів до Сой-

му Карпатської України. Щоб не дати їм можливості зірвати вибори, А. Волошин видав наказ «тимчасово закрити всі демаркаційні лінії до королівства Мадярщини й до Республіки Польської»²⁵.

Крім того, на території краю активно діяла угорська «п'ята колона», яка розповсюджувала всілякі наклепницькі матеріали про карпатський уряд та його прем'єра, друкувала листівки античеського та антиукраїнського змісту. Антиукраїнська пропаганда набула особливого розмаху в лютому 1939 р., тобто напередодні виборів. Так званий «Комитет незалежності русинів» намагався переконати закарпатців, що тільки Угорщина їм «дасть волю, заробітки і кращу будучність»²⁶. Листівка під назвою «Послухайте це і запам'ятайте собі!», видана 4 листопада 1938 р. чеською мовою, відкрито закликала до терору. Вона закінчувалася словами: «Наша терпеливість закінчилася»²⁷.

Нерідко на користь Угорщини агітували й греко-католицькі священники. Наприклад, пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. говорив людям, що «Волошин — злодій, він нас продасть»²⁸. За проугорську агітацію був затриманий ужокський парох Золтан Шолтес²⁹.

Навіть до Карпатської Січі проникло чимало ворогів українського національного відродження. Комендант арданівських січовиків Іван Соломко заявляв, що владу Карпатської України «не можна прийняти... і що о. Волошин уже давно заслужив на мотуз»³⁰.

Отже, поряд з численними диверсійними акціями терористів у краї проводилася антиукраїнська і античеська пропаганда, лунали заклики до повалення законної влади. У зв'язку з цим А. Волошин поставив перед міністерством внутрішніх справ Карпатської України завдання «всюку таку протидержавну й протинародну агітацію вже у корені унеможливити й щоби проти ініціаторів протичеської агітації виступити енергійно...»³¹.

У такій ситуації для консолідації всіх українських сил уряд А. Волошина змушений був здійснити певне згортання демократичних засад. Напередодні виборів до Сойму всі політичні партії в краї були розпущені і виникла єдина — Українське Національне Об'єднання. Галицький журнал «Новий час» схвалив це рішення уряду. На його думку, «різношерсні політичні угруповання тільки розбивали національну єдність населення»³². А. Волошин видав кілька наказів про закриття окремих періодичних видань, зокрема газет «Русин», «Карпаторусській Голос», «Русській Голос» та деяких інших. Нерідко цього вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша (Виноградове) повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис»³³.

Безумовно, розпущення політичних партій, проведення безальтернативних виборів до Сойму, закриття деяких друкованих органів були недемократичними діями правлячих кіл. Однак, враховуючи ряд факторів (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила угорська «п'ята колона», заклики до повалення законного уряду тощо), уряд Карпатської України в інтересах збереження спокою в державі і з метою створення нормальних умов для соціально-економічних перетворень у краї вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

9 листопада 1938 р. в Хусті відбулися установчі збори Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС), а наступного дня Дмитро Климпуш із Ясеня був призначений її комендантом. Карпатська Січ «мала за завдання переводити консолідаційну працю для повернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки...»³⁴. Головна мета організації, згідно з її статутом, визначалася так: «Ціллю товариства є оборона державних і національних інтересів

Підкарпатської Русі та плекання оборонного духу в українському громадянстві того краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі, зокрема, для удержання державного ладу та безпеки»³⁵.

Що ж являла собою Карпатська Січ? Як вважають її дослідники, Січ була напіввійськовою організацією, що об'єднувала гімназистів, семінаристів, селян і робітників. Загалом їх налічувалося, за різними даними, від 10 до 15 тис. чол. На думку ж американського вченого закарпатського походження В. Маркуся, їх було лише 2 тис.³⁶ З ним погоджуються автори цих рядків. В останньому бою проти угорських загарбників взяло участь близько 1600 січовиків³⁷. Якщо врахувати, що в ніч з 13 на 14 березня, коли тривали бої з чеськими військами, загинула більш як сотня січовиків і вдвічі більше при вторгненні угорських фашистів, то цифру 2 тис. вояків Січі слід розцінювати як най-більш імовірну.

Не кращою була справа з постачанням озброєння. Як розповідав учасник тих подій С. Маріконь, під час боїв з угорцями січовики передавали рушницю один одному, бо зброї не вистачало³⁸.

Як тільки в Галичині стало відомо, що трудящі Закарпаття добилися надання автономії їх краю, з жовтня 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. Юнаки і дівчата з Галичини, ризикуючи життям, готові були внести свій посильний вклад у визвольні змагання закарпатських українців. Для них Закарпаття було не чим іншим, як складовою частиною України, тимчасово відірваною від своєї матері — Вітчизни.

Перехід кордону став настільки масовим явищем, що, за свідченням редактора газети «Нова свобода» В. Гренджі-Донського, щойно прибулих молодих селянських хлопців з Галичини навіть важко було розмістити. Львівський часопис «На переломі» доводив, що навіть «в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України»³⁹.

Польський уряд негативно поставився до переходів польсько-чеського кордону українцями Галичини. У 1938—1940 рр. відбувся ряд судових процесів над тими, хто прагнув емігрувати. Зокрема, 25 квітня 1940 р. польський суд у Самборі виніс вирок Іванні Грициляк за агітацію свого нареченого перейти кордон. Протягом трьох тижнів відбувався суд над 28 українцями з Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на різні строки позбавлення волі — від 2 до 8 років тюремного ув'язнення. Особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У даному випадку покарання було значно суворішим. Судові процеси також проходили в Станіславі, Стрию, Коломиї та інших містах Галичини.

Щоб уникнути нових судових процесів, уряд Карпатської України ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували майже всі українські газети, бо нерідко чеські прикордонники передавали порушників кордону з Галичини та Волині полякам. Однак це не дало очікуваних результатів. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатському уряду: «Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатися до Ужгорода»⁴⁰.

Нелегальні переходи галичанами кордону, незважаючи на щире бажання цих людей допомогти Карпатській Україні, ще більше ускладнювали непросту обстановку в краї. У нотах протесту польського уряду містилася вимога повертати галичан, оскільки вони нібито проводили антипольську пропагандистську роботу на Закарпатті. А. Волошин відповідав, що на території краю «ніяка протипольська пропаганда... не ведеться»⁴¹. Все ж карпатський прем'єр не міг не реагувати на протести польського посла. Політичний референт ОУН З. Книш писав, що А. Волошин «просив не утруднювати йому і так важкого положення...»

надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів—революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам»⁴². Провід українських націоналістів, очолюваний А. Мельником, у такій ситуації прийняв рішення обмежитися засиланням у Карпатську Україну досвідчених військових та керівних діячів ОУН. Яку ж роль відіграла ОУН у подіях 1938—1939 рр. на Закарпатті?

З другої половини 30-х років Закарпаття привертає основну увагу Проводу українських націоналістів. У 1937 р. Євген Коновалець навіть запропонував створити окремий штаб ПУН для Закарпаття, а Орест Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», яку слід вважати своєрідною програмою діяльності ОУН в краї. Андрій Мельник, який став головою проводу після трагічної загибелі Є. Коновальця, писав: «Перші дні перебрання мною агенд виповнені були гарячковими заходами допомогти Карпатській Україні; туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми»⁴³. 22 жовтня 1938 р. тернопільський воевода повідомляв польським властям, що провід українських націоналістів обговорив «положення у зв'язку з подіями в Карпатській Україні і настроями в Галичині»⁴⁴.

20 грудня 1938 р. правлячим колам Польщі стало відомо, що ОУН обговорювала питання про добування зброї і посилку людей на Закарпаття, а «українські господарські й освітні установи підтримують і фінансують український рух на Закарпатті»⁴⁵. Члени львівської політичної колегії, що зібралися в Данцігу, 19 листопада 1938 р. обговорювали можливість надання допомоги уряду А. Волошина. Вони дійшли висновку, що «Галичина могла б вислати Карпатській Україні в першій мірі сировинних кооператорів, учителів, інженерів і шоферів»⁴⁶. Член ОУН Осип Думін від імені колегії писав у листі до А. Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеподаних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну. Прямо через гори чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?»⁴⁷.

Щоб краще розібратися в обстановці, яка склалася на Закарпатті, до Праги здійснив поїздку А. Мельник. Часопис «Діло» повідомляв, що він «мав очолити збройні сили Карпатської України»⁴⁸. Які питання обговорював А. Мельник з представниками чехословацького уряду — невідомо. На думку генерала М. Капустянського, на цих переговорах йшлося про забезпечення Карпатської Січі зброєю⁴⁹. Переправляти її нелегальним шляхом з Галичини не було можливості, бо ПУН не мав її достатньої кількості. Це відповідальне завдання було покладено на сотника Р. Ярого, який повинен був вести відповідні переговори з Прагою. Але він його не виконав. Як пізніше з'ясувалося, Ярій виконував німецькі доручення. «Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України., при допомозі Ярого саботувала транспорти зброї»⁵⁰.

Провід українських націоналістів став ініціатором проведення акцій протесту проти зазіхань угорських і польських властей на Закарпаття. По всій Галичині прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій, організатором багатьох з яких був Роман Шухевич. Під час одного з мітингів його учасники повибивали вікна в угорському консульстві у Львові і нападали на польську поліцію⁵¹.

У 1938 р. в Берліні відбулося кілька нарад за участю членів Проводу українських націоналістів і керівників Карпатської Січі, на яких обговорювалося питання про створення її штабу, були розподілені обов'язки між членами ПУН, які направлялися на Закарпаття. Військовий штаб спочатку очолював полковник Аркас, потім — полковник Гнат Стефанів. Микола Чирський очолив «Летючу естраду» — пропагандистський відділ Карпатської України, Михайло Михалевич і Валентин Олександров відповідали за виготовлення плакатів, транспарантів тощо. Олег Кандиба (Ольжич) виконував обов'язки координатора ідео-

логічної і політичної роботи в Карпатській Україні. Ярослав Барановський (Борис Лімницький) відповідав за надання матеріальної допомоги населенню і уряду А. Волошина. Саме через нього налагоджувалися контакти Закарпаття з світовими українськими організаціями. Омелян Сенік (Грибівський) «проявив всі зусилля, щоб поміч Карпатській Україні була достатня і своєчасна»⁵².

Одним з перших на Закарпатті з'явився член проводу ОУН полковник Михайло Колодзінський. У 30-х роках його ім'я було добре відоме військовим фахівцям Європи. Автор праць «Українська воєнна доктрина» і «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», Колодзінський вважався талановитим теоретиком того часу. Ввійшовши до складу штабу Карпатської Січі, він, за словами В. Гренджі-Донського, був «мозком» цієї організації⁵³.

Оскільки Карпатська Україна не мала досвідчених військових спеціалістів, які б створили боєздатні збройні сили, на Закарпаття прибували відповідні кадри ОУН. Проте вони не обмежували свою діяльність в краї військовими справами, брали активну участь в організації міжнародних акцій підтримки молодого українського держави на Закарпатті, впливали на всі сфери життя Карпатської України. Однак ми не поділяємо точку зору тих дослідників, які заявляють, що галичани, зокрема члени ОУН, прийшли на Закарпаття «піднімати свідомість» краю. Немає також підстав звинувачувати ОУН у спробі здійснення державного перевороту, як це роблять окремі історики⁵⁴.

Про те, що деякі особи готують державний переворот з метою повалення уряду А. Волошина, написав до Міністерства внутрішніх справ Карпатської України юрист М. Бандусяк. На жаль, його доповідна записка не датована. Її автор зазначав, що заколотники «із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчим відділу, про чинність якого відмовила подати звіт комендантові. Та конспіративна робота є керована із-за границі і за чужі гроші»⁵⁵. В записці фігурують прізвища В. Забавського, Галагана, І. Рогача, С. Росохи, І. Романа, Ю. Химинця, тобто, в основному, закарпатців.

Представник А. Волошина у Празі Вікентій Шандор писав, що у другій половині лютого 1939-го року група гарячкуватих провідників... на своїх таємних нарадах рішила усунути уряд Карпатської України, бо, мовляв, занадто м'яко поводить з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу...»⁵⁶. Одна з таких нарад відбулася 10 березня. На ній було вирішено здійснити напад на склад із зброєю, який охороняли чехи. У ніч з 13 на 14 березня озброєна група січовиків оточила головну управу жандармерії. Іван Сарвадій, тодішній службовець чеської армії, так описав цю подію: «Речник озброєних січовиків запропонував службовим жандармам негайно передати січовикам службу і ключі від складів зброї. Жандарми, чех і два українці, старалися переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть... Суперечка завершилася стріляниною, ми не знаємо, хто першим стріляв»⁵⁷.

Ця подія стала приводом до нападу чеських військ на приміщення урядових установ Карпатської Січі, під час якого загинуло від 120 до 150 січовиків⁵⁸. Одним із головних організаторів змови Сарвадій називає С. Росоху і твердить, що у разі успішного завершення операції по захопленню зброї змовники готові були здійснити державний переворот з метою повалення законного уряду.

Серед учасників змови не було жодного члена проводу ОУН. Свідченням того, що А. Волошин ні в чому їх не звинувачував, є документ про дальшу співпрацю Карпатської України з ОУН, підписаний 21 лютого 1939 р. у Венеції. В ньому, зокрема, зазначалося, що «обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути нарушений»⁵⁹.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до Союму Карпатської України, які засвідчили повну перемогу УНО, очолюваного А. Волошином. Результати виборів по-різному трактують сучасні дослідники. Помилки припустився О. Субтельний і її повторив В. Чайківський. За їх даними, УНО отримало на виборах 86 % голосів⁶⁰. В дійсності УНО одержало 92,4 % голосів⁶¹. А. Волошин одержав чимало привітальних телеграм з усіх кінців світу.

На 15 березня 1939 р. було призначено відкриття Союму Карпатської України. Однак у зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки А. Волошин 14 березня проголосив самостійність Карпато-Української держави. З цим актом через консула Гофмана було ознайомлено Міністерство закордонних справ Німеччини.

Робота Союму розпочалася 15 березня 1939 р. о 15 год. 30 хв. Цього дня відбулося шість його засідань. На них було прийнято історичної ваги документи: про незалежність, державний суверенітет, назву, мову, герб і гімн Карпатської України. Її президентом обрано А. Волошина. У своєму виступі він сказав: «Прошу Всевишнього, щоб скріпив нашу віру й дозволив нам розбудувати нашу землю для щастя й добра українського народу та цілого населення Карпатської України»⁶². Учасник роботи Союму В. Гренджа-Донський записав у щоденнику: «Вже маємо свою суверенну державу, маємо Союмом ухвалено законну назву, мову, герб, прапор, ніхто не може сказати, що якісь самозванці накинули. Ні, народ 93-ма відсотками голосування через свій легальний, законний Союм опечатав, ухвалив те, про що мріяв віками»⁶³.

Однак вже в ніч з 13 на 14 березня озброєні до зубів війська фашистської Угорщини перейшли кордон Карпатської України. Вони мали чисельну і збройну перевагу. Незважаючи на слабке озброєння і невідготовленість, Карпатська Січ дала бій агресорам. Під ворожі танки кидалися з гранатами' закарпатці, галичани, буковинці, українці з Сходу — всі, кому була небайдужою доля молоді країни. Жорстокі бої відбулися на підступах до Хуста — на так званому Красному полі. Тут молоді хлопці — гімназисти разом із своїм вчителем І. Голотою майже всі загинули. Останнім залишив поле бою Михайло Колодзінський. Будучи тяжко пораненим, він разом із своїм товаришем З. Коссаком (Тарновським) відступав у напрямку до Солотвина. Поблизу с. Апша вони потрапили в полон і після жахливих катувань були розстріляні.

Преса всього світу писала про героїзм захисників Карпатської України. Навіть 18 березня, коли ворог окупував майже всю територію Закарпаття, продовжували діяти партизанські загони⁶⁴. В боях загинули або були закатовані у в'язницях Василь Бойчук, Тимко Праць, Василь Саблюк, Зенон Коссак, Степан Фігура, Михайлюк, Монюк, Дулка, Дужий, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших.

Нелегкою була доля і тих, хто опинився в угорських концтаборах, зокрема у Вор'юлопоші, де їх налічувалося 1200 чол.⁶⁵ Особливо важко було галичанам. Нелюдське ставлення, часті побої жандармів доповнювалися голодом. Галичани перебували в таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні там з'явилися представники Німеччини і Польщі. В'язням було запропоновано зробити вибір — їхати до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися, бо розуміли, що їх чекало на батьківщині.

Такою трагічною була історія Карпатської України, як і доля її президента А. Волошина. Після відвідання ряду європейських столиць він поселився в Празі, читав лекції, а потім очолював Український вільний університет. 21 травня 1945 р. Волошин був заарештований агентами «Смершу» і вивезений в Москву. Внаслідок допитів, які підірвали стан здоров'я 70-річної людини, А. Волошин помер у Бутирській в'язниці в липні 1945 р.

Карпатська Україна як самостійна держава проіснувала лише кілька годин. Незважаючи на це, вона є славною сторінкою в житті україн-

ського народу. В березні 1939 р. закарпатці з трибуни Сойму на весь світ заявили, що не хочуть бути рабами чужих панів, а прагнуть вільно жити на своїй землі. Вже той факт, що молода українська держава на Закарпатті діяла в таких складних міжнародних умовах, коли насувався фашизм, свідчить про те, що її історія повинна бути детально досліджена. Настав час написати спеціальну узагальнюючу працю, в якій би знайшли місце щасливі і трагічні сторінки історії Карпатської України.

¹ Болдижар М. Від Підкарпатської Русі до Карпатської України // Новини Закарпаття.— 1991.— 21 січ.

² Діло.— 1938.— 25 жовт.

³ Болдижар М. Від Підкарпатської Русі до Карпатської України // Новини Закарпаття.— 1991.— 21 січ.

⁴ Закарпатський обласний державний архів (далі—ЗОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 4.

⁵ Діло.— 1931.— 24 січ.

⁶ Діло.— 1938.— 22 жовт.

⁷ Болдижар М. М. Про деякі народногосподарські можливості Карпатської України // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20—30 рр. XX ст.».— Ужгород, 1992.— С. 29.

⁸ Там же.

⁹ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 72, арк. 7.

¹⁰ Там же, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

¹¹ Там же, оп. 3, спр. 73, арк. 38.

¹² Діло.— 1938.— 21 груд.

¹³ Діло.— 1939.— 14 лют.

¹⁴ Діло.— 1939.— 18 лют.

¹⁵ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 101, арк. 1, 2.

¹⁶ Болдижар М. Карпатська Україна на шляху до трагедії // Новини Закарпаття.— 1991.— 14 лют.

¹⁷ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 144, арк. 3, 4.

¹⁸ Там же, оп. 2, спр. 6, арк. 10.

¹⁹ Діло.— 1938.— 24 листоп.

²⁰ ЗОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 36, арк. 1.

²¹ Химинець Юліан. Закарпаття—земля української держави.— Ужгород, 1991.— С. 89.

²² Діло.— 1938.— 19 жовт.

²³ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 17, арк. 3.

²⁴ Там же, арк. 13.

²⁵ Там же, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 6.

²⁶ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 24, арк. 3.

²⁷ Там же, арк. 2.

²⁸ Там же, оп. 3, спр. 83, арк. 8.

²⁹ Там же, спр. 170, арк. 5.

³⁰ Там же, спр. 73, арк. 30.

³¹ Там же, спр. 65, арк. 62.

³² Новий час.— 1939.— 25 січ.

³³ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 75, арк. 4.

³⁴ Там же, оп. 1, спр. 13, арк. 14.

³⁵ Там же, арк. 19.

³⁶ Енциклопедія українознавства.— Торонто, 1949.— С. 1046.

³⁷ Сарвадій Іван. Змова проти уряду Карпатської України.— 1984.— С. 30.

³⁸ Вегеш М. Цвіт історії—не опадає!.. // Карпатська Україна.— 1992.—

12 листоп.

³⁹ На переломі.— 1939.— № 6.

⁴⁰ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 13.

⁴¹ Там же, оп. 1, спр. 13, арк. 2.

⁴² Книш Зиновій. Ярослав Барановський.— Париж, 1990.— С. 49.

⁴³ Мельник А. Сотник Омелян Сеник // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954.— Париж, 1955.— С. 39.

⁴⁴ Книш Зиновій. Ярослав Барановський.— С. 86.

⁴⁵ Там же.— С. 88—89.

⁴⁶ ЗОДА, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 15—16.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Діло.— 1938.— 19 листоп.

⁴⁹ Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954.— С. 133.

⁵⁰ Книш Зиновій. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках.— Торонто, 1960.— С. 431.

⁵¹ Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін.— 1991.— № 3.—

С. 87.

- ⁵² Мельник А. Сотник Омелян Сеник // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954.— С. 33.
- ⁵³ Гренджа-Донський Василь. Твори.— Вашингтон, 1987.— Т. VIII.— С. 83.
- ⁵⁴ Лемак В. Карпатська Січ: таємне стає явним // *Новини Закарпаття*.— 1992.— 10 листоп.
- ⁵⁵ ЗОДА, ф. 1148, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ⁵⁶ Шандор Вікентій. Карпатська Україна між двома світовими війнами.— Торонто, 1979.— С. 55.
- ⁵⁷ Сарвадій Іван. Змова проти уряду Карпатської України.— С. 23—24.
- ⁵⁸ Там же.— С. 24.
- ⁵⁹ Химинець Юліан. Закарпаття—земля української держави.— С. 85.
- ⁶⁰ Чайківський В. ОУН—УПА на чолі визвольної боротьби (20—50-ті роки).— Тернопіль, 1992.— С. 12.
- ⁶¹ Химинець Юліан. Закарпаття—земля української держави.— С. 58.
- ⁶² Гренджа-Донський Василь. Твори.— Т. VIII.— С. 258.
- ⁶³ Там же.— С. 260.
- ⁶⁴ Вегеш М. «Наш край назавжди залишиться українським!» // *Наука і суспільство*.— 1992.— № 12.— С. 26—29.
- ⁶⁵ Пайкош О. Ой, той Вор'юлопош! // *Закарпатська правда*.— 1991.— 12 жовт.

С. Я. Аппатов (Одеса), В. А. Дубовик (Одеса)

Американські вчені про незалежну Україну (1989—1992 рр.)

Криза й розпад СРСР, утворення на його території ряду держав з новою системою взаємовідносин викликали глибокий інтерес з боку американських політологів до подальшого розвитку соціально-політичної, економічної та військово-стратегічної ситуації в цьому регіоні у пострадянський період. Значна увага в їх дослідженнях приділяється Україні. Від зародження національно-демократичного руху в Україні й прийняття Декларації про суверенітет до Акту про незалежність, початкового періоду існування незалежної Української держави — весь цей час американські політологи, політики, історики-міжнародники та спеціалісти з історії України з інтересом спостерігали за подіями в нашій країні. На думку американських політологів, першорядне значення слід надавати проблемам національного будівництва та формування державної нації, економічної реформи і взаємовідносин з «ближнім зарубіжжям», політики щодо ядерного арсеналу на території України.

Серед вчених, які займаються аналізом цих проблем, — представники різних шкіл і напрямків в американській політології, суворі критики й активні захисники політичного курсу незалежної України. В числі останніх особливе місце посідають дослідники з американської української громади, хоча й ця група спеціалістів, на нашу думку, не є однією за своїми поглядами.

Події, що сталися після серпня 1991 р., не були несподіваними для багатьох дослідників США. На відміну від широких кіл американської громадськості, вони непогано були обізнані з основними тенденціями внутрішнього політичного розвитку СРСР в останні роки його існування. Найбільш далекоглядні з них не тільки провістили зміст дезінтеграційних процесів на території СРСР, а й визначили найхарактерніші їх риси та можливі реальні перспективи розвитку подій.

Перші праці американських вчених, в яких йшлося про неминучий розпад СРСР, основні його причини і найбільш імовірний характер «постсоветизму», можна віднести до початку 1989 р. Так, відомий політолог, у той час член нью-йоркської ради зовнішніх відносин, а зараз професор університету Джона Гопкінса і консультант з питань зов-

нішньої політики президента Білла Клінтона Майкл Мандельбаум говорив про згубний характер міжнародних суперечностей в СРСР. Він відзначав, що реальна загроза для комуністичного режиму прийде тоді, коли національна ворожнеча торкнеться слов'янських народів і домінуючого становища росіян у країні¹. Про це попереджав і професор Гуверовського інституту Джон Данлоп. Він передбачав, що критичним моментом стане протистояння «Малоросії» і «Великоросії»².

Збігнев Бжезинський у своїй книзі «Великий провал: народження і смерть комунізму у XX сторіччі» писав про те, що СРСР рухається до конфедерації, причому добровільна конфедерація навряд чи буде можлива³. Він категорично заперечував можливість існування радянської федерації навіть при умові серйозної зміни її основ та кордонів. На його думку, майбутнє колишнього Союзу — «аморфне, крихкотіле об'єднання конфедеративного типу»⁴. Не можна не бачити точності цього прогнозу.

Заступник директора Гарриманівського інституту Олександр Мотиль, який спеціалізується на вивченні сучасних процесів в Україні, так само, як З. Бжезинський, вважав реальним розпад радянської системи «вздовж п'ятнадцяти ліній»⁵.

Солідарний з ними М. Мандельбаум писав наприкінці 1990 р. про швидке виникнення на міжнародній арені дюжини чи більше незалежних держав замість СРСР⁶. Усі ці дослідники наполягали на швидкій переорієнтації американської політики у цьому регіоні, а саме — з центру безпосередньо на республіки — нові пострадянські держави. Такий поворот реально відбувся значно пізніше — занадто пізно, на думку багатьох американських експертів.

Необхідно звернути увагу на одну характерну особливість публіцистики та спеціальної літератури країн-спадкоємиць СРСР в оцінці процесу розпаду Союзу й виникнення нових держав на його місці. Так, існує, на наш погляд, завищена оцінка значення чисто національного фактора в цьому процесі і недооцінка соціального, економічного і політичного факторів, а саме, впливу давно утворених місцевих політичних еліт. На це вказують у своїх працях американські експерти. Нагадаємо, що при всьому значенні національно-визвольного фактора першою формою самостійності, про яку йшла мова в кінці 80-х років, була саме форма економічної самостійності. На Україні у той період активно діяв «Рух на підтримку перебудови», однією з головних вимог якого було надання нашій республіці економічної самостійності, проведення ефективною економічної реформи. Точку зору більшості американських політологів з цього питання вдало узагальнив Стівен Калл, який прямо заявив, що національне визволення треба розуміти, насамперед, як звільнення від економічної відсталості⁷. Ця думка уявляється справедливою щодо кожної з республік колишнього СРСР — нині незалежних держав.

Темою серйозних американських досліджень стала проблема здійснення в Україні демократичних реформ. Відомий спеціаліст, зараз заступник держсекретаря США в адміністрації президента Білла Клінтона Струоб Телботт, відвідавши Україну влітку 1991 р., переконався в тому, що розвал Союзу відбувається не стільки через націоналізм, що тією чи іншою мірою виявляється в різних республіках, у тому числі й в Україні, скільки внаслідок усвідомлення більшістю народу факту цілковитої застарілості існуючої суспільної системи⁸. З ним погоджується вчений консервативних поглядів, професор Каліфорнійського університету в Берклі Мартін Майліа, який вважає, що в Україні націоналізм аж ніяк не можна вважати силою, що спонукає до соціальних змін⁹.

Американські дослідники підкреслюють, що проголошення незалежності України стало можливим лише тоді, коли Центр уже був неспроможний контролювати ситуацію в республіках. Так, професор Вісконсін-

ського університету Марк Бейсінджер пише: «Незалежність прийшла до республік як результат колапсу влади Центру, а не як результат безпосередньої боротьби»¹⁰. Відомий американський вчений, директор відділу досліджень проблем національної безпеки Гудзонівського інституту Уільям Одом трактує весь період перебудови в СРСР як «колосальний перерозподіл влади від Центру в бік республік»¹¹. Він і його колеги відзначають великий вплив на результат подій, що відбувалися в той час на території Союзу, республіканських політичних еліт. Одержавши можливість втримати владу у своїх руках, вони не збиралися віддавати її ослаблomu Центру. Олександр Мотиль вважає існування кваліфікованих еліт у неросійських республіках важливою умовою розпаду імперії¹². На його думку, влада остаточно пішла від Москви, і, тільки діючи у стилі Слободана Милошевича, Борис Єльцин зможе відновити розвалений Союз¹³. Колега О. Мотіля по Гарриманівському інституту Чарльз Фуртадо підкреслив значення усвідомлення українським політичним керівництвом того факту, що його влада у будь-якій формі політичного об'єднання республік буде обмежена¹⁴. А керівник відділу зовнішньополітичних та оборонних досліджень провідного консервативного дослідного центру «Фонд спадщини» Кім Холмс переконалий, що лідери держав, які виникли на території колишнього СРСР, набагато більше думають про закріплення та розширення своєї влади, ніж про інтереси своїх країн¹⁵.

Переважна більшість американських вчених вважає дезінтеграцію СРСР закономірним історичним процесом. Ще навесні 1991 р. відомий спеціаліст з історії Росії й СРСР, професор Гарвардського університету Річард Пайпс заявив, що «тепер між республіками СРСР стане можливим лише економічний союз»¹⁶. Влітку того ж року Олександр Мотиль висловив таку ж думку, підкресливши, що процес радикальної дезінтеграції буде розвиватися, і нестабільність — не єдина альтернатива існування Союзу РСР¹⁷. Спільну думку цієї групи дослідників висловив Марк Бейсінджер, зазначивши, що розпад СРСР повинен був відбутися, рано чи пізно¹⁸. Характерно, що дана група дослідників досить широко представлена в американській політології — від крайніх консерваторів до поміркованих лібералів.

Однак, є вчені, які до останнього все ж таки бачили можливість і підкреслювали необхідність існування Союзу РСР. Так, протягом довгого періоду за збереження центральної влади в СРСР виступав патріарх американської радянології Джордж Кеннан¹⁹. Але згодом він змінив свої позиції. Безсумнівно, що виступи Дж. Кеннана на захист Союзу РСР базувалися на розумінні необхідності підтримки на території як СРСР, так і європейського континенту в цілому максимально можливої політичної стабільності. Як відомо, саме тому тривалий період американська адміністрація надавала всіляку підтримку М. С. Горбачову. Ще більш стійким прихильником цієї ідеї залишався відомий дослідник ліберальної орієнтації Джері Хаф з університету Дьюк, котрий протягом тривалого часу навіть після подій серпня 1991 р. продовжував вважати необхідним збереження СРСР²⁰.

Велику увагу американські історики і політологи приділяли зовнішній політиці незалежної України. Особливе значення для безпеки й розвитку всього євразійського регіону, на їх думку, мають українсько-російські відносини, в яких нагромадилося багато серйозних суперечностей. Більшість з них, як відзначають американські дослідники, стали результатом низького рівня політичної культури у колишньому СРСР, «культури політичного гетто», як назвав це явище професор Каліфорнійського університету в Берклі Кен Джоуітт²¹. Разом з тим відзначається й ряд досить об'єктивних причин напруженості, що виникла у відносинах між Україною і Росією. Ще в 1990 р. Генрі Кісінджер передбачав піднесення великоросійського шовінізму з характерним репресивним й експансіоністським забарвленням²². Загрозу реваншизму й

мілітаризму з боку Росії бачать і експерти «фонду спадщини»²³. Один з них — Брендон Спринг прямо звинуватив російське керівництво в ескалації напруженості у відносинах з Україною²⁴.

Більш того, в окремих дослідницьких центрах США розробляються сценарії можливої війни між Росією і Україною. Так, ще наприкінці 1991 р. спеціалісти з «РЕНД корпорейшн», так звані «громадські стратеги», розробили проект під кодовою назвою «Наступного дня». У ньому моделюється можливе ядерне зіткнення України і Росії, найбільш імовірний розвиток військових дій і результати цього поединку²⁵. Такий сценарій може сприйматися як щось жахливе, але продукція корпорації «РЕНД» традиційно використовується американською адміністрацією під час вироблення найважливіших стратегічних рішень. Керівник досліджень «РЕНД», зв'язаних з країнами СНД, Джеремі Езраел вважає, що українці і росіяни можуть повести себе подібно хорватам й сербам, але він бачить у цих двох ситуаціях і ряд істотних відмін, які, на його думку, мають запобігти розвитку подій за «югославським» сценарієм²⁶.

Особливе місце у широкому спектрі досліджень американських вчених з українсько-російських відносин займають праці представників американської української діаспори. Відомий експерт з питань української політики Роман Солчаник («Радіо Свобода») наполягає на тому, що Росія почала перешкоджати українському національному відродженню буквально наступного дня після проголошення її незалежності²⁷. Причину цього він бачить у «традиційному імперському менталітеті» Росії. Не сподіваючись, що у способі російського мислення відбудуться істотні зміни, Р. Солчаник радить українському керівництву дотримуватися твердих позицій у переговорах з Росією, особливо з таких проблем, як розподіл збройних сил, «економічна спадщина» та зовнішні борги СРСР²⁸.

З великим інтересом обговорюють американські політологи можливість створення політичного об'єднання між республіками колишнього СРСР і ставлення до цього України, позиція якої, на думку багатьох з них, є визначальною. Так, О. Мотиль порівнює роль України у будь-якому політичному чи економічному об'єднанні з роллю «кріплення колеса на осі воза», що рухається. Але народ України, зауважує він, не погоджується з цією роллю²⁹. Точку зору О. Мотіля поділяє Р. Солчаник³⁰.

Помітну єдність поглядів на Співдружність Незалежних Держав демонструють представники різних напрямів у американській політичній та історичній науках. Так, крайній консерватор Мартін Майлія розглядає СНД як утворення перехідного періоду, за яким немає ніякого реального об'єднання держав і в якого фактично немає майбутнього³¹. Дослідник з фонду Карнегі Пол Гобл називає СНД найвидатнішим у світі «фіговим листком»³². Відомий радянолог ліберального напрямку з Принстонського університету Стівен Коен вважає СНД «паперовою ідеєю» і нічим більше³³. Отже, можна констатувати скептичне, більш того, різко критичне ставлення американських дослідників до СНД.

На відміну від конкретних, без істотних протиріч, оцінок СНД американськими політологами, їх уявлення про можливість самої ідеї політичного союзу між республіками колишнього СРСР аж ніяк не однозначне. Так, М. Майлія, П. Гобл і М. Бейсінджер вважають, що в майбутньому визначиться і закріпиться повністю роздільне існування держав-спадкоємиць СРСР, а С. Коен допускає можливість інтеграційних процесів, що приведуть до створення нового союзу³⁴.

Визначальний вплив на подальшу долю Української держави, вважає більшість політологів, матимуть процеси формування державної нації і рух країни в напрямку до радикальних політичних та економічних перетворень. Керівник центру слов'янських і східноєвропейських

досліджень Каліфорнійського університету у Берклі Джордж Бреслауер так аналізує своєрідність ситуації на Україні: Україна, як і інші республіки колишнього СРСР, перебуває у фазі переходу від процесу дезінтеграції союзу і розпаду імперії до процесу регіональної фрагментації і гіпердезінтеграції³⁶. Як показали подальші події, лідери колишніх республік скористалися центробіжними тенденціями для виходу з-під контролю центру. Вони намагаються перешкодити подальшому дробленню своїх держав і закріпити їх цілісність. У цій політиці національної консолідації можливі різноманітні порушення тих чи інших прав окремих особистостей чи колективних прав різних етнічних, лінгвістичних і релігійних спільностей і меншинств.

Складну проблему для України, на думку ряду американських політологів, може скласти її етнічна і лінгвістична неоднорідність³⁶. Заступник директора бюро міжнародного радіомовлення США Марк Помар виділив три, на його погляд, зовсім різні території: схід і південь України, центральна її частина і Західна Україна³⁷. Деякі спеціалісти висловлюють з цього приводу досить песимістичні прогнози. Так, Джеремі Езраел вважає, що держави-спадкоємиці СРСР навряд чи будуть триматися своїх обов'язків по забезпеченню всіх індивідуальних чи колективних прав на своїй території³⁸.

Відомі заяви українського уряду і його дії свідчать про прагнення створити для представників різних національностей і мовних груп нормальні умови їх національного розвитку (наприклад, політика щодо єврейського населення України). Американські вчені, зокрема професор Бернард-коледжу Пітер Джувілер, позитивно оцінюють діяльність українського керівництва у цій галузі³⁹. Водночас вони не можуть не відзначати надзвичайну серйозність проблеми етнічних росіян і російськомовного населення України. Американські політологи у більшості (за винятком деяких дослідників з числа американських українців) заперечують тезис про «чужорідність» для України російськомовного населення, а також про те, що воно нібито було і є пасивним чи активним провідником політики русифікації. Так, спеціалісти з історії і сучасної політики України Майкл Бредшоу і Деніс Шоу, дослідивши історію заселення півдня і сходу України, зробили висновок, що, на відміну від Балтійських країн і Казахстану, російські поселення у цих регіонах не є результатом радянської політики⁴⁰. Інтеграція південних і східних районів у рамках єдиної Української держави стикається з певною протидією російськомовного населення. Цю протидію викликає, на думку багатьох американських авторів, насамперед схильність місцевої і центральної влади вдаватися до жорстких, насильницьких форм українізації, без врахування специфічних особливостей кожного конкретного району.

Професор університету Олд Домініон Філін Джиллетт визначає такий тип протидії як різновид «етнорегіоналізму», «етнолінгвістичний» рух. У випадку з Україною, підкреслює дослідник, велике значення мають фактори компактного мешкання російського і російськомовного населення, його кількість і щільність заселення, роль цих регіонів у народному господарстві України. Із симпатією ставлячись до молодого Українського держави, Ф. Джиллетт бачить реальну можливість запобігти серйозним соціальним катаклізмам у період будівництва цілісної держави і формування єдиного для всіх, хто живе в Україні, громадянства, а саме — суспільне й політичне життя країни не повинно базуватися на принципах однієї мови чи національності. Україні, на його погляд, необхідно прийняти «консоціалістську» структуру уряду — фактично стати етнічною конфедерацією. Для такого уряду, на його думку, має бути характерним пропорціональне представництво у керівних структурах усіх сегментів населення у формі так званих «еліт», домінування у державі «картелі еліт», узгодження рішень усіма членами такої «картелі» і право вето у кожній з «еліт». Такий устрій, вважає Ф. Джил-

летт,— не утопія. Він добре зарекомендував себе у Нідерландах і Швейцарії⁴¹. Про можливість появи «консоціалізму» в Україні пише й Марк Бейсінджер⁴². Ідеальним устроєм для України, на думку О. Мотилля, може стати федерація. Вона не тільки не сприятиме розпаду Української держави, а й стане добрим засобом для її зміцнення й розвитку⁴³.

Значно активізувала дискусію про майбутній державний устрій України стаття одного з провідних американських українців, професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка, точка зору якого щодо кількох важливих питань значною мірою суперечить позиції багатьох дослідників з американської української громади. Так, Р. Шпорлюк розглядає референдум 1 грудня 1991 р, як «соціальний кувент», що створив українську націю в її новій іпостасі на даному етапі. Він бачить у результатах референдуму мандат на проведення економічних і політичних реформ, виданий народом України її урядові. На думку Р. Шпорлюка, почуття єдиного українського громадянства — це «зв'язок більш фундаментальний, ніж будь-які етнічні, лінгвістичні, релігійні й регіональні зв'язки усередині Української держави». Майбутнє України, підкреслює він, визначатиметься тим, наскільки це почуття єдиного і спільного для всіх громадянства буде збережене й зміцнене.

Залишаючись прихильником домінуючого серед американців українського походження переконання у ворожості Росії до України, Р. Шпорлюк, проте, закликає зробити білінгвістичними як українські засоби масової інформації, так і парламентські процедури. Він вважає, що ряд його колег, заявляючи, нібито російська мова чужорідна українському народу, тим самим допускають, що всі, хто, живучи в Україні, розмовляє російською мовою,— іноземці. У такому разі, робить висновок Р. Шпорлюк, у цих людей є лише два варіанти: або лишити Україну, або покликати собі на допомогу Росію. Обидва варіанти, на думку вченого, безсумнівно, вигідні тільки ворогам Української держави, оскільки вони можуть привести лише до її розколу. Захист усіх громадян України, підкреслює він, повинен залишатися прерогативою самої Української держави, а не зовнішніх сил. Р. Шпорлюк різко критикує українських націонал-патріотів, які, «перегинаючи палицю» з українізацією, сприяють потенціальному зовнішньому ворогу України⁴⁴.

Величезну шкоду насильницької українізації відзначає й Олександр Мотиль. Він вважає, що якщо вона й не призведе до розпаду держави, то, безсумнівно, значно загострить міжнаціональні відносини в країні і скінчиться повною «делегітимізацією» української демократії⁴⁵. Про можливість посилення в таких умовах сепаратистських тенденцій попереджує Чарльз Фуртадо⁴⁶.

Така точка зору характерна, на наш погляд, для провідних академічних центрів США, що займаються вивченням сучасних проблем України,— наприклад, для Українського дослідницького центру у Гарварді і Гарриманівського інституту, які й раніше мали високий авторитет у дослідженнях з питань української історії і культури.

У поглядах американських політологів на процес демократизації і політичних реформ в Україні, зокрема, на їх оптимальні методи й напрямки, єдності немає. Так, професор Гарвардського університету Едвард Кінан висловлює недовіру керівництву усіх держав-спадкоємиць СРСР, проте радить сприяти новим лідерам лише «заради підтримки хоча б видимості порядку у політиці й економіці». Він бачить максимально можливий результат політичного розвитку держав — колишніх республік СРСР у вигляді демократії індійського типу⁴⁷.

З Е. Кінаном погоджується М. Майліа, який також вважає, що багато керівників у країнах СНД лише «опортуністично звернені у демократію». Однак він позитивно ставиться до їх політики відходу від комуністичного минулого і в цілому досить високо оцінює шанси Укра-

їни на те, щоб стати суверенною державою і членом світової співдружності⁴⁸.

Протилежну позицію займає Стівен Коен, на думку якого, жодна держава у складі СНД, у тому числі й Україна, не має шансів у найближчому майбутньому побудувати справжню демократичну суспільну систему. Причину він бачить в інерції існуючої радянської державної системи з її колишньою застійною економікою, партократичними елітами, ідеологією мас⁴⁹. На відміну від нього, Уільям Одом впевнений у тому, що «радянська політична культура» вже зникла⁵⁰. Не однакові у С. Коена і У. Одома погляди на централізацію державного керівництва. С. Коен вважає, що «демократизація лежить на шляху децентралізації»⁵¹, а У. Одом твердить, що «достатньо сильні державні інститути повинні передувати появі ліберальної демократії»⁵².

Перед нами класичний приклад зіткнення ліберального і консервативного підходів до проблеми участі держави у житті суспільства. С. Коен і У. Одом говорять, власне, про різні сторони одного й того ж процесу. Унікальність ситуації, що склалася, дуже вдало, на нашу думку, передає Джордж Бреслауер. Він розділяє процес реформ на два відмінних один від одного етапи. Основні реформаторські дії першого етапу, до якого він відносить департизацію, деполітизацію і демілітаризацію, повинні проводитися так званими «екстраконституційними» методами, тобто такими, що мають характер надзвичайних заходів. Нові інститути влади, що приходять на зміну старим, на другому етапі реформування мають керуватися виключно конституційними настановами⁵³.

Поряд з політичними перетвореннями першочергове значення для майбутнього України має ефективна економічна реформа. Ми вважаємо вірною позицію тих американських політичних діячів і політологів, які проголошують пріоритет економічних перетворень над процесами суто політичного, військового чи адміністративного плану. Так, колишній посол США в Україні Роман Попад'юк заявив в одному із своїх виступів: «Україна має бути обережною, особливо для того, щоб прагнення до незалежності не затьмарило й не відсунуло на другий план необхідність демократичних і економічних реформ. Рух у цих двох напрямках являється гарантією внутрішньої і зовнішньої безпеки країни»⁵⁴. В такому ж дусі висловлювався спеціальний радник президента США по східноєвропейських і євразійських справах Едвард Х'юїтт (нині покійний). Він визнавав існування «російської проблеми» для України, однак порадив не захоплюватися нею надмірно, а сконцентруватися на головному — політичних і економічних перетвореннях⁵⁵.

В американській політології у вказані роки розгорнулася бурхлива дискусія щодо методів проведення економічної реформи в Україні й інших державах СНД. Велике значення має, на думку дослідників, питання про економічні зв'язки України з іншими державами СНД, особливо з Росією. Ряд вчених, яких ніяк не можна звинуватити у симпатіях до колишнього СРСР, виступили за економічну інтеграцію в рамках СНД. Відомий американський економіст Девід Марплс, позитивно оцінюючи незалежність України, висловлює, однак, сумніви щодо її існування як економічно самостійної держави⁵⁶. Джордж Бреслауер вважає, що розвал єдиного господарського організму навряд чи піде на користь реформам в Україні⁵⁷. А нині покійний экс-президент США Річард Ніксон був переконаний у тому, що економічна реформа в Росії — ключ до успіху таких реформ в інших колишніх республіках СРСР⁵⁸.

Події останнього часу переконливо демонструють необхідність розвитку щільних економічних відносин України з іншими країнами СНД. Проте серед американських дослідників чимало супротивників економічного союзу між ними. Так, Олександр Мотиль ще влітку 1991 р. заявив, що тільки поза союзом республіки зможуть вирішити свої економічні проблеми⁵⁹. Стверджуючи, що «інтеграція гарантуватиме провал

радикальної економічної реформи», О. Мотиль вітає курс України на економічне відокремлення⁶⁰. Разом з тим він категорично засуджує крайності такого відокремлення, намагання досягти повної економічної автаркії. Автор не ставить під сумнів необхідність розвитку нормальних економічних відносин між колишніми республіками СРСР⁶¹. Схвалює курс українського керівництва на повну економічну незалежність і Роман Солчаник⁶².

Американські спеціалісти тривалий час закликали до пошуку шляхів вирішення проблеми незалежності України від імпорту енергоносіїв. Так, Деніс Шоу і Майкл Бредшоу відзначали, що залежність України від ввезеного ззовні палива і сировини може переписати всі позитивні моменти в розвитку народного господарства країни⁶³. Життя, на жаль, підтвердило вірність цих прогнозів.

Не було єдності серед американських спеціалістів і в питаннях про форми переходу України до ринку. Яскравим прикладом розходження у поглядах може служити суперечка так званих «риночників» і «нериночників», або «державників». Спочатку висувалися три основні вимоги до реформування пострадянської економіки: лібералізація цін, роздержавлення і приватизація великих і малих державних підприємств, скорочення темпів інфляції. Багато хто з американських експертів вважає пріоритетним питання про звільнення економіки від державних підприємств⁶⁴ і критикує діяльність групи економічних радників президента Росії. Друга група вчених критикує цих радників уже з інших позицій. Так, Мартін Майліа засуджує уряди, що не контролюють ціни та інфляцію, не реформують грошову систему. Саме цим, на його думку, держава й повинна займатися, а приватизація має проводитися не державою, а ініціативною частиною самого населення. Недотримання таких методів реформи веде, на думку М. Майліа, до безробіття і появи «тонкого прошарку підозрілих нуворішів»⁶⁵. Негативно ставиться до сучасної приватизації і Стівен Коен. Він вважає, що вона навряд чи приведе до ринку, тому що повністю контролюється місцевими адміністративними елітами і номенклатурою⁶⁶. Збігнев Бжезинський застерігає від надмірної захопленості неконтрольованим ринком, котра, на його думку, має місце у деяких країнах-спадкоємцях СРСР⁶⁷.

Найбільш болісною проблемою економічної реформи в Україні, як вважає велика група американських дослідників, є її повільне впровадження у життя. За надто «градуалістський», поступовий підхід до реформування економіки критикували колишнього президента Л. Кравчука і уряд України представники багатьох міжнародних організацій, наприклад, голова Європейського банку реконструкції і розвитку Жак Атталі⁶⁸. Ед Х'юїт радив Україні активніше працювати з Міжнародним валютним фондом і скоротити відставання від Росії у темпах і продуктивності реформ⁶⁹. Багато хто на Заході вважає, що російська реформа практично вже набула незворотного характеру, а українській ще належить зробити свої рішучі кроки. Правда, деякі американські політологи дотримуються іншої думки. Так, Пол Гобл, наприклад, впевнений, що твердження про регрес реформи на Україні не відповідає дійсності⁷⁰.

Бурхливу дискусію серед американських дослідників викликала політика України щодо ядерної зброї на її території. Аналіз їх праць свідчить про певну періодизацію у ставленні США до ядерного озброєння України та інших держав колишнього Союзу РСР. На першому етапі, що закінчується розпадом СРСР і формуванням СНД, провідні американські спеціалісти з питань стратегічних досліджень і проблем міжнародної безпеки рішуче висловились проти збереження спільного, колективного контролю над ядерною зброєю колишнього СРСР з боку Росії, України, Білорусії і Казахстану. Вони відзначили, що такий контроль не може бути ефективним. Ще в жовтні 1991 р. колишній міністр оборони США Каспар Уайнбергер назвав варіант збереження

«спільного контролю» зовсім неприпустимим як «для інтересів США, так і для системи європейської безпеки». При цьому він додав, що найкращим рішенням було б передати ядерну зброю безпосередньо республікам⁷¹. Подальший розвиток подій пов'язаний з новою оцінкою «ядерного фактора» у політиці США щодо держав-спадкоємиць колишнього Союзу РСР, яку протягом 1992 р. підтримувала більшість американських політологів. Її суть чітко визначили керівники так званого «Вісконсінського проекту по ядерній зброї» Гері Мілхолін і Джерард Уайт: «Для Вашингтона ідеальним рішенням було б переміщення республіками їх ядерної зброї у Росію»⁷². Треба зазначити, однак, що такий розвиток подій вони вважали малоймовірним.

Виникнення чотирьох нових ядерних держав замість однієї (СРСР) для США не стало чимось несподіваним — вони були до цього готові. Еволюція ставлення американських вчених до даної проблеми пов'язана, насамперед, із зростаючою переконаністю у тому, що США повинні зробити все можливе для переміщення української ядерної зброї в Росію. Вирішення цього питання, на думку американських дослідників, пов'язане, головним чином, з позицією України. Пол Гобл, наприклад, вважає, що пріоритетними для США в усьому регіоні колишнього СРСР повинні стати проблеми Української держави, а потім уже все інше. Таке переконання вченого ґрунтується на розумінні особливого значення розміщення ядерної зброї на території України⁷³.

Напередодні дипломатичного визнання Сполученими Штатами незалежної Української держави в американських академічних колах активно обговорювалася ідея зв'язку цього важливого акту з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Її запропонував, зокрема, директор інституту міжнародних досліджень в Монтерее Уіл'ям Поттер⁷⁴. До необхідності прийняття такої умови схилилась більшість експертів у Державному департаменті США⁷⁵. Однак у них було чимало опонентів. Так, Брендон Спринг з «Фонду спадщини» заявив, що ядерну зброю краще було б перемістити в Росію, але не слід відмовляти у дипломатичному визнанні тим, хто відмовиться це зробити⁷⁶. Треба віддати належне тим офіційним особам у Вашингтоні і особисто президенту Джорджу Бушу, які виступили за безумовне визнання нашої держави.

Україна, як відомо, проголосила своє прагнення стати без'ядерною державою ще у 1990 р. Усю тактичну зброю було вивезено на територію Росії, підписано Лісабонський протокол до СНВ-І. Оцінюючи ці дії та зобов'язання ліквідувати стратегічну ядерну зброю, треба враховувати добру волю нашої держави, яка за своєю ініціативою йде на відомий політичний ризик, віддаючи в наш вік надмірної нестабільності свою ядерну зброю в руки держави, яку, на думку багатьох, можна вважати «найнебезпечнішим сусідом України».

В позначений період у підході України до переміщення стратегічної ядерної зброї в Росію відбувалися певні зміни. Йдеться не про зміну основного проголошеного курсу, а про умови його реалізації, що привертають посилену увагу американських політологів. Так, Глорія Даффі з інституту гуманітарних досліджень у Пало Альто відзначає, що в українській політиці мають місце «відхилення від нового мислення у бік реалізму великої держави». При цьому під «новим мисленням» вона розуміє демілітаризований підхід до зовнішньої політики, а під «реалізмом великої держави» — деідеологізовану політику, засновану на класичних геополітичних та економічних національних інтересах⁷⁷. Про можливість таких «вагань» у політиці України та інших країн колишнього СРСР — власників ядерної зброї попереджав і директор Центру російських і східноєвропейських досліджень Пенсільванського університету Вернон Аспатурян. Він відзначав бажання республік використати ядерну зброю як «символ незалежності й сили» у міжнародній спільності, а також підкреслив, що суперечливий характер української політи-

ки у цьому питанні свідчить про «зіткнення різних поглядів і відсутність згоди» у вищих ешелонах влади в Україні⁷⁸.

Для американських вчених не залишилася непоміченою дискусія в українських засобах масової інформації, що набула досить широких масштабів. Її суть, як відомо,— у питанні збереження ядерної зброї на Україні. Серед прихильників збереження представники частини військово-промислового комплексу й вищого генералітету, керівної номенклатури, організації націоналістичної орієнтації. Їм активно протистоять українські спеціалісти з питань зовнішньої політики, вчені й практики, які в більшості своїй — переконані прихильники без'ядерної України. Американські дослідники, вважаючи цей процес боротьби думок цілком природним, все ж побоюються розповзання ядерної зброї у зв'язку із зростаючою політичною нестабільністю в колишньому СРСР.

Названі вище проблеми підштовхнули деяких американських політологів до різних критичних виступів на адресу українського керівництва і його політики щодо ядерної зброї. Прикладом можуть бути публікації Уіл'яма Поттера і професора Дартмутського коледжу Томаса Ніколса. Так, У. Поттер твердить, що «непокірливість України створює нестабільність у цьому регіоні»⁷⁹, але його навряд чи можна звинуватити в упередженні проти нашої держави і її національних інтересів. Про це свідчить одна із статей політолога, в якій він критикує повідомлення свого уряду щодо виконання ДНЯЗ, а також небажання американської адміністрації скоротити ядерний потенціал США. У. Поттер вважає: якщо США не будуть подавати приклад іншим, вони не матимуть морального права вимагати виконання тих чи інших договорів й погоджень від України та інших держав⁸⁰.

Більш жорстко висловлює свої погляди Томас Ніколс. Він вважає ядерну політику України «загрозливою й дестабілізуючою» і застерігає від небезпеки поєднання націоналізму і ядерної зброї. Т. Ніколс переконаний, що Україна прагне до військової могутності на базі сучасного озброєння. Залишимо ці підозри на його сумлінні. Заслуговує уваги той момент у статті Т. Ніколса, де він наполягає на поданні економічної допомоги Україні тільки за умови, що вона робитиме відповідальні кроки у ядерній політиці⁸¹. Критерії «відповідальності», зважаючи на вельми непримиренну позицію автора, можуть бути найрізноманітніші й далеко не завжди об'єктивні.

Докази опонентів У. Поттера і Т. Ніколса серед американських вчених і публіцистів з цього питання базуються на двох основних положеннях. По-перше, незалежність і безпека України й справді, вважають вони, перебувають чи можуть опинитися у майбутньому під загрозою. Тому збереження ядерної зброї, хоча б тільки на якийсь період, має сприяти забезпеченню як безпеки України, так і стабільності в цьому регіоні колишнього СРСР. По-друге, на їх думку, українське керівництво не збирається відходити від свого курсу на ядерне роззброєння. Так, Олександр Мотиль вважає прагнення України не поспішати розлучатися з ядерною зброєю вельми раціональним. Він також не бачить нічого дивного у тому, що Україна може використати фактор наявності на її території ядерної зброї як «козир», здатний закріпити суверенність і непорушність кордонів молодій державі⁸². З розумінням ставитися до піклування українського керівництва про національні інтереси країни закликає вашингтонський координатор комітету НАТО з питань Східної Європи і Росії Айра Луїс Страус. Він також пропонує піти назустріч проханням України про прийняття її в НАТО⁸³. Роман Попад'юк відзначив, що він не бачить якихось відхилень від прийнятого вірного напрямку у питаннях про ядерну зброю⁸⁴. З ним погоджується директор української служби «Радіо Свобода» Роман Купчинський, який вважає, що такі публікації, як стаття Т. Ніколса, «дезорієнтують сучасні дискусії навколо політики США у цьому (Україна і країни СНД.— авт.) регіоні»⁸⁵.

Уважно стежать американські вчені за розвитком української зовнішньої політики, в якій молода держава робить перші кроки. Самостійної зовнішньої політики УРСР у складі Радянського Союзу практично не існувало, хоча вона була членом ООН, мала своє дипломатичне агентство й мережу представництв за кордоном. На думку американських вчених, ще одна серйозна причина порівняно обмеженої зовнішньої політики України, як і інших колишніх республік СРСР, у крайній гостроті внутрішніх проблем порівняно із зовнішніми. Про це одним з перших заговорив Вернон Аспатурян⁸⁶. Контакти з тією чи іншою державою поза СНД підпорядковуються безпосереднім життєвим інтересам економічного і політичного самозбереження. Для вирішення цих проблем від партнера очікується миттєва допомога того чи іншого роду, він розглядається як можливий спільник на міжнародній арені. Олександр Мотиль, наприклад, відзначає, що всі колишні республіки, які стали тепер незалежними державами, спробують «знайти притулок у міжнародній спільноті, різних блоках, підтримку з боку могутніх покровителів»⁸⁷. Така поведінка нових держав, на думку вищезазначених дослідників, цілком раціональна.

Що ж до розуміння проблем зовнішньої політики Української держави, то треба мати чітке уявлення про її місце у сучасній системі міжнародних відносин. Американські політологи, теоретики-міжнародники складають різні варіанти світу, що оточує Україну, у вигляді різного роду «рівнів», кіл, напрямків тощо. Так, Джордж Бреслауер трактує політичну ситуацію в регіоні як «багаторівневу гру», виділяючи при цьому три основних рівня: «міжнародна система», «Москва», «республіки»⁸⁸. Певну модифікацію у цю схему вносить Олександр Мотиль, котрий пише про три основні напрямки української політики: відносини з сусідами, відносини з Росією, відносини зі світом⁸⁹.

Важливим положенням, на якому базується аналіз зовнішньої політики Української держави американськими політологами, є тезис про те, що Україна не має і не може мати спільної зовнішньої політики з якою-небудь однією державою, групою країн, чи, тим більше, усіма державами-спадкоємцями СРСР. Тимчасовий збіг інтересів, участь у спільних зовнішньополітичних ініціативах чи акціях цілком можливі. Однак американські спеціалісти дедалі частіше фіксують розходження інтересів і диференціацію зовнішньополітичної орієнтації колишніх республік СРСР. Так, ще у 1991 р. аналітики Пентагону, розробляючи сценарій можливого вторгнення Росії у Литву, відводили Білорусі роль союзника Росії, а Україні — роль стороннього спостерігача із статусом збройного нейтралітету⁹⁰.

Поки важко говорити, відзначає більшість дослідників, про певну зовнішньополітичну орієнтацію України. Олександр Мотиль вважає вірогідним подальше поліпшення російсько-американських відносин, що, на його думку, може завдати шкоди інтересам інших колишніх радянських республік, особливо Україні. Разом з тим він переконаний у тому, що Росія не зможе досягти особливо тісних відносин з Німеччиною⁹¹. Роман Солчаник відзначає, в свою чергу, схильність Росії орієнтуватися на США, а України — на Канаду і Німеччину⁹². Колишній заступник міністра оборони США, а зараз співробітник Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні Фред Ікле висловлюється на користь здійснення російсько-американського військового союзу, хоча й відзначає, що нові люди у Кремлі скоріш схилитимуться у бік Берліна й Токіо⁹³.

Неважко помітити, однак, неточність таких спостережень і прогнозів. Відомо, що Москві не вдалося «замкнути на собі Вашингтон», навіть незважаючи на незадоволення американської адміністрації деякими моментами політики Києва. Ні Києву, ні Москві не вдалося поки що добитися великої прихильності Берліна, хоча окремі моменти української політики щодо етнічних німців зустріли позитивне ставлення з

боку Німеччини. Напружені відносини тривають між Росією і Японією, та навряд чи це обіцяє Україні якісь особливі відносини з Токіо. Не слід, на нашу думку, переоцінювати роль українсько-канадських відносин.

Досить активно у політичній і історичній науках США обговорюють перспективи «регіоналізації» зовнішньої політики України та інших країн-спадкоємців СРСР. О. Мотиль не впевнений у тому, що «регіоналізація» кінець кінцем переможе «інтернаціоналізацію», під якою він розуміє розширення багатосторонніх зв'язків України з навколишнім світом. Він відносить Україну до держав, які мають непогані можливості для проведення інтернаціональної зовнішньої політики⁹⁴. Пол Гобл не тільки фіксує процес регіоналізації, а й звертає увагу читача на те, що Вашингтон не помічає цього «регіонального дрейфу республік», а це може негативно вплинути на американські інтереси у регіоні⁹⁵. Більш слушним є переконання у тому, що регіоналізація зовнішньої політики України, тією чи іншою мірою неминуча. Справді, відносини з країнами Вишеградського трикутника, що став після розколу Чехо-Словаччини чотирикутником, чи країнами Чорноморсько-Середземноморського басейну більш важливі для України, ніж для Росії. Водночас розвиток подій в азіатсько-тихоокеанському регіоні надзвичайно важливий для Росії, але не зачіпає безпосередньо національних інтересів України.

Аналіз підходів американських політологів у 1989—1992 рр. до різноманітних аспектів внутрішньої й зовнішньої політики незалежної Української держави свідчить про значний інтерес до даного питання. Як показало проведене дослідження, представники різних напрямків у політології дотримуються неоднакових поглядів щодо окремих питань. Досить однорідною є група дослідників з числа американців українського походження. Серед американських вчених — консерваторів, лібералів чи радикалів — немає відверто недоброзичливих до України, хоча, як показує аналіз, критика тих чи інших аспектів української політики постійно присутня в їх працях. Спільним у американських дослідників є уявлення про базуюче значення для подальшої долі України радикальних економічних і політичних перетворень. Саме у всеохоплюючому русі в напрямку до ринкових відносин в економіці й демократизації суспільного життя, вважають американські політологи, криються корінні підстави для успішного розвитку незалежної Української держави.

¹ Mandelbaum M. Ending the Cold War.— «Foreign Affairs».— Spring, 1989.— P. 33—34.

² «Nationalities Papers», Volume XVIII, Number 2, Fall, 1990.— P. 41.

³ Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century.— N. Y., 1989.— P. 246.

⁴ Цит. за: Пустогаров В. В. Советские республики в мировом сообществе // «Международная жизнь»,— 1991.— № 4.— С. 11.

⁵ «Nationalities Papers», Volume XVIII, Number 2, Fall, 1990.— P. 65.

⁶ Цит. за: Спасский И. Америка и перестройка: опыт взаимной адаптации // «Мировая экономика и международные отношения».— 1991.— № 6.— С. 17—18.

⁷ Kull S. Burying Lenin: The Revolution in Soviet Ideology and Foreign Policy.— Boulder, 1992.— P. 92.

⁸ Тэлботт С. Не имей сто рублей, а имей семь друзей // «Новое время».— 1991.— № 29.— С. 16.

⁹ Malia M. The Leninist Endgame.— «Daedalus», vol. 121, Spring, 1992.— P. 67.

¹⁰ Beissinger M. R. The Deconstruction of the USSR and the Search for a Post-Soviet Community // «Problems of Communism».— November-December, 1991.— P. 29—30.

¹¹ Odom W. Alternative Prospects on the August Coup // «Problems of Communism».— November-December, 1991.— P. 15.

¹² Motyl A. L. From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective // Nationalism and Empire.— Ed. by D. Good, N. Y., 1992.— P. 19.

¹³ Motyl A. L. Russian Hegemony and Non-Russian Insecurity: Foreign Policy Dilemmas of the USSR's Successor States // «Harriman Institute Forum», Volume 5.— NO 4.— December, 1991.— P. 5.

¹⁴ Furtado C. F. Tree Grows in Ukraine // «Nationalities Papers», Volume XX, Number 2, Fall, 1992.— P. 79—80.

- ¹⁵ «США: ЭПИ».— 1992.— № 6.— С. 51.
- ¹⁶ Пайпс Р. Россия при новом режиме // «Диалог».— 1991.— № 5.— С. 43.
- ¹⁷ Motyl A. L. Empire or Stability? The Case for Soviet Dissolution // «World Policy Journal».— Summer, 1991.— P. 500.
- ¹⁸ Beissinger M. R. Ibid.— P. 27.
- ¹⁹ Kennan G. F. Communism in Russian History // «Foreign Affairs», Winter 1990/1991.— P. 184.
- ²⁰ Beissinger M. R. Ibid.— P. 27.
- ²¹ Джоунтт К. Постленинизм: новый мировой беспорядок // «Век XX и мир».— 1991.— № 9.— С. 14.
- ²² Киссинджер Г. Бойтесь краха Советского Союза // «За рубежом».— 1990.— № 15.— С. 6.
- ²³ «США: ЭПИ».— 1992.— № 7.— С. 5—6.
- ²⁴ «США: ЭПИ».— 1992.— № 6.— С. 53.
- ²⁵ Давыдов В. Ф. Распад СССР и нераспространение ядерного оружия // «США: ЭПИ».— 1992.— № 3.— С. 18.
- ²⁶ Azrael J. R., Brukoff P. A., Shkolnikov V. D. Prospective Migration and Emigration from the Former USSR: A Conference Report // «Slavic Review», Summer, 1992.— P. 325.
- ²⁷ Solchanyk R. Ukraine, the Kremlin and the Russian White House.— RFE/RL Report, November 1, 1991.— P. 13—14.
- ²⁸ Solchanyk R. Kravchuk Defines Ukrainian.— C. I. S. Relations.— RFE/RL Report, March 13, 1992.— P. 8—9.
- ²⁹ Motyl A. L. Russian Hegemony.— P. 5.
- ³⁰ Solchanyk R. Ukraine.— P. 13.
- ³¹ Malia M. Ibid.— P. 68.
- ³² Goble P. Forget the Soviet Union // «Foreign Policy».— Number 86.— Spring 1992.— P. 56.
- ³³ Cohen S. F. What's Really Happening in Russia? // «The Nation», March.— 1992.— P. 262.
- ³⁴ Ibid.— P. 261.
- ³⁵ Breslauer G. W. Bursting the Dams: Politics and Society in the USSR Since the Coup // «Problem of Communism», November—December.— 1991.— P. 5—6.
- ³⁶ Malia M., Ibid.— P. 67., Beissinger M. R. Ibid.— P. 31—35, and others.
- ³⁷ «Nationalities Papers», Volume XX, Number 2, Fall, 1992.— P. 74.
- ³⁸ Azrael J. R., Brukoff P. A., Shkolnikov V. D., Ibid.— P. 325.
- ³⁹ «Nationalities Papers», Volume XX, Number 2, Fall, 1992.— P. 16.
- ⁴⁰ Shaw D. B., Bradshaw M. J. Problems of Ukrainian Independence // «Post Soviet Geography», 1/92, Volume XXXIII.— P. 10—20.
- ⁴¹ Gillette P. S. The Potential for Ethnoregional Russian Political Mobilization in Ukraine and Some Policy Recommendations if it Occurs.— Submitted for Presentation to the Second International Congress of Ukrainian Studies, Lviv, 22—28 August 1993.
- ⁴² Beissinger M. R. Ibid.— P. 31—35.
- ⁴³ «Ukraina зробила jeden bardzo wazny krok do niepodleglosci...» // «Krytyka».— 1992.— NO 39.— P. 221.
- ⁴⁴ Szporluk R. Ukraine's Independence and New Social Covenant // «Ukrainian Weekly». NO 34.— August 23.— P. 3, 14.
- ⁴⁵ «Ukraina зробила jeden bardzo wazny krok do niepodleglosci...» // «Krytyka».— 1992.— NO 39.— P. 222—223.
- ⁴⁶ Furtado C. F. Ibid.— P. 81—82.
- ⁴⁷ Кенан Э. Л. Россию лицей не накормишь // «Нью-Йорк Таймс. Недельное обозрение».— Декабрь 22, 1992; январь 4, 1993.— А. 7.
- ⁴⁸ Malia M. Ibid.— P. 67—68.
- ⁴⁹ Cohen S. F. Ibid.— P. 261.
- ⁵⁰ Odom W. Ibid.— P. 19.
- ⁵¹ Cohen S. F. Ibid.— P. 264.
- ⁵² Odom W. Ibid.— P. 19.
- ⁵³ Breslauer G. W. Ibid.— P. 7.
- ⁵⁴ «Республика».— № 14.— 5—11 грудня, 1992.— С. 9.
- ⁵⁵ «The Ukrainian Quarterly», Fall, 1992, Volume XLVIII—NO 3.— P. 354.
- ⁵⁶ Brumberg A. Not So Free at Last // «The New York Review»,— October 22, 1992.— P. 62.
- ⁵⁷ Breslauer G. W. Ibid.— P. 12.
- ⁵⁸ Nixon R. The Time Has Come to Help // «Time», January 14, 1992.— P. 25.
- ⁵⁹ Motyl A. L. Empire or Stability?— P. 500.
- ⁶⁰ Motyl A. L. Russian Hegemony.— P. 2—3, 6.
- ⁶¹ «Ukraina зробила jeden bardzo wazny krok do niepodleglosci...» // «Krytyka»,— 1992.— NO 39.— P. 225.
- ⁶² Solchanyk R. Ukraine.— P. 13.
- ⁶³ Shaw D. B., Bradshaw M. J. Ibid.— P. 18—19.
- ⁶⁴ «Нью-Йорк Таймс. Недельное обозрение».— Январь 5—18, 1993.— А1.
- ⁶⁵ Malia M. Ibid.— P. 70—71.

- ⁶⁶ Cohen S. F. Ibid.—P. 260.
⁶⁷ «Nationalities Papers».—Volume XX, Number 2, Fall, 1992.—P. 19—20.
⁶⁸ «The European», November 19—22, 1992.—P. 39.
⁶⁹ «The Ukrainian Quarterly», Fall, 1992, Volume ZLVIII—NO 3.—P. 354.
⁷⁰ Goble P. Ibid.—P. 62.
⁷¹ Цит. за: Давыдов В. Ф. Распад СССР и нераспространение ядерного оружия // «США: ЭПИ».—1992.—№ 3.—С. 19.
⁷² Милхолин Г., Уайт Дж. Развал советской ядерной мощи—благо или угроза? // «Международная жизнь».—1992.—№ 1.—С. 45.
⁷³ Goble P. Ibid.—P. 62—63.
⁷⁴ Iwanciw E. M. Ukraine: A Nuclear Threat? // «Ukrainian Weekly», NO 50.—December 13, 1992.—P. 6.
⁷⁵ Поттер У. С. Ядерный вызов Украины // «Нью-Йорк Таймс. Недельное обозрение».—Декабрь 8—21, 1992.—A7.
⁷⁶ «США: ЭПИ».—1992.—№ 6.—С. 53.
⁷⁷ Kull S. Ibid.—P. VII—IX.
⁷⁸ Aspaturian V. V. Farewell to Soviet Foreign Policy // «Problems of Communism», November—December, 1991.—P. 58—59.
⁷⁹ Поттер У. С. Ядерный вызов Украины.—A7.
⁸⁰ Potter W. C. New Nuclear Threats from the Former Soviet Union // «Moscow News», NO 1, January 5, 1993.—P. 3.
⁸¹ Nichols T. M. Nationalism and Nukes // «Christian Science Monitor», December 1, 1992.—P. 18.
⁸² Motyl A. L. Russian Hegemony.—P. 8.
⁸³ «Нью-Йорк Таймс. Недельное обозрение».—5—18 января, 1993.—A6.
⁸⁴ «Республика».—№ 14.—5—11 грудня, 1992.—С. 9.
⁸⁵ «Голос Украины».—№ 1.—5 января, 1993.—С. 10.
⁸⁶ Aspaturian V. V. Ibid.—P. 61.
⁸⁷ Motyl A. L. Russian Hegemony.—P. 8.
⁸⁸ Breslauer G. W. Ibid.—P. 8.
⁸⁹ Motyl A. L. Russian Hegemony.—P. 6.
⁹⁰ Снігур А. Зовнішньо-політичні чинники і реалізація концепції оборони України // «Визвольний шлях».—Кн.—9.—Вересень, 1992.—Річник XV.—С. 1056.
⁹¹ Motyl A. L. Russian Hegemony.—P. 7—8.
⁹² Solchanuk R. Kravchuk Defines.—P. 8.
⁹³ Икле Ф. Ч. Новые братья по оружию? // «Новое время».—1992.—№ 8.—С. 38—39.
⁹⁴ Motyl A. L. Russian Hegemony.—P. 6.
⁹⁵ Goble P. Ibid.—P. 61.

В. Ф. Верстюк (Київ)

Українська революція: доба Центральної Ради

В кінці лютого 1917 р. була зіграна несподівано для багатьох сучасників, але цілком закономірно з погляду історика, фінальна сцена в історії імператорської, романівської Росії. Державний деспотизм, закладений у її підвалини і поширений на неозорій території, успішно і неодноразово виходив з-під ударів окремих реформаторів, що намагалися модернізувати імперію і у XVIII, і у XIX ст., але не витримав випробувань першою світовою війною. Як не раз це бувало в історії деспотій, варто було в критичний момент виникнути незадоволенню в столиці — і режим впав. 24 лютого у Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, в наступні дні до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої була призупинена царем, стала в опозицію до уряду. Це і вирішило справу. 27 лютого самодержавство впало, влада зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної думи. 2 березня члени цього комітету прийняли від царя акт про зречення і сформували новий Тимчасовий уряд країни.

Революція перемогла. Активну участь у петроградських подіях взяли українці, які становили значну частину особового складу гвардійських полків. Вони підтримали вимоги страйкуючих робітників, стали на бік Державної думи. На початку березня у Петрограді утворився Тимчасовий український революційний комітет, який 2 березня опублікував відозву до українців Петрограда, закликавши спрямувати свою енергію «на шлях завоювання власних національно-політичних прав», наповнити її «свідомістю власних національних інтересів»¹. Загалом політична діяльність українців у Петрограді 1917 р. мала свою складну історію, до якої нам доведеться раз у раз повертатися.

Відзначимо ще одну особливість Лютневої революції. В ті дні, коли у столиці імперії нуртували політичні пристрасті, решта території і населення країни перебували у стані політичної летаргії. Чи не найбільшою мірою це стосувалося України.

Перші телеграми про революційні події у Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Київська адміністративна верхівка була шокована ними. Голова міської думи Ф. Бурчак просив Петроград підтвердити достовірність отриманої інформації. І лише зранку 3 березня київська преса повідомила своїх читачів про падіння самодержавства. Коли всі сумніви були розвіяні, у Києві приступили до формування нових революційних органів влади, найбільш авторитетною серед них стала Рада об'єднаних громадських організацій, її виконком очолив відомий у Києві лікар, громадський діяч М. Страдомський. Такі ради створилися у більшості українських міст. 3—5 березня на території України практично були ліквідовані органи царської адміністрації, владу з її рук перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські та повітові комісари.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. За прикладом Петрограда в першій декаді березня в Україні виникають ради робітничих і солдатських депутатів. На відміну від сто-

лиці, де рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу і мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, ради робітничих і солдатських депутатів в Україні якоїсь домінуючої, особливої ролі не відігравали і на владу не претендували, тому і про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Слід додати, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом. Основний вплив на них, в тому числі і в Україні, з моменту створення мали російські соціалістичні партії, насамперед, меншовики та есери.

Демократизація суспільства, що відбулася завдяки революційним змінам, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційні сили, закладені в народних товщах, ще шукали вихід для акумульованої за довгі десятиліття енергії, тоді як провідники української інтелігенції намагалися не загубитися у калейдоскопі політичних змін початку березня 1917 р. У Києві українці мали декілька своїх представників у Раді об'єднаних громадських організацій, у Раді робітничих депутатів, але цього було явно замало для відродження національно-визвольного руху. 3 березня у клубі «Родина», який був осередком Товариства українських поступовців, зібралось понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах і народилася ідея створення Української Центральної Ради. Але принципи її організації, обов'язки, програмні гасла викликали гостру полеміку, яка продовжувалася декілька днів. Старше покоління української інтелігенції — С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, С. Старицька-Черняхівська, належачи до ТУПу, вважало, що саме це товариство і повинне стати об'єднуючим центром усіх українських сил. Молодше покоління, очолюване Д. Антоновичем, яке не приховувало своїх соціал-демократичних поглядів, наполягало на утворенні принципово нового центру, де б всі українські організації мали своє представництво. Саме за цим принципом 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР було обрано М. Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де добував своє заслання. Заступниками голови стали — Ф. Крижановський, представник кооперативних організацій Київщини, Д. Дорошенко від ТУПу та Д. Антонович від українських соціал-демократів. Крім того, було обрано секретаря та скарбника Ради. 7 березня, очевидно, і слід вважати датою створення Української Центральної Ради, хоч часто у літературі такою називають 4 число місяця.

На перших порах Центральна Рада відігравала роль київської міської організації, не наважуючись заступити роль керівника українського національно-визвольного руху. Не змогла вона одразу сформулювати і політичну платформу своєї діяльності. 9 березня Центральна Рада закликала український народ домагатися від Тимчасового уряду «всіх прав, які тобі природно належать»², але звела ці права до публічного використання української мови в державних, судових та освітніх установах. Не говорилось у відозві 9 березня ні про місце, ні про роль Центральної Ради в цих домаганнях. Можна стверджувати, що в перші тижні свого існування Центральна Рада становить ще «річ у собі», переживає процес організаційного та ідейного становлення.

В подібному стані перебував весь український національно-визвольний рух, його окремі політичні складові. Надто сильний удар був завданий царизмом за попереднє десятиліття по українських організаціях, щоб вони змогли за лічені дні відновити свою діяльність. І все ж історик не може не відзначити тут і певне напруження нечисленних на перших порах сил, і вражаючі результати цього. Були вони тісно пов'язані з поверненням в Україну М. Грушевського. Найбільш відомий історик України, національний політичний і громадський діяч М. Грушевський на момент революції мав незаперечний авторитет серед української інтелігенції, а згодом і народу. У 1917 р., здається, не було жодного українського з'їзду, який би у той чи інший спосіб не виявив

своїї поваги до голови Центральної Ради. З іншого боку, треба сказати і про характер цієї людини, створеної наче спеціально для керівництва і лідерства. Амбітність М. Грушевського, його кипуча громадсько-політична енергія стали в умовах розвитку революції надзвичайно сприятливим фактором, який історики називають роллю особистості в історії. На момент повернення М. Грушевського Центральною Радою було однією з політичних лівофлангових, що, зрештою, відповідало загальному стану українського руху, провідні ролі в громадсько-політичному житті відігравали російські політичні партії і організації. Грушевський вирішив зламати такий статус-кво.

Важливим кроком у цьому напрямі стало проведення у Києві 19 березня української маніфестації. Під національними жовто-блакитними прапорами центральні вулиці міста заповнила сотисячна колона. Українське віче, яке завершило маніфестацію, підтримало резолюції, підготовлені Центральною Радою, і в першу чергу ту, яка стосувалася заведення автономного ладу в Україні. (З метою чіткого визначення головних політичних гасел українського руху М. Грушевський в кінці березня — першій половині квітня 1917 р. видрукував низку публікацій, які відкривала стаття «Велика хвиля». В цій програмній статті голова Центральної Ради вступив у суперечку з поміркованим крилом українського руху — членами ТУПу. Він доводив, що «нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті»³. Грушевський наголошував на необхідності негайно перейти від культурно-освітніх вимог до політичних. Головним з них було гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. Автор «Великої хвилі» попереджав, що одна з головних небезпек для українського руху і Центральної Ради криється в можливості відстати від розвитку революції, а тому треба ставити свої вимоги «лагідно, по можливості і тактовно, скільки є змоги,— але рішуче, рішуче, рішуче»⁴.

Остаточо викристалізувати політичну програму Центральної Ради і завершити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес, про скликання якого Рада оголосила у кінці березня. Підготовка конгресу активізувала українські політичні сили, які поспішили ще до конгресу провести свої партійні з'їзди. 25—26 березня це зробило Товариство українських поступовців. Після жвавого обговорення на з'їзді питання про автономію України воно не лише підтримало цю позицію, а й змінило назву товариства на Союз автономістів-федералістів. 4—6 квітня у Києві одночасно пройшли установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів та відновлювальна конференція Української соціал-демократичної робітничої партії. 6—7 квітня після багаторічної перерви поновила діяльність Українська радикально-демократична партія. В ці ж дні у Києві зібрався з'їзд діячів села, який завершився створенням Української селянської спілки.

Провідні українські політичні сили продемонстрували не лише єдність програмної вимоги національно-територіальної автономії України, але й схильність до ідей соціалізму. Невдовзі ця риса стала однією з характерних ознак діяльності Центральної Ради, пізніше спричинилася до її трагічного фіналу. Але хто міг передбачити це у квітні 1917 р.? Консервативна політична течія в українському русі на той час була представлена поодинокими діячами, голоси яких потонули в хорі радикалів і соціалістів. Всі зазначені з'їзди мали безпосередній зв'язок з підготовкою і проведенням Всеукраїнського національного конгресу, додавали йому ваги, політичної заангажованості та резонансу.

Конгрес відкрився 6 квітня у Києві в присутності дев'ятисот делегатів* від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх, професійних організацій. Були на ньому представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Вся попе-

редня українська історія не знала подібних форумів. Не на таємну сходку зібралася невеличка група свідомої української інтелігенції, яка намагалася здекларувати національні гасла і звернути на них увагу народу, а сам він, розбуджений і розкріпачений революцією, виклав свої вимоги. Вражений масовістю і ентузіазмом учасників конгресу, журналіст «Киевской мысли» назвав його «українським патріотичним паломництвом». Спогади М. Грушевського, В. Винниченка, М. Галагана, М. Ковалевського, С. Русової передають враження епохальності та національної єдності, продемонстровані роботою конгресу. Вона звелася зрешті решт до двох речей: обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії України і виборів нового складу Ради. Обидва завдання були блискуче вирішені. Ще першого дня делегати одностайно оголосили, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі»⁵. 8 квітня конгрес обрав новий склад Ради за попередньо розробленим модусом представництва. Всього обрали 118 осіб. М. Грушевський — голова УЦР, В. Винниченко і С. Єфремов — два його заступники. Мандати членів Ради отримали добре знані в українському русі діячі: І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова, Д. Дорошенко, В. Леонтович, В. Прокопович, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, І. Шраг, С. Шалухін, М. Міхновський.

Вже на конгресі звучали вимоги розширити склад Ради, збільшити представництво окремих організацій. Конгрес дав Раді право кооптувати нових членів. УЦР цим правом широко користувалася, ввела спочатку до свого складу обрані на всеукраїнських з'їздах всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів, потім великий загін (202 дійсних члени та 51 кандидат) представників національних меншин. В результаті мандатною комісією шостих загальних зборів УЦР в серпні 1917 р. було зареєстровано 639 дійсних членів та 4 кандидати. Розрахунковий склад її на той час становив 798 мандатів.

Повний склад УЦР збирався лише на загальні збори (сесії чи пленуми) Ради, іноді ці збори називалися Великою радою. Таких зборів відбулося всього дев'ять. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради, на початку липня він був реорганізований у Малу раду. Ця рада і відіграла ключову роль у діяльності УЦР, формувала її політику, виступала з законодавчими ініціативами. І Велика і Мала ради були побудовані за фракційним партійним принципом. Найбільшою у раді була фракція українських есерів, українські соціал-демократи поступалися їм кількісно, але довгий час (до січня 1918 р.) відігравали у ній провідну роль.

* * *

Зробивши гасло національно-територіальної автономії основною стратегічною метою Центральної Ради, М. Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст. З цією метою у 1917 р. він опублікував декілька брошур — «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». Скористаємося ними і ми, щоб бодай у найбільш загальному вигляді вияснити, що ж вкладав голова УЦР в терміни «автономія» та «федералізм». В брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» він пише про національно-територіальну автономію перш за все як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель. «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самоупорядкування, від самого споду («дрібноі земської одиниці»), аж до верху — до українського союму, — пояснює М. Грушевський. — Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати

своє законодавство, адміністрацію і суд»⁶. Отже, за Грушевським, автономна Україна повинна мати всі державні атрибути.

Але щоб автономія навіть у випадку її проголошення не залишалася справою формальною, вона повинна бути поєднана з принциповою зміною державного ладу Росії, її децентралізацією, реорганізацією на федеративних основах. Грушевський добре розумів деспотичний мертвущий для суспільства характер «єдиной и неделимой» Росії, принципovu неможливість поєднання демократії з такою формою російської держави: «Ми всі стомлені і знеохочені страшним і прикритим централізмом старого російського режиму і не зхочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкувати без втручання центральної власті»⁷. Федерація розглядається М. Грушевським як об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних (білоруси, литовці, латиші, ести, грузини та ін.). До функцій федеративної влади Грушевський відносить: «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами (...) надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвім законодавстві»⁸.

Таким чином, можна говорити, що федералізм Грушевський розуміє не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч. В такий спосіб йому у квітні 1917 р. здавалося можливим і реальним налагодити національно-державне життя України.

33 36 102

Український національний конгрес стимулював розгортання українського руху, додав йому організаційних форм, усталив стратегічні завдання. Резолюції конгресу набрали широкого розголосу. 21 квітня конференція українського студентства визнала, що мінімумом політичних вимог студентів є «російська федерація вільних демократичних республік». Методом досягнення цієї мети вона назвала «негайне здійснення власними силами національно-територіальної автономії України»⁹. Через декілька днів київський губернський з'їзд селянської спілки, формулюючи наказ своїй делегації на Всеросійський селянський з'їзд, визнав необхідним запровадження національно-територіальної автономії України, а в одному з пунктів записав: «домагатись, щоб Тимчасове правительство негайно привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію»¹⁰. Але найбільшої сили політичного звучання ці вимоги набрали під час роботи та в резолюціях I Всеукраїнського військового з'їзду (5—8 травня 1917 р.). Сам факт такого з'їзду, на який з'їхалося понад 700 делегатів, що представляли 900 тис. українців-військових армії і тилу, справив сильне враження на громадську думку, а рішення, спрямовані на підтримку Української Центральної Ради, і поготів. Резолюції з'їзду були складені гостро і однозначно: «...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України»¹¹. Ця вимога посилювалася цілим пакетом резолюцій, які висловлювали УЦР загальну підтримку військових-українців і закликали до активного тиску на Тимчасовий уряд. З'їзд розгорнув кампанію боротьби за українізацію військових частин, обрав Український військовий генеральний комітет, який у повному складі (18 осіб) був кооптований до складу УЦР. Все це сприяло зміцненню становища Ради.

До Всеукраїнського військового з'їзду УЦР проявляла нерішучість у відносинах з Тимчасовим урядом. Для цього були певні причини, про які варто сказати хоча б у декількох словах. Якщо у березні 1917 р. російські політичні сили ставилися до Центральної Ради і українського

руху без особливої зацікавленості, то перед Національним конгресом і особливо після нього вони не пропускали можливостей для випадів проти них.

Зрозуміло, що і Тимчасовий уряд не поспішав брати під крило Центральну Раду, адже в російській національній і політичній менталітет зовсім не вкладалася думка про можливість неєдиної і ділової Росії.

Прохолодне ставлення уряду, який весь час робив все можливе, щоб дистанціюватися від УЦР, активізація російського націоналізму в Україні, особливо чорносотенців, не створювали ґрунту для налагодження переговорного процесу. Рада вагалася і не зважувалася на рішучий крок. «Перший Український військовий з'їзд, що зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів до здійснення даних їй Національним конгресом доручень і обрав в допомогу майбутній делегації Центральної ради до Петрограда свою спеціальну військову делегацію,—поклав край ваганням і нерішучості Центральної ради»¹²,—засвідчив П. Христюк.

16 травня до Петрограда прибула повноважна представницька делегація УЦР на чолі з заступником голови Ради В. Винниченком та С. Єфремовим. В портфелі делегації лежали наказ делегації від Центральної Ради та проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України, утворення Крайової ради та Крайового комісаріату. Проекти були підготовлені М. Грушевським на випадок, якщо уряд згодиться на пропозиції УЦР. Головна з них полягала в тому, щоб Тимчасовий уряд висловив своє позитивне ставлення до автономії України, а вже саму автономію українці згоджувалися чекати до санкції Всеросійських установчих зборів. Виходило так, як це не раз бувало в історії українського руху, його представники приїхали до столиці просити урядової ласки на децицію. Хоч М. Грушевський не раз з кінця березня вимагав покінчити з такою практикою, видно було, що в останній і вирішальний момент у лідерів Ради ще не вистачало ні духу, ні досвіду для радикальної постановки питання про автономію перед урядом.

Два тижні у Києві напружено чекали повідомлень з Петрограда. В кінці травня українська делегація повернулася до Києва, не досягнувши бажаного порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів. Однак поїздка дала багато цікавого для роздумів членам Ради, зняла з них певну моральну відповідальність перед урядом і створила сприятливі умови для переходу у наступ. «Наша екскурсія до Петрограда (...) упевнила нас в тому, що демократичний режим Росії не буде мати життя і що нові революційні події можуть цілком змінити також політичні умови, в яких перебувала українська справа,—згадував лідер партії українських есерів, член УЦР М. Ковалевський.—Баланс петроградських переговорів був цілком негативний. Треба було йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів. І цим шляхом Українська центральна рада після деяких вагань пішла»¹³.

Прямим наслідком невтішних переговорів у Петрограді став вибух політичних пристрастей в Україні. Він був посилений заборонаю Керенського на проведення II Всеукраїнського військового з'їзду. 28 травня відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів з вирішальним та дорадчим голосами. Зал Київського купецького зібрання, де відбувався з'їзд, переповнювали і люди, і емоції. Панівною інтонацією на засіданнях стали вимоги самочинного проголошення автономії. «Діти нам не простять, коли ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі. Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє. Просити, кланятися ми не будемо, бо то — наше!» — так риторично закликав вирішити справу солдат Білик, селянин з Черкащини¹⁴. Пролунали на з'їзді і голоси критики УЦР за її нерішучість, але

у винесених резолюціях домагання Ради щодо автономії України були підтримані, а позиція уряду зазнала осуду. Не випадково «Киевская мысль» 6 червня змушена була визнати, що «минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто». На цій хвилі четверті загальні збори Української Центральної Ради 3 червня вирішили звернутися до українського народу з закликом «організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні»¹⁵. Формою заклику було обрано універсал, який збори зобов'язали негайно підготувати Центральній Раді.

Робота над універсалом забрала рівно тиждень. 10 травня на засіданні Комітету Центральної Ради в остаточному читанні був схвалений і того ж дня на II Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднений документ, який дістав назву I Універсалу Української Центральної Ради. 2,5 тис. делегатів з'їзду, які незважаючи на заборону уряду приїхали до Києва і ще напередодні з'їзду поклялися, що «не вернуться до своїх частин без автономії матері-України»¹⁶, в урочистій тиші переповненого залу напружено ловили кожне слово декларованого В. Винниченком тексту: «...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). (...) І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині будемо творити наше життя»¹⁷.

Захоплено і радісно зустріли українці проголошення Універсалу. На адресу УЦР посипалися сотні вітальних телеграм від найрізноманітніших українських організацій, окремі з них складала присягу на вірність Раді. Після повалення царизму революція в Україні пережила з проголошенням Універсалу другий за силою революційного ентузіазму мас підйом. Енергія, якою вибухнув український рух, змусила російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безпрецедентно програною. Проголошення Універсалу — акт, безумовно, і за формою, і за змістом революційний, не сприяв загальному зміцненню політичної ситуації в Росії. Але справа полягала в тому, що Універсал був не стільки причиною дестабілізації (таким його бачать сьогодні деякі російські історики) Тимчасового уряду, скільки наслідком того, що після повалення самодержавства проблема державного устрою Росії не була принципово вирішена. Протягом декількох місяців вона відкладалася на розгляд Всеросійських установчих зборів, що, по суті, означало слабо приховане бажання російського політичного і державного істеблішменту зберегти Росію централізованою, єдиною і неділимою. Універсал Центральної Ради прозвучав як провісник її неминучої децентралізації при умові перетворення Росії в країну демократичну.

* * *

Здекларувавши Універсалом, що «однині самі будемо творити наше життя», бажаючи довести, що це не марні слова, Комітет Центральної Ради 15 червня утворив Генеральний секретаріат — виконавчий орган Ради, якому було визначено «завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються»¹⁸. Тоді ж було обрано перших генеральних секретарів: В. Винниченко (голова), Х. Барановський, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, М. Стасюк, І. Стешенко.

Поряд з технічною необхідністю такого органу, яка вже відчувалася у зв'язку із зростанням обсягу роботи УЦР, створення Генерального секретаріату виявилось добрим тактичним засобом тиску на Тимчасовий уряд. У такий спосіб, згадував М. Грушевський, Центральна

Рада оголосила «шах» уряду, поставила його «щільно перед загрозою конфлікту» і змусила до поступок тих, «хто не вірив українському рухові і сподівався якось його «на кривій об'їхати»¹⁹.

Універсал, створення Генерального секретаріату, їх активна підтримка широкими верствами народу, армії справили належне враження і на Тимчасовий уряд, і на російську демократію. Це змусило уряд шукати вихід із становища, що склалося не на його користь. 29 червня до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду — О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі. Останній, ключова фігура урядової делегації, одразу ж відверто заявив, що головна тема переговорів — налагодження взаємин з Центральною Радою. Уряд був готовий піти на серйозні поступки, але таким чином, щоб його реноме було збережене. Як заявила делегація, уряд не заперечуватиме проти практичного запровадження автономії України, але просить утриматися від декларування цього принципу, залишити остаточну санкцію автономії Всеросійським установчим зборам. І. Церетелі не приховував, що для Тимчасового уряду зараз вкрай необхідно відновити єдність з українцями, щоб довести країні, а можливо, і всьому світу, що «все, що тут робиться, — це зі згоди центральної влади і для Установчих зборів»²⁰. Центральній Раді пропонувалося укласти з урядом угоду у формі видання обома сторонами спеціальних декларацій, в яких би були зафіксовані позиції кожної з них, засвідчена єдність дій. Остання, на думку делегації, полягала і в порозумінні Центральної Ради з представниками неукраїнської революційної демократії в Україні, надання їй певної кількості місць у складі Ради. Це б сприяло перетворенню її з суто національного органу у територіально-національний. Уряд наполягав на публічному осуді Радою методів захоплення влади.

З свого боку, делегація обіцяла, що жодний закон, який стосуватиметься України, не буде прийнятий урядом без узгодження з УЦР. Вона не заперечувала проти створення крайового органу влади, фінансування його з державного бюджету, запровадження при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ. Не викликала категоричного несприйняття, як це було раніше, ідея українізації військових частин.

Така постановка справи створювала ґрунт для порозуміння і конструктивного діалогу, Центральна Рада погодилася з нею, хоч це і вимагало від неї певного компромісу і відступу. Підготовка тексту декларації, її обговорення 30 червня на п'ятій сесії Центральної Ради показали, що згода в основному не означала автоматичного вирішення більш дрібних проблем, породжувала чимало запитань і відвертих побоювань. «Ситуація була трудна. Декларація не вдовольняла. Але установити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним, — згадував М. Грушевський. — Я не хотів говорити проти, але принципіально не міг боронити декларації, я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Центральної ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висловлювались проти декларації й порозуміння. То й часу буде мало. Треба було спішити на нічне засідання: тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербурга — боронити права на місці. угоду»²¹.

Більшість Центральної ради прийняла декларацію і дала згоду Винниченкові, на його відповідальність, як зін се ставив — їти робити

З 10 липня з Петрограда до Києва надійшла телеграма з текстом урядової декларації, де говорилося про визнання Генерального секретаріату вищим розпорядчим органом України, а також і про те, що уряд «прихильно поставиться до розробки Українською радою проекту національно-політичного статусу України в тому розумінні, в якому сама Рада знайде це відповідним інтересам краю»²². У відповідь Цент-

ральна Рада проголосила II Універсал, в якому зазначила, що «з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання». Далі мова йшла про наступне поповнення УЦР представниками національних меншин і перетворення її в єдиний найвищий орган революційної демократії України. Рада обіцяла твердо йти шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією», підготувати «проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчим зборам»²³.

Загалом і в стінах Центральної Ради, і за її межами українською громадськістю II Універсал був сприйнятий позитивно як ще один крок до омріяної автономії, незважаючи на те, що в II Універсалі УЦР вимушена була відмежуватися від спроб «самочинного здійснювання автономії України»²⁴. Переговори з урядом В. Винниченка назвав перемогою українства, якій завдяки II Універсалу «було надано правової сили і затверджено в юридичних актах державного характеру»²⁵. М. Грушевський писав, що «порозуміння Української центральної ради з Російським центральним урядом (...) відкрило собою нову сторінку в житті України»²⁶.

* * *

Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом УЦР наполегливо приступила до виконання взятих на себе зобов'язань та реалізації добутих прав.

Насамперед вона порозумілася з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою, принципові кроки назустріч були зроблені ще до приїзду міністрів Тимчасового уряду до Києва. 11 липня представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої ради. М. Грушевський вітав їх як товаришів-співробітників і висловлював сподівання, що спільна праця українців з росіянами, поляками і євреями «введе Україну на шлях розквіту і повної згоди»²⁷. Загалом привітань в цей день з обох сторін було немало. Складалося враження, що неукраїнська сторона переосмислила своє ставлення до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик Таск, який напередодні Національного конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, самокритично оголосив: «Революція створила друге чудо. Треба було бути сліпим, щоби не побачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з тим зникло й те недовір'я у меншостей, яке було в початках революції. І я вітаю цей день від щирості як день нашого порозуміння»²⁸. Однак наступні події показали, що бажане не стало дійсним, національні представництва поводитися стосовно українців так, як у відомій байці лебідь, рак і щука. Тому і фінал УЦР виявився близьким до згаданої байки.

Певну проблему при поповненні Ради становило визначення пропорцій українського і неукраїнського представництв. Після бурхливих обговорень Центральна Рада зупинилася на 30 % для неукраїнської демократії від загального числа членів УЦР. Варто відзначити, що поповнення Центральної Ради відбувалося не безпосередніми представниками росіян, євреїв чи поляків, а через представництво окремих національних партій чи громадських організацій. Так, ради робітничих і солдатських депутатів, які визначалися як російські організації, мали 50 дійсних членів та 14 кандидатів, російські соціал-демократи та есери — по 20 дійсних членів та по 6 кандидатів, єврейські партії — 50 дійсних членів та 13 кандидатів, польські — 20 дійсних членів і 5 кандидатів. 18 представників неукраїнських політичних та громадських об'єднань увійшли до складу Малої ради.

Поповнення стосувалося і Генерального секретаріату. Вищий виконавчий орган розширювався з восьми секретарств до чотирнадцяти в зв'язку з передбачуваним значним зростанням обсягу його роботи.

До раніше створених додалися секретарства шляхів, торгівлі та промисловості, пошт і телеграфів, державного контролю. Повний склад Генерального секретаріату був сформований Малою радою 15 липня у такому складі: голова — В. Винниченко, члени — Б. Мартос, Х. Барановський, В. Садовський, І. Стешенко, М. Стасюк, С. Петлюра, В. Голубович, О. Шульгін, О. Зарубін, М. Рафес. Посади секретарів праці та торгівлі і промисловості лишилися тимчасово вакантними, представником Генерального секретаріату при Тимчасовому уряді пропоновано П. Стебницького. Того ж 15 липня В. Винниченко в супроводі Х. Барановського та М. Рафеса відбув до Петрограда з метою затвердження складу Генерального секретаріату Тимчасовим урядом, як того і вимагала досягнута у Києві угода. В портфелі української делегації лежав підготовлений Центральною Радою Статут вищого управління України, який в остаточному варіанті було названо Статутом Генерального секретаріату. В його преамбулі відзначалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її мета — підготувати Україну до остаточного запровадження автономії, підготовки Всеукраїнських та Всеросійських установчих зборів. Далі у переважній більшості (з 21) статей окреслювалися права і обов'язки Генерального секретаріату. У ст. 1 говорилося, що формує Генеральний секретаріат УЦР, перед нею він несе відповідальність, тоді як Тимчасовий уряд лише затверджує його склад. Уряд повинен був санкціонувати законопроекти, ухвалені Центральною Радою, затверджувати бюджет України. Цим його прерогативи у внутрішніх справах України майже вичерпалися. Всі урядові органи в Україні підпорядковувалися владі Генерального секретаріату, він сам визначав випадки і встановлював порядок їх безпосередніх відносин з Тимчасовим урядом. М. Грушевський не приховував, що Центральна Рада надавала Статуту особливого значення як першого акту своєї законодавчої діяльності, при цьому «дуже уважно і пильно стараючись знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України в спільних змаганнях забезпечення інтересів краю і його людності, їх свобідного і успішного розвитку без порушення відносин до демократії російської»²⁹.

Одностайне схвалення Статуту Малою радою в присутності делегатів національних меншин говорило про те, що результату, до якого прагнула Рада і про який говорив М. Грушевський, було досягнуто. Про створення такого документа йшлося на переговорах у Києві, сам І. Церетелі не заперечував проти його підготовки, навіть у декларації від 3 липня спеціально підкреслювалося, що Тимчасовий уряд поставиться з співчуттям до опрацювання «Центральною радою проекта національно-політичного становища України в тому розумінні, в якому сама рада знайде це відповідним інтересам краю». То ж УЦР і поспішила винести його на суд петроградського істеблшменту.

Тим часом у столиці змінилися напрямки політичних вітрів. 2 липня на квартирі прем'єр-міністра кн. Львова відбулося засідання Тимчасового уряду, присвячене підсумкам переговорів у Києві. Проект декларації уряду, оголошений Керенським, Церетелі та Терещенком, і їх попередження, що він повинен за згодою з Центральною Радою бути прийнятим без будь-яких змін, викликали протест міністрів-кадетів Шинграрьова, Мануйлова, Некрасова, Шаховського, Переверзева, Степанова. Незважаючи на це уряд, як відомо, декларацію більшістю голосів схвалив. Після цього міністри-кадети** дружно подали у відставку, що привело до чергової урядової кризи.

Ситуація загострилася спробою більшовиків 3—5 липня підняти повстання у Петрограді і захопити владу. 8 липня Тимчасовий уряд визнав за необхідне пост прем'єр-міністра надати О. Керенському. У останнього не вистачило мужності на формування однорідного соціалістичного уряду. Під тиском Тимчасового комітету Державної думи він оголосив про намір створити новий коаліційний уряд, про який П. Мі-

люков відізвався цілком однозначно: «При невеликій номінальній перевазі соціалістів дійсна перевага в кабінеті безумовно належала переконаним прихильникам буржуазної демократії»³⁰.

Саме з цим складом уряду, в якому вже не було головного ініціатора і прихильника досягнутої у Києві домовленості—І. Церетелі, довелося мати справу делегації Генерального секретаріату. Вона наче спеціально була відправлена у Петроград в образі «хлопчика для биття». Згадуючи про стосунки з урядом, голова Генерального секретаріату згодом писав, що вони були образливими і обурюючими для українців. Делегація ледь втрималася від бажання перервати переговори і повернутися до Києва. Статут Генерального секретаріату був категорично відкинутий урядовою комісією як такий, що виходить за межі досягнутих у Києві домовленостей, і замінений 4 серпня «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду». Ця інструкція, по суті, перекреслювала всі київські домовленості, ставила весь досягнутий попередньо порядок речей з ніг на голову. В ній Центральна Рада згадувалася побіжно, наче не з нею у Києві велися переговори. Генеральний секретаріат, що можна було зрозуміти вже із заголовка інструкції, визнавався виключно місцевим органом Тимчасового уряду, тобто ординарним адміністративним апаратом, який мало чим відрізнявся від уряду губернського комісара. Про те, що Генеральний секретаріат є вищим виконавчим органом автономної України, в інструкції не було сказано жодного слова.

Правочинність Генерального секретаріату поширювалася лише на п'ять з дев'яти українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. Крім того, значно звужувалася компетенція секретаріату, з його складу вилучалися секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, він лишався прерогативи призначення на державні посади. Уряд зарезервував за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади України, минаючи Генеральний секретаріат. «Словом, уся Інструкція була ні що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки»,— так підсумував результати своєї петроградської місії В. Винниченко.— І, розуміється, делегація ні в одному пункті своєї згоди не дала. Ми рішуче й категорично до самого кінця одстоювали Статут...»³¹.

Історик не може не побачити, що тиск Тимчасового уряду на делегацію Генерального секретаріату зовсім не обмежувався кулуарними і кабінетними дискусіями з юристами-професіоналами та затвердженням урядової «Інструкції». Він вівся на фоні добре розробленого контексту. 26 липня у Києві відбулася збройна провокація донських козаків і кірасирського полку проти українського полку ім. Б. Хмельницького, в результаті якої 20 богданівців було вбито, а ще більше поранено. В кінці липня в російській пресі точилися різноманітні інсинуації на тему таємних зносин УЦР з правлячими колами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність чорносотенних російських шовіністичних організацій, які протестували проти «примусової українізації», доводили, що політика УЦР є ворожою Росії і не відповідає бажанням більшості місцевого населення, що українська мова є штучною і її запровадження загальмує розвиток освіти і науки.

Звичайно, все це, і в першу чергу урядова позиція, викликали серед українців бурхливу реакцію опору. 6 серпня «Робітнича газета» вийшла з передовою «Дрібне шахрайство у великій справі», в якій абсолютно однозначно кваліфікувалося рішення уряду: «Коли правительство мусило сплатити свого векселя, тут виявилось, що тимчасовий уряд не є правительством, гідним великої держави, а є дрібний крутий, що своїми шахрайствами хоче залагодити великі політичні проблеми»***

В Центральній Раді «Інструкція» дістала підтримку лише представників партії кадетів, решта учасників шостих загальних зборів УЦР засудили позицію уряду і намагалися знайти вихід з ситуації, що склалася. Загалом виявилися дві тенденції, дві лінії, в основі яких лежали різні погляди на розвиток революційної ситуації і в Україні, і в Росії.

Радикально настроєна частина учасників шостих загальних зборів УЦР, в першу чергу представники націонал-революціонерів і частина українських есерів, які вважали, що революція «стоїть напередодні свого поглиблення»³², наполягали на розриві відносин з Тимчасовим урядом, явочному впровадженні Статуту Генерального секретаріату. До цього були навіть певні формальні підстави. УЦР могла цілком кваліфікувати рішення уряду як розрив київських угод, адже в «Інструкції» жодним словом не згадувалася автономія України, навіть у прив'язці до рішення Всеросійських установчих зборів. В такому випадку II Універсал втрачав свій компромісний сенс і його денонсування УЦР могло загострити політичну ситуацію. Вона могла повернути собі авторитет революційного лідера, яким значною мірою свідомо пожертвувала заради можливості, хай і неповномасштабної, але конкретної державотворчої діяльності, спрямованої на закладення підвалин автономної України.

Важко уявити реальні наслідки відкритої конфронтації з урядом. Швидше за все, Центральна Рада розділила б долю розігнаного російськими військами сейму Фінляндії. Але чи було б це останньою крапкою в історії українського руху 1917 р., чи, навпаки, додало б йому нового додаткового імпульсу для розвитку, сказати важко. Реально оцінюючи ступінь організованості українських сил, схиляючись до думки, що у них було небагато шансів вийти переможцями з боротьби, яка б розвивалася за таким сценарієм. Певно, більшість у Центральній Раді, відчуючи брак сил для прямого протистояння уряду, обрала іншу тактику. Вона полягала в тому, щоб висловити Тимчасовому уряду негативне ставлення до його рішення як недемократичного і навіть імперіалістичного, але при цьому зберегти можливості для співробітництва. Прийнята загальними зборами резолюція, запропонована фракцією українських соціал-демократів, констатувала порушення Тимчасовим урядом угоди від 3 липня, обходила мовчанням питання про прийняття чи неприйняття «Інструкції», але вважала за необхідне «подати (з числа 14 секретарів Ради) 9 секретарів, означених в інструкції, на затвердження Тимчасового правительства»³³.

Двозначність прийнятого рішення мала ряд пояснень. М. Порш коментував його так: «Зостається один вихід — не відкидати цієї інструкції і почати свою революційну роботу»³⁴. М. Грушевський писав, що прийнята Радою резолюція була продиктована бажанням «не приймати, але й не відкидати»³⁵. Найбільш розгорнуто ситуацію, пов'язану з рішенням шостих загальних зборів, прокоментував П. Христюк: «...для рішучої боротьби з російською буржуазією і Временним правительством, що було під її впливом, не були належно підготовлені в той час українські народні маси. Центральна рада і Генеральний секретаріат перед цим всіх старань докладали до поширення між селянством, робітництвом та солдатами II Універсалу Центральної Ради та декларації Временного правительства — ідеї примирення з правительством і необхідності вбгати революційний український рух в звужені національні і соціальні рямці. Отже, не можна було так різко і раптово міняти свою попередню позицію»³⁶. Погоджуючись з деякими з зазначених П. Христюком аргументів на користь прийнятого рішення, не можна не помітити, що він умовляє спочатку себе, а потім і свого уявного читача у правильності вибору. Тоді як справа полягала в роздвоєності, непевності становища.

Увійшовши, скоріше, давши затягнути себе в коло політичних компромісів угодою від 3 липня, УЦР так і не знайшла в собі сили вийти

з цього кола. Державна влада, якої так прагнула Україна протягом кількох століть, здалася такою близькою і реальнодоступною, що українські діячі, політики-неофіти, повірили в її отримання з рук російської влади завдяки невеликим поступкам. Повірили і тому, що, зробивши І Універсалом імпульсивний рух вперед, до автономії, вони налякали Тимчасовий уряд своєю рішучістю, якої від них не чекали. Разом з тим цієї рішучості, яка прийшла під впливом швидше зовнішніх обставин, ніж внутрішньої готовності до практичного державного життя, і Центральна Рада від себе не очікувала. Потрапивши в незнане до того становище переможців, провідники Ради налякали самих себе, збентежилися рефлексією, такою характерною для творчої інтелігенції, і абсолютно протипоказаною політикам.

Варто з цього приводу заглянути у щоденник В. Винниченка. 19 липня 1917 р. Петроград. Делегація Генерального секретаріату чекає зустрічі з урядом: «А все ж таки цікаво б, користуючись вільною хвилиною, от так на одинці з собою, коли ніхто не зазира в твою мову, проаналізувати, через що і для чого я забрався в міністри? (...) В кожному разі от-от хвиля життя винесла мене на самий високий гребінь України. От-от треба брати скарб, до якого тяглася душа довгих поколінь. Розбито двері страшних хмарних льохів. У тих льохах віками ховалося наше золото. Можна брати його, можна виносити на світ і роздавати окраденим. Цілі купи його лежать під нашими ногами. Бери, скільки хочеш. Але... чи є у нас стільки сили, щоб зразу піднести усе те добро? Чи є стільки рук, щоб поставити їх біля тої тяжкої роботи? Серце стискується тривогою, сумом і страхом: а що як не піднесем? Як не зможемо взяти того, що доля так несподівано, химерно сипнула нам під ноги? Який сором, який біль буде і як надовго після цього сховається знову наш скарб. Хочеться втекти. Поїхати кудись на хутір, взятися знову за перо...»³⁷. Як все це не схоже на іншого політика і літератора, що, приблизно в цей же час, переховувався у Розливі, у курені і думав над поєднанням марксизму і повстання.

До проявів згаданої вище рефлексії належав і епізод «міністерської кризи». Два тижні у серпні 1917 р. Центральна Рада не могла визначитися зі складом Генерального секретаріату. Головування в ньому від В. Винниченка переходило до Д. Дорошенка, а потім знову до першого з них. Лише 21 серпня Мала рада узгодила запропонований В. Винниченком список Генерального секретаріату і лише 1 вересня він був затверджений Тимчасовим урядом.

Формально «Інструкція» взяла гору над Статутом, але реальної конструктивної співпраці між Тимчасовим урядом і Генеральним секретаріатом, за винятком моменту боротьби з заколотом генерала Корнілова, не спостерігалось. Офіційний Петроград зволікав з наданням реальних повноважень Генеральному секретаріатові, а у жовтні між ними на ґрунті проведення Українських установчих зборів спалахнув новий конфлікт. Уряд розцінив бажання УЦР до скликання таких зборів як крок до підриву державної влади. В. Винниченка було викликано до Петрограда і оголошено, що в тому випадку, коли уряд не задовольниться поясненнями, Раду розпустять. 22 жовтня В. Винниченко виїхав з Києва, але давати пояснення уряду йому вже не довелося. Жовтневе повстання у Петрограді відкрило нову сторінку в історії революції і Росії, і України.

(Далі буде)

¹ Українська суспільно-політична думка ХХ ст.— Т. 1.— С. 256—257.

² Нова рада.— 1917.— 25 березня.

³ Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 96.

⁴ Там же.

* В літературі зустрічаються й інші цифри — від 700 до 1500. Очевидно, остання включала в себе як повноважних делегатів, так і гостей конгресу.

- ⁵ Вісті з Української центральної ради.— 1917.— № 3.
⁶ Грушевський М. Хто такі українці, і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 125—126.
⁷ Там же.— С. 132.
⁸ Там же.— С. 133.
⁹ Нова рада.— 1917.— 22 квітня.
¹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920.— Т. 1.— С. 46.
¹¹ Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити.— К., 1992.— № 7.— С. 64.
¹² Христюк П. Назв. праця.— С. 55.
¹³ Ковалевський М. При джерелах боротьби.— Інсбрук, 1960.— С. 342.
¹⁴ Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня—2 червня 1917 р.). // Історичні зошити.— К., 1992.— № 4.— С. 10.
¹⁵ Вісті з Української центральної ради.— 1919.— № 9.
¹⁶ Христюк П. Назв. праця.— С. 71.
¹⁷ Великий українець...— С. 179, 181.
¹⁸ Народна воля.— 1917.— 17 червня.
¹⁹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 10.— С. 129.
²⁰ ЦДАВО, ф. 1115, оп. 2, спр. 18, арк. 23.
²¹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 10.— С. 144.
²² Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в.— М., 1930.— Т. 3.— С. 62.
²³ Винниченко В. Відродження нації.— Київ—Відень, 1920.— Т. 1.— С. 280—281.
²⁴ Там же.
²⁵ Там же.— С. 282.
²⁶ Грушевський М. Україна і Росія // Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 25.
²⁷ Вісті з Української центральної ради.— 1917.— № 17.
²⁸ Там же.
²⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— С. 34.
³⁰ М. Некрасов спочатку теж подався до демісії, а потім заявив про вихід з партії кадетів.
³¹ Миллюков П. История второй русской революции.— К., 1919.— Т. 1.— С. 45.
³² Винниченко В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 319—320.
³³ *** На адресу УЦР в серпні надійшли сотні телеграм з рішеннями і резолюціями зборів та мітингів, які засуджували дії Тимчасового уряду та його «Інструкцію». Як зразок подібних резолюцій можна навести одну з них: «Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, січі «Хортиця» і товариства «Просвіта», обміркувавши інструкцію Временного правительства Генеральному секретаріатові, гостро осуджує політику буржуазних членів правительства в українській справі, протестує проти обмеження компетенції Генерального секретаріату через несправедливе окреслення меж автономної України і рішуче заявляє, що всіма силами буде підтримувати раду в її боротьбі за проведення в життя конституції України, що вироблена була Центральною радою» (Робітничая газета.— 1917.— 12 серпня).
³⁴ Ковалевський М. Назв. праця.— С. 412.
³⁵ Вісті з Української центральної ради. 1917.— № 22/23.
³⁶ Там же.
³⁷ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 11.— С. 123.
³⁸ Христюк П. Назв. праця.— Т. 1.— С. 118.
³⁹ Винниченко І. В. Щоденник. // Київ, 1990.— № 9.— С. 117—118.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

І. І. Тюрменко (Київ)

Іван Огієнко — митрополит Іларіон

Багато славних імен повертається до нас з небуття. Серед них й ім'я Івана Івановича Огієнка. Сфери прояву його наукових інтересів та політичної діяльності однаково різнобічні, як і прояви його таланту та природної обдарованості. Мислитель, філософ, історик, поет, мовознавець, подвижник, державний діяч України і, нарешті, теолог, митрополит холмський та підляський (Польща), первоієрарх греко-православної церкви в Канаді. Його перу належить понад 1000 праць з різних галузей знань.

На жаль, Україна із запізненням починає відкривати для себе І. Огієнка, творча спадщина якого через історичну несправедливість була вилучена з наукового обігу. Відповідні архівні фонди знаходилися в спецсховищах і лише нині відкривають дослідникам невідомі сторінки біографії вченого, життя якого, часом нелегке і тернисте, ускладнювалося й тяжкою душевною драмою, якою стала для І. Огієнка втрата України. На чужині у хвилини радості та печалі молився він за її «Боже воскресіння і служив Україні весь вік»¹.

Життєвий шлях ученого можна поділити на декілька періодів, з яких, за важливістю перебігу подій громадсько-політичного та особистого життя, можна виділити український (київський, кам'янець-подільський, львівський), польський (варшавсько-холмський) та канадський періоди.

Проте дослідження як українського, так і закордонного періодів ускладнюється браком необхідних матеріалів. Це пов'язане з тим, що значна їх частина знаходиться в архівах Польщі та Канади. Особливого значення набуває вивчення архівів і бібліотеки митрополита Іларіона, які знаходяться в Вінніпегу (Канада) й передані ним у спадщину Консисторії української православної церкви в Канаді. Зазначимо, що тут зберігається не тільки листування митрополита Іларіона з митрополитом Шептицьким, Петлюрою, гетьманом Скоропадським, а і ціла низка ненадрукованих праць з історії та мовознавства².

Незважаючи на те, що у 1992 р. в Кам'янці-Подільському й Львові пройшли огієнківські конференції, у Києві відділом релігієзнавства Інституту філософії НАН України разом з Всеукраїнським товариством І. Огієнка започатковані щорічні «Огієнківські читання», а в матеріалах періодичної преси з'явилася ціла низка наукових праць, можна сказати, що досліджень про І. Огієнка ще замало для того, щоб глибоко вивчити його життя та творчість і зробити відповідні висновки. На «Академії на честь бл. п. митрополита Іларіона», яка щорічно проходить у Вінніпегу, д-р, отець-протопресвітер С. Ярмусь зазначав, що «людина двадцятого століття митрополит Іларіон, хоч уже популяризується і скрізь приймається як свій, ще далеко не проаналізований, не пізнаний, не вивчений»³.

Дійсно, попереду велика робота з архівними документами вченого, складання повної бібліографії його праць, видання неопублікованих рукописів, аналіз більш ніж тисячної назви студій, вивчення яких ускладнюється тим, що основна кількість їх знаходиться за кордоном, а бібліотечні фонди України зберігають лише невелику частину цих матеріалів.

Повністю усвідомлюючи всю відповідальність у справі висвітлення життєпису Івана Огієнка — митрополита Іларіона, автор намагається штрихами до його портрету розкрити деякі сторінки того тернистого життя, яке було покладене сповна на служіння українському народові.

Народився І. І. Огієнко 2 (15) січня 1882 р. у великій і бідній родині Рульків (так по вуличному називали Огієнків). Батько помер, коли Івану було три роки. Старші брати пішли по людях навчатися ремеслу, а Іван залишився з матір'ю. Щоб заробити на життя вона почала перебиватися працею в місцевій економії. Разом з матір'ю Іван працював на плантаціях буряків і хмелю. З нею пройшло його дитинство. Через все життя він проніс любов до матері, присвячуючи їй оповідання та поетичні твори.

Початкову освіту Іван одержав у двокласній народній школі у м. Брусилові. Виявивши неабиякі здібності до науки, він у 14 років разом з матір'ю відправляється у Київ, де з успіхом складає іспити до військової фельдшерської школи, навчання в якій було безкоштовним. Саме тут він прилучився до письменницької справи, почав разом зі своїм шкільним товаришем Юхимом Придворовим (в майбутньому — Дем'ян Бедний) редагувати шкільний місячник, писати вірші. Після закінчення школи (1900 р.) І. Огієнка направляють помічником лікаря до психіатричного відділу Київського військового госпіталю.

У 1903 р. при Острозькій гімназії І. Огієнко відмінно склав іспити на атестат зрілості, що, навіть, було відзначено у часописі «Киевлянин». Того ж року він вступив до Університету св. Володимира на медичний факультет. Та навчання не захоплювало його. І. Огієнко із задоволенням слухав лекції професорів Флоринського, Лободи, Перетця, які викладали на історико-філологічному факультеті. Врешті-решт він переходить з медичного на історико-філологічний факультет. Тут І. Огієнко зближується з Є. Тимченком, П. Житецьким, Б. Грінченком, М. Грушевським, стає секретарем факультету.

У 1905 р. І. Огієнко надсилає свої статті до газет. Зокрема, під псевдонімом І. Рульки він не тільки публікується у газетах «Громадська думка» та «Рада». З 12 травня 1907 р., тобто з початку заснування Наукового товариства в Києві, І. Огієнко активно співпрацює в ньому, стає, як свідчить листування його з М. Грушевським, не тільки коректором, а й неофіційним редактором I—VI томів «Записок...» цього осередку, виданих у Києві⁵.

Він перекладав на українську мову статті Перетця, складав свій словник української мови, писав рецензії на статті Біляшевського, Лободи, Добровольського. В рецензії на словник української мови Дубровського — Стешенка І. Огієнко зазначав, що ним розпочинається ціла низка словників, які конче необхідні українському народу⁶.

Роботу в редакції він поєднував з навчанням в університеті. В одному з листів до М. Грушевського І. Огієнко скаржився на відсутність часу, в зв'язку з тим, що з 19 по 30 травня 1909 р. у нього були державні іспити в університеті. Тому «Хроніку...» та обкладинку «Записок...» він надсилає поштою, а не заносить сам⁷.

Крім основних державних випускних іспитів, у травні 1909 р. І. Огієнко витримав додаткові екзамени на звання вчителя гімназії й прогімназії з історії християнської церкви та історії грецької літератури. По закінченні університету І. Огієнко отримав диплом першого ступеня, а його наукова праця «Ключ розуміння Іоанікія Галятовського» була відзначена в дипломі тією ж оцінкою, що і всі інші предмети, — «вельми задовільно».

Талановитого юнака залишають професорським стипендіатом при кафедрі історії мови й літератури. Та Міністерство освіти два роки не затверджує його в цьому званні. Тому коли стало відомо про наказ Міністерства освіти, І. Огієнко мав досить насичену педагогічну практику, працював по 6—7 годин на день і вчасно приступити до навчан-

ня не міг з тієї причини; що учбові заклади не хотіли відпускати його з роботи посеред року. Тому І. Огієнко вимушений був поєднувати навчання з працею.

Щоб заробити на життя, І. Огієнко працював у середніх школах, бо до гімназії його, як українця та ще й сепаратиста, не пускали. Тільки в 1914 р. він, нарешті, одержав посаду вчителя у гімназії. Але на «іспитаніє» його послали в чорносотенну гімназію Стельмашенка, де він зазнавав постійних утисків з боку адміністрації. Педагогічний колектив, навпаки, ставився до нього дуже поважно. Саме це і дратувало Стельмашенка. В 1916 р. І. Огієнка звільнили з гімназії. Але талановитий учитель встиг прищепити дітям любов до знань, до української культури. На знак протесту з приводу його звільнення гімназисти його класу страйкували два дні.

28 листопада 1916 р. згідно з наказом попечителя Київського навчального округу І. Огієнка було, нарешті, допущено до читання лекцій в університеті св. Володимира в званні приват-доцента з російської мови та словесності.

Не забував він і своє рідне містечко Брусилів. Тут Іван Іванович заснував Ощадно-позичкове товариство, побудував селянам бетонові криниці, відкрив у 1916 р. Вище початкове училище і став його почесним попечителем.

У 1917 р. І. Огієнко працював у вищих школах Києва, читав лекції на учительських курсах для інструкторів і учителів шкіл.

Того ж року його було обрано професором Київського університету по кафедрі української мови і літератури, в 1918 — професором Вищих жіночих курсів по кафедрі української мови й професором аналогічної кафедри Київської духовної академії.

І. Огієнко займався і церковними справами. Він готує доповідь на Всеукраїнський церковний собор, який відбувся 13 січня 1918 р. Його виступ «Відродження Української церкви» справив на всіх величезне враження і був прийнятий за проект відродження церкви в Україні. Слід відзначити, що І. Огієнка по праву можна вважати автором, головним теоретиком й ідеологом цієї концепції, бо до виголошення проекту подібної ідеї у церковних діячів не було. Суть концепції зводилася до дерусифікації української церкви, відновлення її давніх традицій і пристосування їх до нових умов життя. Одними з головних відзнак церкви І. Огієнко вважав соборноправність, і повернення їй самого духу українського народу та його національної ідеології⁹.

В 1918 р. Іван Іванович Огієнко активно займався просвітницькою та педагогічною діяльністю. Зокрема, він був членом генеральної шкільної ради, членом Товариства шкільної освіти у Києві, членом кількох археологічних товариств. Іван Іванович брав участь у виробленні законопроектів по організації вищої школи, працював над перетворенням Київського народного українського університету в державний, обирався професорською радою останнього на посаду ректора майбутнього Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Період української народної революції був для І. Огієнка часом великого внутрішнього піднесення, світлих надій на майбутнє і, безумовно, щоденної, наполегливої, часом нелюдяної праці. Ніколи І. Огієнко не прагнув стати політиком. Та молода держава вкрай потребувала досвідчених урядовців. Тому за часів Директорії І. Огієнко був головуповноваженим уряду УНР, з січня 1919 р. — міністром освіти, а з 15 вересня 1919 р. до 1922 р. — міністром віросповідань. Саме він був за дорученням Ради Міністрів організатором свята Соборності України 22 січня 1919 р. на Софіївській площі в Києві.

Міністром освіти І. Огієнко був нетривалий час, але прийняті ним постанови і рішення мали надзвичайно важливе значення для підвищення рівня культури в Україні, бо були спрямовані на створення національної системи вищої та шкільної освіти.

Він докладав багато зусиль, щоб викладання історії України, вивчення рідної мови та літератури були поставлені на реальний історичний ґрунт. Як міністр освіти він у січні 1919 р. видав наказ, згідно з яким мовою викладання в усіх школах повинна стати державна, тобто українська мова. Відповідно і все діловодство мало проводитися виключно державною мовою. Крім того, наказом від 13 січня 1919 р. міністр освіти І. Огієнко утворив й особисто очолив комісію для перегляду українського правопису. До її складу, крім нього, увійшли професори А. Кримський та Є. Тимченко. У терміновий строк комісія виробила «Головніші правила українського правопису», єдині для всієї України¹⁰.

Як людина високої культури й освіти І. Огієнко прагнув створити систему шкільної освіти національну за характером та наукову за станом організації. На той час в Україні існували різні типи навчальних закладів, але не всі з них надавали право і можливість продовжувати навчання у вищій школі. Тому І. Огієнко як міністр освіти, пізніше як радник міністра освіти брав активну участь у розробці і проведенні реформи школи. Аналіз архівних матеріалів дав можливість автору узагальнити основні положення його концепції шкільної освіти, які зводилися до такого: — державна українська школа повинна бути єдиною і соціально доступною; — головна мета нижчої та середньої школи — виховання щирих патріотів, достойних громадян України; — українізація навчального процесу всіх типів навчальних закладів, зв'язок його з життям народу; — формування національно свідомих, високоосвічених кадрів учительства¹¹.

Складовою частиною реформи школи І. Огієнко вбачав введення «безплатного обов'язкового початкового навчання» всіх дітей шкільного віку. Ця постанова була прийнята 24 лютого 1919 року¹². Можливо, на перший погляд вона здається легковажною. Дійсно, йшла війна, міста і села переходили з рук у руки так само швидко, як і змінювались уряди УНР. Економіка України, в тому числі й освітні заклади, зазнавали сильного руйнування. Не вистачало коштів на устаткування шкіл, виплату заробітної плати учителям. Та хіба тільки на це? Бракувало й українських підручників, й учителів, і багато чого іншого. Та Іван Іванович до кінця відстоював свою концепцію і по можливості втілював її в життя.

Він спирався на той факт, що за 14 років з часу подолання неписьменності, яке розпочалося з травня 1908 року згідно з наказом Миколи II про виділення з державної скарбниці 6900 тис. крб., вдалося немало зробити, як в Росії, так і в Україні. В 1919 році в Катеринославській губернії охоплення дітей шкільного віку початковим навчанням досягло 100 %, на Полтавщині — 83 %, на Поділлі, Волині, Холмщині — на 50 %. В Україні цей показник дорівнював у середньому 60—70 %. Тому І. Огієнко вважав за необхідне здійснювати поступовий перехід до обов'язкового початкового навчання на протязі 5 років, а також домагався виділення на реалізацію цієї справи з державної скарбниці суттєвої грошової допомоги¹³.

На той час початкова освіта була розділена на кілька ступенів і свого завершення набувала у вищих початкових школах, створення яких відноситься до 1908 р. Ці школи надавали закінчену початкову освіту в обсязі 4 класів, яка давала право працювати в державних установах на засадах нижчого та середнього рівня. В 1919 році таким типом навчальних закладів було охоплено 69,5 % дітей шкільного віку, які навчались у 1192 вищих початкових школах¹⁴.

Для комплексного вирішення проблеми початкового навчання, а також для задоволення потреб в освіті була визначена необхідна кількість вищих початкових шкіл відповідно до збільшення початкових шкіл нижчого ступеня. Зокрема, в законопроекті підкреслювалося, що одна

вища початкова школа повинна обслуговувати не 59 нижчих початкових шкіл, як було на практиці, а 25. Тому було вирішено додатково відкрити ще 2 тис. вищих початкових шкіл, збільшивши асигнування на цю справу до 25 тис. крб. щорічно¹⁵.

Крім того, для реалізації постанови від 24 лютого 1919 р. при Департаменті нижчої школи був створений відділ обов'язкового безплатного навчання, виділені необхідні кошти для організації справи.

Концепція І. Огієнка щодо спадкоємності та поступовості навчання знайшла своє втілення і в законі від 12 квітня 1919 р. про надання права вступу без іспитів до 5 класу середньої школи тим, хто закінчив курс вищої початкової школи¹⁶. Важливе значення мало також прийняття закону 24 лютого 1919 р. про управління освітою УНР, згідно з яким управління освітою здійснювалося через головну, губерніяльні, повітові та міські шкільні ради й управи. Їх функції зводилися до вирішення таких проблем, як керівництво навчально-виховним процесом у напрямку його українізації, призначення ревізії освітніх закладів, розглядання скарг, введення у школах додаткових курсів наук, планування шкільної мережі, складання бюджету та визначення допомоги учителям і діячам культури, ведення статистики, упорядкування музеїв, бібліотек, піклування про розвиток шкільної, дошкільної, позашкільної та професійної освіти¹⁷.

І. Огієнко, як людина високоосвічена, добре розумів, що ніяка, навіть найкраще організована шкільна система не буде працювати без талановитих педагогів. Ось чому він, як міністр освіти, використовував свою урядову владу для матеріальної підтримки учительства. «Законопроект про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і на утримання других класів двохкласових сільських шкіл», затверджений Директорією 14 січня 1919 р., значно збільшував державне річне грошове утримання учителів, змушував повітові земства надавати учителям квартири, платити за світло, видавати до того ж з місцевих коштів не менш як 1800 крб. кожному учителю щорічно¹⁸. Прийняття цього законопроекту сприяло поліпшенню матеріального становища учителів, створенню більш-менш нормальних умов життя тощо.

Коло проблем, пов'язаних з учительством, І. Огієнко не зводив лише до матеріальних питань, ставив їх ширше, підносив до рівня виховних завдань. Зокрема, він дбав про формування національно свідомих кадрів, з високим почуттям культури та освіти. Під його керівництвом був розроблений план реорганізації і переведення на державне утримання народних педагогічних семінарій та інститутів, забезпечення бібліотек українськими книжками і підручниками. Крім уже існуючих на той час 37 учительських семінарій і 8 учительських інститутів, планувалося відкрити 14 нових семінарій та 2 інститути. Але належного книжкового фонду їх бібліотеки не мали. Тому І. Огієнко клопотав перед урядом УНР про асигнування коштів на влаштування бібліотек педагогічних закладів, про одночасне виділення кожному інституту і кожній семінарії до 10 тис. крб. для придбання підручників¹⁹.

Розвиток шкільної мережі всіх типів вимагав створення відповідної системи підготовки учителів. У зв'язку з тим що передбачалося значне збільшення кількості вищих початкових шкіл, а вищі та середні навчальні педагогічні заклади були неспроможні швидко підготувати учителів для таких шкіл, 3 березня 1919 р. уряд УНР ухвалив постанову про утворення тимчасових курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл у Вінниці, Миколаєві, Херсоні та Житомирі й окремо — в Кам'янці-Подільському до утворення там учительського навчального закладу. На курси приймали осіб, які мали закінчену середню освіту, в тому числі й освіту учительських семінарій та церковно-учительських шкіл. Програма курсів була розрахована на три семестри (кожний по п'ять місяців) по трьох відділеннях: історико-філологіч-

ному, фізико-математичному та природознавчому. Вже після першого семестру курсанти склали іспити. Ті, хто їх складав, направлялися на педагогічну практику у вищі початкові школи на вакансії. Після чого курсанти звітувалися за свою роботу в школі і поверталися до навчання. Ті, хто був неспроможний працювати з дітьми, залишав курси²⁰.

Значну увагу І. Огієнко приділяв і діяльності Всеукраїнської учительської спілки (ВУС). Фактично вона була осередком, навколо якого гуртувалися малосвідомі учительські елементи. Проводячи активну культурно-просвітницьку роботу, ВУС тим самим формувала національну свідомість серед інертної маси населення взагалі і серед учительства зокрема. Розуміючи величезне значення, яке відігравала учительська спілка у формуванні національного світогляду, І. Огієнко всіляко підтримував її діяльність. Він добився від уряду виділення в 1919 р. необхідних додаткових коштів на зміцнення національно-освітньої справи, яку ВУС проводила на місцях²¹.

З огляду на вищесказане, хочеться ще раз підкреслити, що в концепції єдиної національної школи саме учителю І. Огієнко відводив важливе місце, з увагою ставився до його проблем. Зокрема, він домагався повного звільнення учительства від мобілізації в армію. З цього приводу він на засіданні Ради Міністрів, яке відбулося 1 березня 1919 р., палко доводив, що «без учителя буде руйнуватись школа, а значить, руйнування зазнає і культура в цілому»²². На жаль, більшістю голосів було прийнято таке рішення, згідно з яким звільненню від мобілізації в армію підлягали лише ті особи, яких замінити було неможливо. І. Огієнко стоїть біля витоків не тільки шкільної, а й вищої освіти. Кам'янець-Подільський державний український університет — це перший національний вищий навчальний заклад, який створювався власними силами. В його організації знайшла втілення ідея єдиної вищої школи, як найбільш повної, точної наукової освіти. Остання є логічним завершенням освіти єдиної середньої школи. Університет закладався за новим зразком. Вища технічна школа, яка спиралася на найновіші досягнення фізико-математичних наук, об'єднувалася з філософсько-історичними галузями знань, що формували національний світогляд. В організації університету знайшли втілення найновіші ідеї, які відповідали потребам часу та культурного розвитку.

Одним з фундаторів і першим ректором був саме І. Огієнко. «Вся справа збудування університету в Кам'янці-Подільському, — писала газета «Свято Поділля» 22 жовтня 1918 р., — належить виключно І. Огієнку... І. Огієнко в це велике діло вкладав і вкладає свою душу, за що сміливо можна сказати, що І. Огієнко в збудуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету є його справжній фундатор...»²³. Газета «Нова Рада» підкреслювала, що «Кам'янець-Подільський університет організував наш давній і щирий патріот, скромний І. Огієнко»²⁴.

Дійсно, університет у Кам'янці-Подільському виник буквально з нічого. На відміну від Державного українського університету в Києві, який закладався по готовому, в Кам'янці-Подільському не було ні грошей, ні приміщень, ні професорсько-педагогічних кадрів. Було тільки рішення Київського університету, який переклав на І. Огієнка цілу низку організаційних справ, а вже 23 травня 1918 р. міністр освіти підписав призначення Івана Івановича на посаду виконуючого обов'язки першого ректора. Завдяки старанням й організаторським здібностям І. Огієнка з травня по жовтень 1918 р., тобто за шість місяців, виник вищий національний навчальний заклад — університет²⁵.

Приїхавши до Кам'янця-Подільського, І. Огієнко розгорнув активну роботу по організації університету. Зокрема, він створив університетську комісію, що займалася цією справою, розподілив обов'язки між її членами. Для розміщення університету був виділений будинок колишньої технічної школи. Приміщення було сильно пошкоджене і

вимагало серйозного ремонту. Виготовлення меблів, устаткування для навчальних аудиторій взяла на себе Повітова народна управа²⁶.

Другим важливим завданням було створення бібліотеки. Вона збиралася власними силами, за допомогою громадськості. Так, Київська Духовна Академія подарувала 4 великі ящики книжок, серед яких була й Острозька Євангелія 1581 р. Професор П. М. Бучинський подарував 244 книжки, а І. Огієнко — 58. Отже, на початок відкриття університету в його бібліотеці налічувалося понад 2 тис. книжок²⁷, у січні 1919 р. їх уже було 10 тис., у жовтні — 20 тис., а у жовтні 1920 р. — 33 252 примірники²⁸.

Університет закладався поступово. Спочатку у ньому було відкрито три факультети. Першим деканом фізико-математичного був поляк за походженням, старий професор Одеського університету П. М. Бучинський. Вийшовши на пенсію, він переїхав жити до Кам'янка-Подільського, де очолив природничо-історичний музей. Саме на базі цього музею і був створений фізико-математичний факультет²⁹.

Першим деканом історико-філологічного факультету спочатку був сам ректор — І. Огієнко, а потім професор Л. Т. Білецький. Цей факультет був створений шляхом реорганізації міського церковно-археологічного товариства. Богословський факультет був створений на базі духовної семінарії. Його очолив професор історії з Катеринослава В. О. Біднов³⁰.

Першого квітня 1919 р. відкрилися сільськогосподарський та правничий факультети. Останній очолив професор Х. М. Лебідь-Юрчик. Це був дуже відомий на той час фінансист. Він був причетний до випуску майже всіх українських грошей³¹.

Пізніше в університеті, крім традиційних факультетів і кафедр, створювалися й нові. Так, на правничому факультеті були відкриті кафедри кооперації та місцевого самоврядування, а на історико-філологічному — кафедри польської та єврейської мови й літератури. Планувалося в 1920 р. відкрити політехнічний, комерційно-технічний та будівельний факультети, а також кафедру молдавської мови та літератури³².

І. Огієнко розглядав університет не тільки як вогнище знань і лабораторію передової загальнолюдської наукової думки, а підносив його значення до рівня національного відродження. Ось чому всю справу виховання свідомої української інтелігенції він прагнув поставити на наукову систему організації вищої освіти, яка б спиралася на передовий світовий досвід і відповідала характеру й традиціям найкращих університетів Європи та Америки. «Наш університет, — підкреслював І. Огієнко на його відкритті, що відбулося 22 жовтня 1918 р., — український по духові й устроєві, а наша мета — науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме інтелігенцію, буде вселяти любов до інших народів, якщо ти руський — то будь руським, якщо ти поляк — то будь поляком, якщо ти єврей — то будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати разом на користь рідної України»³³.

Українська молодь потягнулася до цього вогнища знань. Слід відзначити, що багато студентів працювали вдень. Тому, щоб дати можливість їм учитися, була введена вечірня форма навчання. З метою швидкої підготовки освіченої української інтелігенції за наказом І. Огієнка від 8 лютого 1919 р., передбачений програмою 4-х річний термін навчання був замінений на 3-х річний. В університеті був прошарок і так званих вільних слухачів. Вони зараховувались до нього, якщо прослухали річну програму за обраним фахом і склали іспити. Серед бажаних учитися багато було і таких, які не мали навіть закінченої середньої освіти. Для такої категорії молоді при університеті було відкрито гімназію. Директором її був сам ректор. Таким чином, університет охоплював тією чи іншою формою навчання всіх бажаних.

Як людина високих духовних якостей І. Огієнко багато зробив для того, щоб допомогти талановитій молоді з бідних селянських родин здобути освіту. Дійсно, початкова платня за півроку навчання була досить висока і становила 125 крб. на історико-філологічному факультеті і 150 крб.— на фізико-математичному. Тому згідно з наказом від 6 лютого 1919 р. від платні за навчання було звільнено 30 % студентів, сюди входили і так звані вільні слухачі. На початку 1920 р. для мало-забезпечених студентів був виділений житловий будинок на 100 місць, підвищено розмір стипендій до 2 тис. крб. на місяць, йшло фінансування їдальні³⁴. Крім того, І. Огієнко, відмовившись на один рік від своєї ректорської оплати, заснував для селянської молоді з бідних родин фонд стипендій його імені³⁵.

І. Огієнко прагнув поставити українську науку на найвищий щабель. Він гуртував навколо себе не тільки досвідчених професорів, таких як Л. Білецький, В. Біднов, М. Столяров, П. Бучинський, а й створював умови для виховання молодих кадрів. Зокрема, доручав приват-доцентам, які мали стаж наукової та педагогічної роботи, виконувати обов'язки професорів. Як міністр освіти надавав пільги для отримання останніми наукового ступеня магістра³⁶.

На жаль, Кам'янець-Подільський університет спіткала така ж доля, що й Україну. Після того, як уряд УНР у 1920 р. виїхав в еміграцію, всі провідні вчені залишили університет. Разом з ректором І. Огієнком за кордон виїхали професори Біднов, Білецький, Лебідь-Юрчик, приват-доцент Іваницький. Професор Дорошенко напередодні цих подій виїхав у відрядження за кордон і більше у Кам'янець-Подільський не повертався. Разом з викладачами емігрувало і багато студентів. Поступово університет був реорганізований. Богословський і правничий факультети були скасовані. На базі історико-філологічного був відкритий Інститут народної освіти, який готував учителів для шкіл. Сільсько-господарський факультет був реорганізований у Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут³⁷. Так перестав існувати перший вищий навчальний заклад, створений власними силами, який був гордістю України, символом її національного відродження.

Тяжко складалася еміграція й для І. Огієнка. Спочатку він виїхав до Тарнова, а потім із сім'єю поселився у Вінниках, неподалік від Львова. Професор і ректор університету, міністр уряду УНР, щоб заробити на життя був змушений викладати в Українській жіночій учительській семінарії у Львові, яку утримувала греко-католицька церква. Він був дуже перевантажений — мав по 13 годин на тиждень. Жив бідно. В одному з листів до священників греко-православної церкви в Канаді (ГПЦ) від 18 грудня 1922 р. св. Савчук писав, що І. Огієнко «чоловік наскрізь дуже чесний і щирий і в великій мірі через се бідує, бо не хоче приймати ніякої не відробленої помочі. Католики просять його до себе, та він ними гордить»³⁸.

Незважаючи на тяжкі життєві випробування, І. Огієнко не відходив від політичної діяльності. Разом із св. Савчуком займався пошуками митрополита для греко-православної церкви в Канаді. Також брав активну участь у створенні Української греко-православної церкви в Канаді. Згідно з рішенням собору від 12 серпня 1923 р., його навіть запросили на посаду викладача (з інших документів — на посаду ректора) духовної семінарії в Канаді. На цю подорож І. Огієнку було виділено 200 доларів, але через непорозуміння він до Канади не виїхав, бо вважав, що вислані гроші призначалися на спровадження єпископа. Пізніше І. Огієнко надіслав до Консисторії листа, відповіді на який не отримав, а виїжджати до Канади на свій ризик не міг без певних гарантій, бо боявся, що польські власті заборонять йому повернутися додому³⁹.

А тим часом І. Огієнка звільнили із семінарії. Тоді він підписав контракт на переклад Святого письма. Перша служба божа україн-

ською мовою була відправлена 9 травня 1919 р. у Києві у Михайлівському соборі, а в Канаді — 18 червня 1922 р. Переклад для неї зробив І. Огієнко. При богословському факультеті Кам'янець-Подільського університету він заснував комісію, до складу якої входили також П. Сабінський, Є. Сіцилійський, В. Біднов, В. Липківський. Та саме «Святу службу божу св. отця нашого Івана Золотоуста» переклав з грецької на українську І. Огієнко⁴⁰.

На жаль, старання І. Огієнка та С. Савчука щодо пошуків священника для греко-православної церкви не принесли успіху. Провід церкви відхилив кандидатури, запропоновані І. Огієнком, і з огляду на те, що бракувало коштів, вирішив мати спільного із США митрополита. Ним був Іван Теодорович (Хведорович)⁴¹.

З 1926 р. І. Огієнко — у Варшаві. Там він займав кафедру старослов'янської мови та кирилівської палеографії на православному богословському відділі Варшавського університету. В 1930 р. він був обраний членом Собору православної церкви, а незабаром стає заступником голови Передсоборного зібрання й одночасно головою освітньої комісії цього Зібрання і членом комісії в справах внутрішнього парафіяльного та монастирського життя⁴².

І. Огієнко був дуже популярним серед українського студентства. Спочатку він очолював Допомоговий комітет українським студентам у Варшаві, а потім — Українську студентську громаду, яка активно виступала проти полонізації. Така активна національно-політична діяльність І. Огієнка не подобалася уряду Польщі. Тому в 1932 р., після закінчення 5-річного контракту у Варшавському університеті І. Огієнко по суті справи був звільнений без будь-якого пояснення. Пізніше стало відомо, що його було звільнено «за спротив полонізації українських студентів»⁴³.

У 1931 р. звання доктора філософії надав Іванові Огієнкові без іспитів чехословацький університет у Брно за його працю «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 років». Це свідчило про великий науковий авторитет ученого, який піднімав українську науку та культуру до рівня світових³³.

Залишивши університет, І. Огієнко змушений був вийти із складу Передсоборного зібрання, в якому був секретарем. І знову на його долю випадають тяжкі випробування. Вчений із світовим ім'ям не мав засобів для існування. Лиха доля забрала у 1937 р. вірну дружину, з якою вони протягом 30 нелегких років ділили всі життєві незгоди. Самому Огієнку власті погрожували висилкою з Польщі, а його переклади богослужбових книжок поліція палила. В таких умовах І. Огієнко переклав на українську мову Новий Завіт, видавав при допомозі Друкарні о. василіян у Жовкві такі журнали, як «Рідна мова» (1933—1939) та «Наша культура» (1935—1939).

І це в той час, коли представники екзильного уряду УНР в Польщі мали свої видання, які субсидювалися польськими установами. Але жодна з праць І. Огієнка не була в них надрукована. Причина цієї конфронтації, як вважають автори «Історії греко-православної церкви в Канаді» С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик, мала давню історію і впливала з неоднозначного ставлення представників уряду України до польсько-української угоди 1920 року. Ще в грудні 1919 р. І. Огієнко як головуповноважений уряду УНР відмовився підписати «Варшавську декларацію», яка передувала польсько-українській Угоді⁴⁵. Він звинувачував голову делегації Левицького в тому, що той «на власні руки, без згоди Директорії УНР та її уряду підписав Декларацію 2.XII.1919 р.»⁴⁶, згідно з якою Західна Україна переходила до Польщі в обмін на військову допомогу в боротьбі з Росією. І. Огієнко на власному досвіді переконався, як поводитися польські власті на території України. Він був активним противником полонізації українського народу і не вважав, що свою державність Україна повинна отримувати

з польських рук. Його позиції щодо Декларації, а пізніше й Угоди су-перечили офіційній точці зору. Це потім переросло в основу для конфлікту.

Крім видавничої роботи І. Огієнко розпочав переклад Біблії на українську мову. В 1939 р. були надруковані Новий Завіт і Псалтир⁴⁷ (повний переклад Біблії закінчено у 1955 р.).

З початком другої світової війни українська православна інтелігенція у Варшаві утворила Церковну раду, яку очолив І. Огієнко. Вона, чи як ще тоді називали представників цього національно-церковного руху, «огієнківці», вела боротьбу за відновлення національного духу Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) у Польщі.

Після арешту митрополита цієї церкви Діонісія, до Генерал-губернаторства з Німеччини прибув архієпископ германський і берлінський Серафим (Ляде)⁴⁸, який був супротивником української церкви і за церковними канонами не мав права висвячувати на єпископів представників УАПЦ. Тому «огієнківці» домагалися його усунення.

З огляду на те, що на території Генерал-губернаторства проживало 95 % православних українців, І. Огієнко доводив, що український народ має право на незалежну національну церкву. Незважаючи на те, що Церковна рада була нелегальною організацією, її діяльність поширювалась і набувала ваги. В боротьбі за національну церкву «огієнківців» підтримував Український центральний допомоговий комітет — орган українського національно-визвольного руху в Генерал-губернаторстві.

Стараннями Церковної ради й особисто І. Огієнка Діонісія було повернуто до становища митрополита, що дало можливість, по-перше, приступити до відродження УАПЦ, а по-друге, висвятити на єпископів двох українців. Ними були І. Огієнко і Паладій Видибіда-Руденко.

Перш ніж висунути І. Огієнка кандидатом на єпископа, Духовне правління в м. Холмі запропонувало йому провести серію викладів про православну церкву. Під час цих викладів І. Огієнко знайомився із священниками та мирянами церкви. Переконавшись, що духовенство і народ бажать мати його єпископом, він дав згоду⁴⁹. Ще в листі до М. Стечишина, С. Савчук писав: «Його характер (І. Огієнка) тяжкий до опису. В нім погляди людини світської й духовної злилися в одно. Він, як сам признається, уникнув монашої рясни лише випадково. І хто знає, чи життя його не закінчиться в келії»⁵⁰.

Цим словам випало здійснитися у жовтні 1940 р. Пізніше Берлін висловив догану німецькій владі в Генерал-губернаторстві за те, що не було припинено висвячення професора І. Огієнка, усім відомого українського патріота⁵¹.

Дійсно, взявши в руки управління УАПЦ, владика Іларіон розпочав її відродження.

«У повній свідомості обов'язків своїх прийняв я чернецтво,— згадував пізніше І. Огієнко.— За один рік невсипущої праці в справі відновлення стародавньої Української церкви в Холмсько-Підляській єпархії вдалося зробити немало»⁵².

Безперечно, найважливішим досягненням в його діяльності було відродження самого духу, ідеології української церкви. При її відновленні він спирався на історичні умови життя народу, його культуру, давні традиції церкви. «Ідеологія церкви,— писав він,— складалася довгі роки, спільно духовенством і народом. Ідеологія ця росла разом з історією українського народу, що довгі роки був змушений сильно боротися і з мусульманським сходом, і з католицьким заходом і навіть з православною північчю»⁵³. Тому відродження церкви він пов'язував з відродженням її внутрішнього духу, критикував ту частину української інтелігенції, яка відновлення церкви зводила лише до негайного запровадження в богослужінні живої української мови. «Можна правити служби Божі по-українськи,— писав І. Огієнко,— а церква зоста-

неться все-таки московською по духові, традиціям, ідеології».

На відродження первісного духу українського православ'я, на досягнення конфесійного єднання з історично розділеними греко-католицькою церквою з православною були спрямовані зусилля Іларіона. Він до кінця відстоював чистоту православної віри та відновлення її стародавніх традицій. Тому його турбувало, що і церква греко-католицька, яка поширена в західних областях України, теж почала втрачати дух українства. «І це сильно кидається нам, православним українцям, у вічі», — писав він у листі від 14 листопада 1941 р. до його високопреосвященства Андрея, архієпископа львівського й митрополита галицького (Шептицького)⁵⁴. Особливо відчувався латинський церковний вплив у догматиці, обрядності, наголосі богослужби, тобто у всьому тому, чого не знала стародавня Українська церква.

Велика робота по відродженню Української православної церкви в Генерал-губернаторстві підняла авторитет Іларіона як серед українського населення, так і серед духовенства. Тому, коли постало питання про кандидатуру на митрополита київського і всієї України, то Іларіона у 1941 р. було обрано від усіх трьох центрів православної церкви в Україні: від адміністрації, яку очолював владика Полікарп з центром у Луцьку; від Автономної православної церкви під проводом архієпископа Олексія з центром у Крем'янці; і від Української автокефальної церкви під проводом Всеукраїнської церковної ради у Києві. Навіть греко-католицька церква, яку очолював Андрей Шептицький, прихильно поставилася до його кандидатури. «Бажаю, — писав у листі від 21 жовтня 1941 р. владика Андрей, — щоб Ви... в цілій Україні відновили віру св. Володимира і митрополита Іларіона, віру Вселенської церкви, віру сімох перших вселенських соборів»⁵⁵⁻⁵⁷.

Іларіон погодився прийняти цю пропозицію тільки в разі виконання його умов: 1) православна церква в Україні повинна бути автокефальною; 2) митрополія Генерал-губернаторства не може поширюватися на Київ і встановлювати там адміністрацію⁵⁸. Такі ідеї самостійності і незалежності Української православної церкви були декому не до вподоби. На І. Огієнка пішов донос у гестапо, що начебто він єврей. Спеціальна комісія гестапо перевіряла у Брусиліві його родовід⁵⁹.

Не дивлячись на те, що донос не підтвердився, Іларіон так і не став митрополитом київським і всієї України. Справа в тому, що Берлін виступав проти самостійної Української православної церкви, тому і така особистість, як І. Огієнко, з його ідеями автокефалії, була Берліну не до вподоби. Заборонаю на виїзд за межі Генерал-губернаторства автоматично знімалося питання про кандидатуру І. Огієнка на обрання митрополитом київським і всієї України.

Почесний титул митрополита Холмсько-Підляської єпархії Іларіону було надано згідно з рішенням собору єпископів Варшавської митрополії 16 березня 1944 р. Трохи пізніше, а саме 4 квітня того ж року, він підписав звернення до духовенства і православних українців, католиків, поляків Холмщини та Підляшшя про бажання служити православної вірі, про руйнування поляками православної церкви, в якому звучав його мужній голос проти насильства щодо українського православного населення з боку Католицької акції, яка здійснювала свій терор за допомогою польської націоналістично-клерикальної підпільної військової організації — Армії Крайової⁶⁰.

В 30-х роках н. ст. політика полонізації набрала свого чергового загострення. Особливо жорстоких форм вона набула на релігійному ґрунті. Так, у 1937 р. за наказом польської влади 151 православна церква була зруйнована і спалена, 153 — силою обернені на католицькі храми. Була покатоличена й свята Данилова гора. За період з 1919 до 1939 рр. польський уряд забрав до 50 тис. десятин церковної землі для потреб польських осадників. В 1939 р. почався наступ на українські

школи, заборонялося розмовляти українською мовою.

З початком другої світової війни становище українського православного населення Холмщини та Підляшшя значно погіршилося. З одного боку,— німецька окупація, а з другого,— геноцид з боку Католицької акції щодо українського населення.

В цих страшних умовах митрополит Іларіон вимагав від люблінського губернатора припинити всі знущання над українською людністю ввіреної йому епархії як з боку німців, так і польської Католицької акції.

Особливого загострення ситуація набула в 1942 р. З 1942 по 1944 рр. на Холмсько-Підляській землі бойовиками з Католицької акції було вбито близько 5000 старців, жінок і дітей, замордовано 24 священники тільки за те, що вони боронили свою віру, не хотіли перейти в католицизм. На релігійному ґрунті лише на протязі 2 тижнів березня 1944 р. в Грубешівському повіті знищено майже 2000 православних⁶¹. На Холмсько-Підляській землі майже не було родини, де б хтось не загинув від поляків⁶². Виступаючи речником українців у Варшавській митрополії, Іларіон 15 червня 1944 р. підписав звернення Ради митрополита холмського і підляського «Спиніть безумство», в якому закликав православне й католицьке населення до братерського спокою і взаємної злагоди.

Наступ радянських військ змусив Іларіона емігрувати. Самою цінною річчю в домі була митрополича бібліотека. Вона налічувала близько 20 тис. цінних книг, стародруків, рукописів, архівних матеріалів. На жаль, ця книгозбірня майже вся була загублена на тернистих шляхах людського лихоліття. Сліди Огієнківської бібліотеки загубилися, але є відомості, що ця книгозбірня опинилась в Краківській академії наук. 18 липня 1944 р. І. Огієнко разом з дітьми виїхав до Лемківщини, потім — Словаччина, Закопане, Краків. З наближенням фронту митрополит Іларіон опинився в Австрії, біля Відня, у католицькому монастирі Герцогенбург. В той час його син Юрій перебував у Німеччині, а Анатолій — у західній Австрії, на кордоні з Швейцарією. Переїхати до Анатолія І. Огієнку ніяк не вдавалося через несприяття властей: офіційно не відмовляли, але й не давали права на переїзд. Як пригадає Анатолій Огієнко, він за порадою австрійського листоноші відправив батькові телеграму, в якій повідомляв, що «дозвіл» є. Митрополит з групою українських емігрантів переїхав до Анатолія у Фельдкірх, а за тиждень, 30 квітня, всі легально опинилися в Швейцарії. І знову доля пов'язує його з Канадою. В 1946 р. з Лозанни він надіслав до Вінніпега своє привітання з нагоди першого викладу на богословському відділі Колегії св. Андрія, а вже в 1951 р., як первоієрарх ГПЦ він заснував православний богословський факультет і був його першим деканом.

До Вінніпега митрополит Іларіон прибув 19 вересня 1947 р. на запрошення громади св. Покрови. 21 вересня 1947 р. пройшло його перше богослужіння⁶³. А вже у серпні 1951 р. Собор єпископів обрав митрополита Іларіона первоієрархом Греко-православної церкви. До кінця своїх днів він відстоював соборноправність Української церкви, поклав її канонічні основи й об'єднав три автокефалії: у Канаді, Америці та на чужині. Помер І. Огієнко 29 березня 1972 р. на руках у своїх синів — Анатолія та Юрія. Вінніпег бережно охороняє і шанує пам'ять про нашого славетного співвітчизника. Прийшов час й Україні віддати свій борг пам'яті цій непересічній постаті ХХ століття, чие ім'я навечно вписано у скарбницю релігійно-духовної, історичної та культурологічної думки.

- ¹ Митрополит Іларіон. У муках конання. Денник зболілої душі // Віра і культура.— Вінніпег.— Канада.— 1962.— № 4.— С. 11.
- ² Онуфрійчук Ф. Книгозбірня Митрополита Іларіона.— Вінніпег.— 1963.— С. 20.
- ³ Корчевич М. Академія на честь бл. п. митрополита Іларіона // Вісник; Вінніпег.— Канада.— 1992.— Ч. 4.— С. 5.
- ⁴ Див.: Кам'янець-Подільський вісник.— 1992.— 25 квіт.; Студентський меридіан.— 1992.— 9 трав.
- ⁵ Центр. держ. іст. арх. України в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 666, арк. 1—27.
- ⁶ Там же, арк. 26.
- ⁷ Там же, арк. 20.
- ⁸ Див.: Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви в Канаді.— Вінніпег, Канада.— 1984.— Т. 1.— С. 332.
- ⁹ Там же.— С. 335; Т. 3.— С. 320; Т. 4.— С. 118—119.
- ¹⁰ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і управління України, ф. 2582, оп. 1, спр. 2, арк. 16, 25 (далі — ЦДАВО України); Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови.— Вінніпег.— 1949.— С. 316.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 23, 24, 26.
- ¹² Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 91, 94.
- ¹³ Там же, спр. 19, арк. 54—55.
- ¹⁴ Там же, арк. 21.
- ¹⁵ Там же, арк. 55.
- ¹⁶ Там же, оп. 2, спр. 125, арк. 47.
- ¹⁷ Там же, оп. 1, спр. 9, арк. 56—62.
- ¹⁸ Там же, спр. 10, арк. 4; оп. 2, спр. 1, арк. 6.
- ¹⁹ Там же, ф. 1065, оп. 1, спр. 77, арк. 1—2.
- ²⁰ Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 47—49.
- ²¹ Там же, ф. 1065, оп. 1, спр. 78, арк. 1—3.
- ²² Там же, ф. 2582, оп. 1, спр. 3, арк. 35.
- ²³ Свято Поділля.— 1918.— 22 жовт.— С. 3.
- ²⁴ Нова Рада.— 1918.— Ч. 182.
- ²⁵ Відродження.— 1918.— 22 жовт.— С. 2.
- ²⁶ Див.: Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі // Варшава.— Друкарня Синодальна.— 1935.— С. 31, 33—34.
- ²⁷ Свято Поділля.— 1918.— 22 жовт.— С. 8; Відродження.— 1918.— 6 листоп.— С. 4.
- ²⁸ Копилов В. Професор І. І. Огієнко — ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка в контексті українського національного відродження / Науково-теоретична конференція.— Кам'янець-Подільський, 1992.— С. 6.
- ²⁹ Див.: Приходько В. Назв. праця.— С. 28.
- ³⁰ Там же.— С. 27—28, 34—35, 41.
- ³¹ Там же.— С. 36; ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 22.
- ³² Відродження.— 1918.— 22 жовт.— С. 2; 6 листоп.— С. 4; Климчук О. В чистій любові до краю // Україна.— 1991.— № 19.— С. 17—18.
- ³³ Відродження.— 1918.— 24 жовт.— С. 3.
- ³⁴ Копилов В. Назв. праця.— С. 6.
- ³⁵ Відродження.— 1918.— 6 листоп.— С. 4.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 16.
- ³⁷ Приходько В. Назв. праця.— С. 58—60.
- ³⁸ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 4.— С. 246.
- ³⁹ Там же.— С. 295.
- ⁴⁰ Там же.— С. 158, 160, 161.
- ⁴¹ Там же.— С. 307, 412.
- ⁴² Людина праці.— Холм.— 1941.— С. 9.
- ⁴³ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 1.— С. 396, 461—462.
- ⁴⁴ Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови...— С. 366—370.
- ⁴⁵ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 1.— С. 458.
- ⁴⁶ Огієнко І. Рятуння України.— Вінніпег, Канада.— 1968.— С. 68.
- ⁴⁷ Інж. Нестеренко А. Митрополит Іларіон. Служитель Богові й Народові.— Вінніпег.— 1958.— С. 35.
- ⁴⁸ Нечай К. Розп'ята Холмщина // Віра і культура.— Вінніпег, Канада.— 1962.— Ч. 4(100)— С. 2.
- ⁴⁹ Там же.— С. 3.
- ⁵⁰ Савчук С., Мулик—Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 4.— С. 243.
- ⁵¹ Нечай К. Розп'ята Холмщина.— С. 4.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 82, спр. 15, арк. 4.

- ⁵³ Митрополит Іларіон. Ідеологія української церкви.— Холм.— Свята Данилова Гора.— 1944.— С. 7.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 2, спр. 15, арк. 5, 6.
- ⁵⁵⁻⁵⁷ Людина праці...— С. 12, ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 2, спр. 15, арк. 1, 7.
- ⁵⁸ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія греко-православної церкви в Канаді...— Т. 1.— С. 513, 521, 522.
- ⁵⁹ Там же.— С. 522—523.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 2, спр. 16, арк. 1.
- ⁶¹ Там же, арк. 7, 8, 10.
- ⁶² Там же, арк. 9, 10.
- ⁶³ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія греко-православної церкви...— Т. 4.— С. 747.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ОУН і УПА у другій світовій війні *

Док. № 41

Політінформація секретаря Станіславського обкому КП(б)У
М. В. Слоня секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову
про хід мобілізації військовозобов'язаних,
про відселення населення з фронтової смуги і передплату
на 3-ю військову позицію 1944 року по області

Сов. секретно

Секретарю ЦК КП(б)У
тов. Хрущеву

Політінформація

о ходе мобилизации военнообязанных, об отселении населения из фронтовой полосы и подписке на 3-й военный заем 1944 года по Станиславской области

I. О ходе мобилизации военнообязанных

Приказом командующего Киевского военного округа с 3-го мая 1944 года по освобожденным районам Станиславской области была объявлена мобилизация военнообязанных.

На 14 мая с. г. мобилизация проводится в 7 сельских районах и городе Коломыя, ход которой можно показать следующими данными:

Наименование РВК	Подлежало явке	Явилось	Из них призван. и отправ.	Оставл. за пром. и с/х-зяйств.	Оставл. по болезни	Не явились
Городенковский	6302	5434	4701	598	135	868
	480	456	388	62	6	24
Гвоздецкий	4522	4418	3598	427	393	104
	794	794	529	176	89	0
Заболотовский	4461	2858	1695	482	681	1603
	297	232	138	65	29	65
Коломыйский ГВК	1790	1583	783	586	214	207
	1165	1024	551	374	99	141
Снятынский	6677	4587	2927	858	802	2090
	665	665	237	331	97	0
Коломыйский РВК	3268	2293	1646	431	216	975
	216	213	157	50	6	3
Коршевский	1012	944	794	94	56	68
	145	145	126	13	6	0
Чернелицкий	350	350	350	0	0	0
	88	88	88	0	0	0
Итого	28382	22467	16494	3476	2497	5915
	3850	3617	2214	1071	332	233

Примечание: Числителем показано общее количество военнообязанных всех национальностей, знаменателем — поляки. (По Городенковскому, Гвоздецкому, Коломыйскому районам не явились вследствие выбытия в другие районы, по другим — уклоняются от явки).

Из приведенных выше цифр видно, что мобилизация военнообязанных по Заболотовскому, Снятынскому районам Станиславской области проходит неудовлетворительно. Особенно была плохая явка в первые дни мобилизации. Например, в Городенковском районе из 187 человек, подлежащих явке, на сборный пункт явилось только 18 человек.

По Снятынскому району: с. Русов — из 360 человек, подлежащих явке, явилось 4 человека; с. Кулачин — из 263 человека явилось 74; из сел Видинев, Карлов, Княжье, Драгасимов, Завалье в первый день мобилизации никто из военнообязанных на сборный пункт не явился. Из с. Подвысокое Снятынского района также никто на сборный пункт не явился. В районе села Подвысокое действует бандеровская банда в составе 50—60 человек, которая днем 11-го мая с. г. обстреляла группу красноармейцев заградительного отряда. Надо полагать, что банда организована из мужского населения села Подвысокое, уклоняющегося от мобилизации.

По селам Карлов, Видинев Снятынского района приказы о мобилизации с 9-го мая с. г. были сорваны и мужское население, подлежащее призыву, оставило населенные пункты и перешло на полулегальное и нелегальное положение. Женщины, входящие в состав семей военнообязанных по этим селам, также оставили свои дома и скрылись в поле. Только в некоторых домах остались престарелые старики, старики и малолетние дети, в большинстве же домов никто не жил и имущество никем не охранялось.

Путем опроса местных старожил и авторитетов (священников, учителей) и личной проверкой установлено, что основной причиной неявки военнообязанных на сборные пункты по селам Карлов, Видинев Снятынского района является бандеровская пропаганда и террористические угрозы.

Активные участники ОУН среди местного населения распространили слухи с угрозой, что если военнообязанные пойдут в Красную Армию или если кто-либо будет оказывать содействие советской власти в проведении мобилизации, то их семьи будут уничтожены, а постройки и имущество сожжены. В Городенковском районе оуновцы среди населения распространили слухи, что советы мобилизуют вас на работу, а не в Красную Армию. Вы будете ремонтировать мосты, а мосты бомбит немец и всем вам грозит гибель, а кто, хотя и останется в живых, то будет расстрелян.

В дополнение к устной пропаганде оуновцами во второй половине апреля с. г. по селам Видинев и Карлов Снятынского района были распространены листовки, изготовленные на ротаторе, содержащие террористические угрозы.

Об активной пропаганде и угрозах участников ОУН подтверждают местные старожилы и авторитеты.

Агроном села Видинев Дмитришук (по возрасту не подлежит призыву) заявил:

Украинцы не идут в Красную Армию потому, что боятся бандеровцев, которые угрожали уничтожить семьи и хозяйства, ушедших в армию. Об этом даже писалось в листовках, расклеенных на Пасху.

Основными руководителями в организации ухода военнообязанных мужчин на нелегальное положение по селу Карлов являются: Кейван Иван — председатель сельского совета, который за день до объявления мобилизации скрылся вместе с двумя сыновьями призывного возраста и списками военнообязанных по селу. Среди оставшегося населения распространил слух, что он якобы арестован красноармейцами.

Сокирко Григорий — активный член ОУН, осуществлял вербовку суновцев по селу Карлов и угрожал местному населению расправой, если они будут оказывать содействие органам советской власти.

По селу Види́нев — Шевчук Петр Николаевич, 1919 года, активный участник оуновской организации, в 1941 году перешел на нелегальное положение в связи с арестом оуновцев. До прихода частей Красной Армии служил в полиции, затем перешел на нелегальное положение и систематически появлялся в населенном пункте.

После срыва первых дней мобилизации военнообязанных обкомом КП(б)У, облвоенкоматом в населенные пункты были посланы коммунисты для проведения соответствующей работы.

Некоторую помощь в проведении мобилизации оказали священники, например, в Городенковском районе священник выехал в села, провел беседу с женщинами и военнообязанными, принял от военнообязанных присягу в явке на сборный пункт и верности Красной Армии. В том же районе 13-го мая во всех церквях и костелах был отслужен молебен, после которого военнообязанные пришли на сборный пункт, поляки явились организованно, в колоннах с оркестром.

В результате принятых мер мобилизация по Городенковскому, Гвоздецкому и Коломыйскому районах проходит значительно лучше, чем в других районах области.

Если в ряде районов положение с мобилизацией изменилось, то в Снятынском районе в результате оуновской пропаганды и угроз в ряде населенных пунктов (Карлов, Види́нев, Князье, Драгасимов, Подвысокое) в первые и последующие дни мобилизация была сорвана.

Вследствие сложившейся обстановки в Снятынском районе мною совместно с начальником УНКГБ полковником Михайловым было принято решение — группой в 125 человек из оперативного состава НКГБ, НКВД и погранзаставы произвести прочесывание населенного пункта Карлов и прилегающих к нему кустарников и балок.

Прочесыванием, сопровождавшимся частыми перестрелками из винтовок, автоматов и пулеметов, было задержано 79 военнообязанных, находящихся на полулегальном и нелегальном положении, убито 2 и ранено 3 человека. После прочесывания к месту задержанных добровольно явилось 98 военнообязанных, которые направлены на сборный пункт, а всего по с. Карлов из 305, подлежащих явке, явился 271 человек.

Военнообязанные села Види́нев (расположенного от Карлова в 2-х километрах), узнав о проведенных мероприятиях по селу Карлов, почти все явились на сборный пункт (из 187, подлежащих явке, явилось 180).

Однако ввиду отсутствия достаточных вооруженных сил прочесывание плавней и кустарников, расположенных юго-западнее села Карлов и северо-западнее с. Драгасимов, где, по нашим данным, были сосредоточены большие бандеровские банды, не было проведено. Поэтому это прочесывание было, по нашей просьбе, проведено 12-го мая с. г. 2 ротами 36 пластунско-казацкого полка. В результате боя, продолжавшегося в течение ночи и до 14 часов 13-го мая с. г. с бандой из числа нелегалов-бандеровцев в 300 человек, было уничтожено до 150 человек, подобрано раненых 14 человек и взято в плен 62 человека. Остальные участники бандеровской банды отошли в лес.

Так как напряженное положение с мобилизацией в Снятынском районе продолжает оставаться и необходимо провести дополнительно прочесывание еще ряда сел, то по моей просьбе командованием Кубанской пластунской дивизии для проведения дальнейших прочесов мест сосредоточения нелегалов, оуновцев и бандеровцев, выделен один батальон 36-го пластунского полка.

О дальнейших результатах прочесов мною будет сообщено дополнительно.

Из числа задержанного 161 человека оперативной группой УНКГБ, УНКВД, а также работниками «Смерш» разоблачено 5 человек ак-

тивных оуновцев, в числе которых Шевчук Петр Николаевич, 1919 года рождения, уроженец с. Видинев Снятынского района Станиславской области, кадровый оуновец, находящийся на нелегальном положении, организатор саботажа в массовой неявке на призыв. 28-го февраля 1944 года участвовал в вооруженном бандитском налете на бывших колхозников с. Орелец; при его участии были убиты колхозники Ревлюк Осип Талисьевич, Воробец Иван Иванович и сожжена хата колхозницы, члена сельсовета Текот Екатерины Ильиничны.

Кейван Иван — председатель сельского совета с. Карлов, организатор саботажа в массовой неявке на призыв и инициатор ухода военнообязанных мужчин на нелегальное положение из с. Карлов.

Сокирко Григорий — активный член ОУН, осуществлял вербовку оуновцев по селу Карлов и угрожал местному населению расправой над жителями, оказывающими содействие органам советской власти.

При задержании Сокирко пытался покончить жизнь самоубийством (прострелил левый висок), при себе имел револьвер системы «Вальтер» и гранату.

Дальнейшим следствием установлено, что в числе 161 человека задержанных находится 15 человек активных оуновцев.

II. О ходе отселения населения из прифронтовой полосы

Согласно постановлениям Военного совета 1-го Украинского фронта от 25-го апреля и 8 мая с. г. и указаниям ЦК КП(б)У об отселении населения из прифронтовой 25-ти километровой полосы обкомом и облисполкомом были приняты соответствующие решения.

Для помощи райкомам КП(б)У, райисполкомам в проведении отселения были посланы в села специально выделенные уполномоченные обкома КП(б)У, инструктаж которых был проведен обкомом и членами Военного совета 18-й и 38-й армий.

После проведения райкомами КП(б)У совместно с представителями частей Красной Армии большой массово-разъяснительной работы среди населения о целях отселения, 8-го мая по ряде районов области приступили к отселению. Всего нужно отселить по Коршевскому, Коломыйскому, Обертинскому, Городенковскому, Чернелицкому, Гвоздецкому, Заболотовскому, Косовскому, Кутскому, Печенежинскому, Яблоновскому районах 123 населенных пункта. Приступили к отселению в Коломыйском, Коршевском, Обертинском, Гвоздецком, Чернелицком, Городенковском районах.

На 15-е мая 1944 года отселено следующее количество дворов и населения:

Наименование районов	Число дворов, подлежащих отсел.	Насел., подлежащее отсел.	Число дворов, отсел.	Число насел. отсел.	Число дворов, не отселен.	Насел. не отселен.	Примечание
Обертинский	4335	15420	3525	13660	810	1760	
Коршевский	5707	8927	1169	4075	1548	4852	
Чернелицкий	3649	14368	2008	7718	1641	6650	
Гвоздецкий	5446	20247	2888	9923	2558	10324	
Заболотовский	1541	5301	—	—	1541	5301	
Коломыйский	2487	9373	1680	6343	807	(допол. дан.) 2003	
						(1-я очередь)	
Всего	23165	73636	11270	41719	8905	30890	

По постановлению Военного совета 1-го Украинского фронта отселение по нашей области должно быть полностью закончено к 20 мая с. г. Однако ввиду отсутствия во многих селах транспортных средств и недостаточной помощи по этому вопросу воинских частей 18 и 38 ар-

мий отселение в установленный срок поставлено под угрозу, тем более, что население ряда сел мы вынуждены отселить до 100 километров.

Немалым тормозом в задержке отселения послужила проводимая одновременно с отселением мобилизация мужского населения в Красную Армию. Было немало случаев, когда мужское население села вызывается на сборные пункты, а остальная часть населения в это же время отселяется.

В целях успешного проведения отселения обком считал необходимым провести сначала мобилизацию военнообязанных по селам, а затем — отселение, но так как ответ по запросу обкома из ЦК КП(б)У был получен с опозданием и не было уже возможности договориться с армиями о сроках отселения, то эти два важнейших мероприятия проводятся одновременно.

Для охраны имущества отселенных в населенных пунктах оставлено от 10 до 20 человек из местного населения — из более проверенных людей. Несмотря на наличие охраны в отселенных селах, со стороны военнослужащих допускается мародерство.

В селе Обертин Обертинского района красноармеец Воронов из 305 сп заехал во двор местного священника и сорвал с крыши сарая 15 метров оцинкованного железа. В этом же селе старшина Бешанков (в/ч пп 13003) снял в одном доме дверь и увез.

На территории района подразделениями 161 сд 38-й армии систематически проводится выпас лошадей на озимых посевах крестьян.

В результате преступно-халатного отношения ряда частей (3-й батальон 305 сп 211 сд 101 ск) к размещению воинских кухонь в селе Чертовец 12 и 13 мая с. г. возник пожар и сгорели 39 дворов со всеми постройками.

Факты мародерства в последнее время значительно сократились, однако еще имеют место, поэтому обком КП(б)У поставил вопрос перед военными советами армий об усилении борьбы с мародерством.

III. О подписке на 3-й военный заем 1944 года

О проведении подписки на 3-й военный заем 1944 года обкомом КП(б)У было получено указание телеграммой 30-го апреля с. г.

Документация же для проведения подписки от Наркомфина УССР не была выслана. Отпечатав на месте подписные листы, обкомом КП(б)У было принято решение — подписку провести среди партийных и советских работников, прибывших на работу в область, а также среди рабочих и служащих предприятий и учреждений.

По освобожденным районам подпиской охвачено 1845 человек, реализовано займа на 833 700 рублей.

Учитывая отсутствие у сельского населения советских денежных знаков, а также проведение таких важнейших мероприятий, как отселение населения из фронтовой полосы, а по Станиславской области оно проводится в 11 из 12 не полностью освобожденных районов, а также объявление мобилизации военнообязанных, которая в первые дни, т. е. с 3-го по 6-е мая с. г., по многим районам проходила неудовлетворительно обкомом КП(б)У реализация 3-го военного займа 1944 года среди сельского населения не проводилась.

Наши мероприятия:

По мобилизации: 1) В целях улучшения хода мобилизации для проведения массово-разъяснительной работы по селам посланы группы коммунистов.

2) Силами оперативных работников НКГБ, НКВД и оставленного по нашей просьбе батальона 36-го пластунского полка проводим прочесывание мест сосредоточения нелегалов и сел с целью задержания дезертиров. По линии НКГБ проводится ряд других мероприятий.

Просим нам оказать помощь:

1) В ускорении прибытия в область войск НКВД, так как наличие оперативного состава НКВД и НКГБ полностью не обеспечивает проведения ликвидации бандеровско-оуновских банд.

Секретарь Станиславского обкома КП(б)У

(Слонь)

16/V—1944 года

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 954, арк. 17—24.

Док. № 42

Додаток до донесення командування 1-ї танкової армії до штабу груп армій «Північна Україна» про контакти з ОУН—УПА

Приложение к донесению абверкоманды П, № 874/44

Копия

Штаб-квартира,

22.05.1944 г.

Командование 1-й танковой армии,
отдел разведки и контрразведки (1 с) № 1446/44

Содержание: контакты с бандами.

В штаб группы армий «Северная Украина», отдел 1с/АО

Командование армии намерено вступить в переговоры с действующими в ее полосе организациями УПА с целью организации практического сотрудничества, не давая при этом никаких политических авансов.

Разработанные на этот счет директивы прилагаются.

О ходе переговоров будет регулярно представляться информация в штаб группы армий «Северная Украина». СД поставлена в известность.

За командование армии начальник штаба

(подпись)

Расчет рассылки.

К сведению:

- 1) в СД
- 2) в штаб 4-й армии
- 3) обер-квартирмейстеру армии (в т. ч. коменданту армейского тылового района)
- 4) циркулярно в группы тайной полевой полиции 626 и 708 и
- 5) в абвергруппы.

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 55—56.

Док. № 43

Донесення начальника поліції безпеки та служби безпеки про контакти УПА з вермахтом, поліцією та установами цивільної адміністрації

Львов,

26 мая 1944 г.

Секретно, государственной важности

1) Донесение:

В Главное управление имперской безопасности — IV — № — Штурмбанфюреру СС и амтсрату

Померингу (лично),
Берлин SW II

Командующему охранной полицией и СД в Генерал-губернаторстве — зондеркоманда VIN— Варшава—Шпилькеру (лично).

Варшава

Начальнику полиции в дистрикте «Галиция» бригаденфюреру и генерал-майору полиции Дигму (лично).

Львов

Содержание: Контакты УПА (Украинская повстанческая армия) с инстанциями вермахта, полицией и гражданской администрацией.

Предшествующие документы: Текущие донесения.

Представляю донесение моего передового пункта «Тарнополь», находящегося в настоящее время в Бережанах, о нынешней деятельности и взглядах группы Бандеры и УПА в округе Бережаны, где ее силы достигли особенно большой концентрации, но (как следует из нижеприведенного донесения) она в последнее время, несмотря на эту контрадику и силу, ведет себя особенно лояльно по отношению к интересам Германии.

Позволю себе предположить, что в таком изменении поведения УПА не последнюю роль сыграли мои известные встречи с Герасымивским. Последний сообщил нашему референту во время недавней встречи, что он попытался пресечь все инциденты, происходящие по вине УПА, одним ударом. С этой целью он с одобрения штаба ОУН (группа Бандеры) объехал все подразделения УПА в дистрикте «Галиция» и еще раз обратил внимание всех командиров отрядов на то, что по приказу штаба все отряды УПА должны относиться к немцам строго лояльно.

В донесении моего передового пункта «Тарнополь» указывается:

См. в красных скобках из донесения передового пункта «Тарнополь» (сейчас в Бережанах) от 22.05.1944 г.— IV А 4а.

В связи с намерением вермахта в ответ на действия УПА по уничтожению советско-русских парашютистов, позволить ей сохранять свою организацию и при необходимости носить оружие руководитель передового пункта «Тарнополь» написал следующее замечание:

См. в синих скобках из записки гауптштурмфюрера СС Крюгера от 23.05.44 г.

Здесь я позволю себе еще раз указать на то, что вермахт по-прежнему придает очень мало (если придает вообще) значения обязательному учету мнения и обеспечению участия охранной полиции в переговорах с УПА, что представляется исключительно важным с учетом, как уже подчеркивалось, политико-полицейского характера этих акций, позволит обеспечить проведение единой линии и исключить обсуждение политических требований. Поэтому представляется весьма желательным, чтобы эта проблема нашла свое решение в центральных инстанциях. Она могла бы разрешиться в ходе срочного обсуждения с участием Главного управления имперской безопасности и Главного штаба сухопутных войск с тем, чтобы войска вермахта получили приказ во всех случаях приглашать на переговоры с УПА представителей охранной полиции.

К вопросу о переброске отрядов УПА из района Бережаны в Карпаты сообщаю дополнительно, что Герасымивский подтвердил сосредоточение сил УПА в Карпатах и обосновал это тем, что руководство организации по-прежнему считает с возможностью оккупации советскими русскими всей Галиции. Поэтому руководство УПА, понимая, что ее части не смогут выстоять против массы советских войск в Галиции, намерено отвести их в такую местность, где эти относительно слабые части УПА смогут вести успешные действия с целью предотвратить дальнейшее продвижение советских войск. Именно такой благоприятной местностью являются Карпаты. Германские оккупационные власти могут быть уверены, что сосредоточение УПА в Карпатах направлено исключительно против Советов, но ни в коей мере против германских

интересов. Если кто-то опасается, что УПА намерена со своих карпатских позиций воспрепятствовать возможному отступлению германских войск, то это предположение ложно.

Хочется обратить внимание на то, сколь смехотворно и претенциозно выглядит этот план УПА, намеревающейся остановить Советы перед своими отсечными позициями, если это не по силам германскому вермахту¹.

2. Копии отправить:

В отдел IV 1 6 3 оберштурмфюреру СС и корветенкапитану Гофману (лично),
здесь.

В отдел 1с оберштурмфюреру СС и корветенкапитану Хайдуку (лично),
здесь.

К сведению и использованию.

3. В дело: корветенкапитану Папе
(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 57—60.

Док. № 44

Універсал Української Головної Визвольної Ради до українського народу

Універсал
Української Головної Визвольної Ради

Народе український!

Революційним зривом, зброєю своїх найкращих синів ти здвигнув у 1917—18 рр. на руїнах тогочасних імперіалізмів, що тебе віками поневолювали; храм волі — Українську державу.

Грізні вітри розвівали твої переможні прапори над усіма містами України. Ними гордилися Київ, Львів, Чернігів і Хуст. Вони вели у бій молоду Українську Армію. Вони лопотіли на бойових кораблях Чорноморського флоту. Рев Слаути — Дніпра, прибої чорноморських хвиль, шелест степової тирси і таємний шум карпатських та поліських лісів зливалися в одно з гомоном дзвонів Святосфійського собору, співали радісну пісню перемоги, волі. Віковічні твої вороги зруйнували цей святий храм. Але ж ти, народе український, зберіг його в своїй душі як священну спадщину предків.

У боротьбі за волю української землі, за власну самостійну державу ти віддав мільйонні жертви.

І далі вже п'ятий рік шаліє воєнна хуртовина, дрижить українська земля під полчищами ворожих військ.

Не за твою волю, народе український, ведуть імперіалістичні загартники цю криваву та жорстоку війну. Вони несуть тобі тільки руїну, поневолення і смерть. Ти не дав себе поневолити і проявив непохитну волю жити самостійним державним життям на своїй землі. На сторожі цієї волі ти поставив від карпатських верхів по Дон і Кавказ збройні кадри своїх синів — Українську повстанську армію.

Народе український!

Гряде доба національно-визвольних революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі прагнуть, щоб на руїнах ворожих імперіалізмів побудувати вільне життя у своїх незалежних державах.

І український народ входить у вирішальну стадію своєї визвольної боротьби.

Сучасне українське покоління нехай буде горде, що саме йому доведеться в героїській боротьбі завершити будову Української держави.

Це велетенське завдання вимагає ще більшого, ніж досі, завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все об'єднання всіх самостійницьких сил під одним політичним проводом.

І тому щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати його визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати його політичну волю та щоб протиставитися спробам ворогів Української держави розбивати єдиний самостійницький український фронт, створилася Українська Головна Визвольна Рада. Вона переймає відтепер керівництво визвольною боротьбою українського народу.

В Українській Головній Визвольній Раді об'єдналися представники українських революційно-визвольних сил та різних політичних середовищ з усіх українських земель, які визнали самостійницьку платформу за єдино правильну у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу.

Українська Головна Визвольна Рада є найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української самостійної соборної держави.

Українська Головна Визвольна Рада присягає тобі, народе український:

Боротись за те, щоб ти був єдиним володарем на своїй землі, за справедливий соціальний лад без гніту і визиску, за знищення кріпацтва і вільну працю селянина на власній землі, за вільну працю робітника, за широку ініціативу трудящого населення в усіх галузях господарської діяльності, за повноту розвитку української національної культури.

Українська Головна Визвольна Рада кладе на вівтар боротьби за ці ідеали свою працю і своє життя.

Українська Головна Визвольна Рада закликає всіх українців, що живуть поза межами Батьківщини, до праці для визволення України.

Українська Головна Визвольна Рада вітає боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у боротьбі проти спільних ворогів.

Народе український!

Ми свідомі того, що наша визвольна боротьба буде вимагати від тебе героїзму і кривавих жертв, а перш за все непохитної віри в свою правду. Ми віримо в твої творчі, будуючі сили, бо тільки вони є запорукою нашої перемоги. Віримо, що не посоромиш землі своєї!

Героїчна боротьба твоїх предків, пам'ять про їх лицарську смерть за Українську державу — це для тебе наказ!

Тому кличемо тебе:

Ставай до боротьби за свою волю і за свою державу, єднайся у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі!

Українська Головна Визвольна Рада

Постій, червень 1944 року

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 238, арк. 9—9 зв.

Док. № 45

Донесення поліції безпеки та служби безпеки
про контакти УПА з вермахтом,
поліцією та цивільною адміністрацією

Львов,

15 июля 1944 г.

Секретно, государственной важности

1) Донесение

Ценное письмо — 1050 рейхсмарок
3 экземпляра
1-й экземпляр

В Главное управление имперской безопасности штурмбанфюреру СС и амтрату
Поммерингу (лично),

Берлин

Содержание: Контакты УПА с инстанциями вермахта, полиции и гражданской администрации.

Предшествующие документы: текущие донесения.

7.06.1944 г. состоялась очередная встреча референта отдела N с Герасымивским. Обсуждался главным образом вопрос об использовании агентов-диверсантов и диверсантов-радиостов за линией советско-русского фронта, а также об оставлении агентов-радиостов на тот случай, если в ходе военных действий будет оставлена часть территории дистрикта «Галиция». Эти переговоры велись также в интересах расквартированной здесь зондеркоманды «Цеппелин» в соответствии с Вашим приказом, поступившим в телеграмме № 63 773 от 27.06.1944 г. (IV A 26 — 227/44, секретно).

Относительно подготовки агентов-радиостов и диверсантов — с целью использования их за советско-русской линией фронта Герасымивский заявил, что по этому вопросу УПА поддерживает связь с вермахтом, а охранная полиция — с бандеровской группой ОУН. Между вермахтом и УПА уже давно существует договоренность, в соответствии с которой УПА будет выделять из своих рядов агентов-радиостов и агентов-диверсантов. Поэтому нет никакой необходимости раскрывать этих боевиков УПА перед охранной полицией, тем более, что она может сообщать вермахту интересующие ее задачи, которые затем могут быть выполнены агентами-радиостами и диверсантами — одновременно с выполнением заданий в интересах вермахта. Прошу по возможности скорее сообщить о Вашем согласии с таким предложением, а также о возможных особенно важных задачах для разведчиков и диверсантов в советско-русском тылу.

Предложение об оставлении агентов-радиостов на случай возможного оставления части территории дистрикта «Галиция» Герасымивский обещал доложить в штабе бандеровской группы ОУН и на следующей встрече сообщить, сможет ли УПА выделить своих людей для работы в моих интересах и в целях, указанных в приведенном выше телеграфном приказе.

Герасымивский использовал встречу с референтом N, чтобы по ходу сообщения о деятельности УПА в советском тылу (об этом я уже сообщал в отдельном донесении) указать на то, что УПА лишена возможностей пополняться оружием, боеприпасами и медико-санитарными материалами. Именно поэтому она вынуждена очень экономно и осторожно расходовать указанные средства, что в свою очередь не может не отразиться на активности и эффективности ее действий. Он утверждает, что интересы Германии никак не пострадают, если немецкая сторона согласится сбрасывать с самолетов оружие, боеприпасы и медикаменты для частей УПА, действующих в тылу противника. Наоборот, будучи лучше вооруженной и оснащенной, УПА — Ост сможет

более надежно отстаивать военные интересы Германии. У референта Н создалось впечатление, что бандеровская группа ОУН была бы готова на значительные уступки, если бы была найдена возможность снабжать УПА оружием и снаряжением с помощью охранной полиции.

Прошу как можно скорее сообщить, есть ли против этого какие-то серьезные возражения. Надеюсь, что мне удастся добыть некоторое количество оружия, используя возможности начальника СС и полиции и группы армий «Северная Украина», а затем с помощью самолетов зондеркоманды «Цепелин» доставить его в советско-русский тыл.

В рамках этого комплекса Герасымовский поднял вопрос, не целесообразно ли уже сейчас подумать о закладке на территории дистрикта «Галиция» складов оружия и боеприпасов для УПА. Однако этими складами она сможет воспользоваться лишь в том случае, если германский вермахт будет вынужден и в последующем оставить часть территории дистрикта «Галиция». Эти склады могли бы содержаться германской стороной в полной тайне и охраняться так, чтобы они оставались недоступными для посторонних до самой эвакуации.

Впрочем, он берет на себя ответственность за то, что УПА, которой будет сообщаться о местах нахождения складов лишь при отходе германских частей или охранной полиции, не будет пытаться овладеть этими складами раньше.

С моей точки зрения и в этом случае нам не грозит опасность, так как склады будут соответствующим образом замаскированы и обеспечены охраной. Однако прежде чем продолжать переговоры по этому вопросу и обсуждать технические подробности, я хотел бы вначале узнать Вашу точку зрения.

Как уже упоминалось выше, можно с уверенностью ожидать, что бандеровская группа ОУН и УПА пойдут на еще большие уступки и встречные услуги, если они найдут поддержку с нашей стороны в рамках договоренностей, обеспечивающих нерушимость германских интересов и участие УПА в борьбе с большевизмом. Я бы очень приветствовал одобрение упомянутых выше мероприятий со стороны Главного управления имперской безопасности (РСХА)², так как это послужило бы интересам укрепления моих связей и усилило бы диверсионную деятельность, направленную против вражеских тыловых служб и советско-русской администрации.

(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 345—348.

Док. № 46

Присяга вояка Української повстанської армії

Присяга вояка Української повстанської армії

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7, з 19.VII.1944

Слава Україні! Героям слава!

Я, воїн Української повстанчої армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед великим народом українським, перед святою землею українською, перед пролитою кров'ю усіх найкращих синів України та перед найвищим політичним проводом народу українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську самостійну соборну державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон української національної революції і спадє на мене зневага українського народу.

Опубл.: Повстанець.— Листопад 1944 р.— Рік I.— Ч. I.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 238, арк. 10—11.

Док. № 47

Циркуляр народного комісара внутрішніх справ УРСР Рясного про підсумки 1-ї Всеукраїнської наради заступників начальників НКВС по кадрах

Совершенно секретно

Циркуляр народного комиссара внутренних дел Украинской ССР за 1944 год
«Об итогах 1-го Всеукраинского совещания заместителей начальников НКВД по кадрам,
проведенного в июне месяце 1944 года»

26 июля 1944 года
гор. Киев

В июне месяце 1944 года отделом кадров НКВД УССР было проведено совещание заместителей начальников УНКВД по кадрам.

В работе совещания приняли участие также работники отдела кадров НКВД УССР, работники отдела кадров УИТЛК и ХОЗУ, представители ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, отдела кадров НКВД СССР и руководящие работники политотдела милиции и отдела контрразведки «Смерш» НКВД УССР.

В практике отдела кадров органов НКВД УССР такое совещание за 1943—1944 годы проведено впервые. Несомненно, что постановка перед работниками отдела кадров ряда вопросов, вытекающих из условий Великой Отечественной войны, живой обмен опытом в работе и вскрытые совещанием недочеты окажут в дальнейшем большую помощь в деле упорядочения и повышения качества работы с кадрами во всех звеньях органов НКВД.

Предлагаю:

1. Форсировать укомплектование органов и аппаратов НКВД проверенными, преданными делу партии Ленина — Сталина кадрами.

Источником приема в органы должны являться в первую очередь партийно-комсомольские организации и партизанские отряды.

2. Закончить расстановку имеющихся кадров с тем, чтобы каждый работник твердо знал, что он назначен на постоянную должность. Это повысит ответственность за порученный участок работы.

3. Приступить немедленно к изучению кадров не только по учетным материалам, но и путем вызовов в ОК, выездов на места и проверки их на практической работе.

4. Создать действенный резерв выдвижения, своевременно выдвигать работников, не давая им застыть на месте.

Систематически пополнять резерв новыми кадрами.

5. Через партийные, комсомольские организации, политаппараты и руководящий состав организовать воспитание и обучение кадров.

Взять этот участок работы под непосредственный контроль с тем, чтобы повысить культуру и деловую квалификацию работников.

6. Укрепить отделы кадров квалифицированными работниками, имеющими необходимые знания той работы, на которую они подбирают кадры.

Установить, что отделы кадров (в том числе особая инспекция) должны быть укомплектованы лучшими работниками.

7. Организовать работу отдела кадров на проведение спецпроверки с тем, чтобы в аппаратах и органах НКВД не было ни одного работника всесторонне, глубоко не проверенного. Лиц, имеющих компрометирующие материалы, не внушающих политического доверия, из органов НКВД немедленно уволить, строго придерживаясь приказа НКВД СССР от 24 апреля 1944 года за № 00476 и директивы НКВД УССР от 9 мая 1944 года за № 65.

8. В соответствии с приказом и инструкцией НКВД СССР создать учет личного состава, оформить на весь состав личные дела, завести картотеки и т. д. Навести полный, образцовый порядок в кадровом хозяйстве.

9. К 1-му сентября 1944 г. представить на утверждение руководящий состав УНКВД в партийные органы.

10. Жалобы и заявления рассматривать и давать по ним ответы не позже трех дней со дня поступления.

11. Пересмотреть вопрос аттестования личного состава. В ближайшее время представить на всех работников аттестационные материалы, заслуживающих и имеющих право к первичному и очередному званию.

Пересмотреть рядовой состав с целью присвоения звания младшего начальствующего состава по линии милиции, вахтерского, пожарной охраны, надзирательского и фельдъегерского состава.

12. Повысить качество работы особых инспекций, укомплектовать квалифицированными следователями.

Добиться в ближайшее время разгрузки следственных дел на окруженцев.

13. Мобилизовать внимание работников отдела кадров НКВД на выполнение предложений совещания и указаний народного комиссара внутренних дел Украинской ССР — комиссара государственной безопасности 3 ранга товарища Рясного, данные им в его выступлении на 1-м Всеукраинском совещании заместителей начальников УНКВД по кадрам, которое при этом прилагается.

14. Отделу кадров НКВД УССР организовать контроль и помощь в выполнении этих предложений.

15. Настоящий циркуляр и выступление народного комиссара внутренних дел УССР тов. Рясного проработать с работниками ОК УНКВД.

Заместитель народного комиссара внутренних дел УССР
полковник государственной безопасности

Кальненко

Верно: Зам. начальника отдела кадров НКВД УССР
майор государственной безопасности

Инюткин

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1361, арк. 18—20.

Док. № 48

Повідомлення секретаря Тернопільського обкому КП(б)У
Компанця секретарю ЦК КП(б)У Коротченку Д. С.
про активізацію оунівського руху на території
Тернопільської області

Сов. секретно

г. Киев

ЦК КП(б)У

тов. Коротченко Д. С.

Об активизации бандформирований на территории Тернопольской области

За последнее время в целом ряде районов нашей области заметно резкое оживление бандформирований. Если на протяжении марта — июня месяцев 1944 г. было зарегистрировано несколько терактов, главным образом в северной части области, то на протяжении июля — августа месяцев не проходит ни одного дня без случаев убийства районных работников, председателей сельских советов, активистов.

Причем террористическими группами и более крупными бандформированиями охвачены почти все районы области.

По-существу безнаказанными остаются контрреволюционные действия бандформирований, так как имеющийся один батальон войск НКВД на территории области и отряды истребителей не представляют сколько-нибудь серьезной силы в борьбе с бандами, тем более вооружение батальона и указанных отрядов крайне недостаточное.

На территории Тернопольской области действует 4 окружных провода ОУН:

1. Тернопольский — окружной проводник «Захар».
2. Чортковский — окружной проводник «Старый».
3. Бережанский — окружной проводник не установлен.
4. Кременецкий — окружной проводник «Корж».

Первые три, как размещавшиеся на территории т. н. «Галиции», входили в состав Львовского краевого провода, а четвертый (Кременецкий), как относящийся к Волини, входил в состав Волинского краевого провода.

В каждый окружной провод входит 6 надрайонов, в надрайон — 6—7 районов, в район — 3—4 подрайона, в подрайон — 10—12 станиц, из которых каждая возглавлялась так назыв. «станичным». В результате столь широкого разветвления все населенные пункты области охвачены сетью оуновских ячеек.

Каждый районный провод (как и вышестоящий провод) имеет в своем составе следующие отделы, или референтуры:

1. Политический.
2. Оргмобработы (военный).
3. Служба безпеки (СБ).
4. Хозяйственный.
5. Школьный.
6. Женработы (сюда же входит УЧХ).
7. Молодежный («Юнатив»).

Такое структурное построение дает возможность руководству ОУН охватить своим влиянием все сферы жизни и деятельности села и города, все слои населения, включая подростков («юнатив»), девушек и даже стариков, которые максимально используются в интересах ОУН и УПА.

Установлено, что главный «провод» ОУН, дислоцирующийся в Праге, широко распространил свою деятельность, особенно в западных областях УССР.

Для организации оуновского подполья и ведения широкой вербовочной работы на места высылались кадровые руководящие работники ОУН, имеющие многолетний опыт подпольной оуновской деятельности. Оуновские организации имеют у себя радиостанции и подпольные типографии, в которых печатается пропагандистская литература, распространяемая среди населения области.

Перед вступлением Красной Армии в западные области Украины — еще в январе 1944 года — главным командованием УПА был издан приказ командирам подполья и руководителям районов «О проведении подготовительной работы к моменту прихода большевиков», в котором предусматривалось:

«...а) Категорически запрещается эвакуироваться вглубь Германии в связи с наступлением Красной Армии, а оставаться на местах и вести активную подготовку к вооруженному выступлению против советской власти;

б) активизировать антисоветскую агитацию среди населения, бойцов Красной Армии, лиц, прибывших с востока, и других народностей СССР.

Одновременно руководителям политических отделов предлагается самим изучить и узнать историю партии, ленинизм, конституцию СССР, советскую литературу;

в) создать запасы продовольствия, одежды и вооружения, используя в этих целях отступление немецких войск;

г) не позволить советской власти закрепиться на отвоеванной территории ни идейно, ни хозяйственно...».

Главарь этих бандформирований все время поддерживали тесный контакт с командованием немецкой армии, получали из их рук оружие, боеприпасы, рации, медикаменты и др.

Весь период — с января по июль месяц с. г. — являлся для оуновцев периодом собирания и подготовки сил для последующей борьбы с советской властью, периодом пребывания их в глубоком подполье.

Созданная еще до этого так называемая УПА претерпела за это время ряд организационных изменений, подготовила себе значительное количество командирских кадров, начиная от «сотников» и кончая «ровевыми», значительно пополнила свои ряды людским составом и обучила их. На территории нашей области существовала школа «сотных» в с. Котляровка В.—Дедеркальского района, которые по окончании «вишколу» проводили на местах подбор и обучение младшего командного состава, формировали сотни и обучали их военному делу.

В апреле и мае месяцах с. г. в связи с готовящимся наступлением войск 1-го Украинского фронта «Главный провод» ОУН дал указание командующему т. н. «Южной группы УПА» «Энею» в целях срыва наступления Красной Армии против немецко-фашистских войск вывести из строя основные шоссейные и жел. дор. коммуникации фронта Дубно — Кременец, не допустить их восстановления и приступить к активным боевым действиям против Красной Армии.

В результате осуществления этих указаний на упомянутых коммуникациях имел место ряд диверсионных актов, а в северных районах области были проведены открытые вооруженные выступления, которые были подавлены в результате проведенных операций крупных войсковых соединений действующих частей Красной Армии и войск НКВД.

Поскольку с апреля по июль с. г. фронт стабилизировался и Тернопольская область как фронтовая была густо насыщена передовыми войсками Красной Армии, после неудавшихся вооруженных выступлений по линии ОУН и УПА последовал приказ:

«...Не проявлять никакой активности, с войсками в столкновения не вступать, сохранять и продолжать готовить кадры, создавать диверсионно-террористические группы для последующей борьбы против советской власти...».

Лишь после продвижения частей Красной Армии далеко на запад и ухода войск с территории области по линии УПА последовало распоряжение об активизации «партизанских действий».

Этот период совпал с хлебоуборкой, в связи с чем по линии ОУН — УПА последовал ряд категорических указаний сорвать во что бы то ни стало проведение уборки урожая, обмолота и заготовки хлеба для нужд Красной Армии. Выпущено и распространено значительное количество листовок, воззваний, лозунгов с призывом к населению саботировать эти мероприятия партии и правительства, срывать их выполнение, жечь хлеб, уничтожать уборочный сельскохозяйственный инвентарь, взрывать мосты, уничтожать транспорт, элеваторы, склады, пункты «Заготзерно», убивать всех представителей советской власти, прибывающих в села по вопросам организации и проведения уборки урожая, не допустить вывоза сельхозпродуктов из села.

На территории области действует т. н. «Южная группа УПА» под командованием «Энея», в состав которой входят курень «Петра», укомплектованный сотнями «Лайдака», «Великана» и «Ермака» и курень «Рыбака», укомплектованный сотнями «Восоты», «Калины» и «Березы». На вооружении они имеют артиллерию, минометы, станковые и ручные пулеметы, автоматы, винтовки, гранаты, имеют автомашины и кавалерийские отряды.

После продвижения войск Красной Армии на запад бандформирования, осевшие в Львовской, Станиславской и др. областях, будучи парализованы в своих действиях наличием передовых частей Красной Армии, передислоцировались в тыл, в особенности на территорию Тернопольской области, усилив имевшиеся здесь банды, в связи с чем и возросла активность последних.

Особую активность эти банды развернули в августе месяце. Терроризируя местное население, они убивают советско-партийный и сельский актив, устраивают налеты на сельсоветы, жгут хлеба и молотилки, грабят кооперативы, склады, маслозаводы, жгут польские села и вырезают польское население, устраивают на шоссейных дорогах ночные и дневные засады, обстреливают воинские машины и убивают военнослужащих.

В течение июля — августа месяцев с. г. в области совершено 65 террористических актов, при которых убито 48 человек, и 87 бандитских налетов, при которых убито 31 чел. Наиболее характерными из них являются:

1. В ночь на 2-е августа с. г. в с. Новоселка Подгаецкого района бандитами убит летчик Герой Советского Союза майор Топорков Яков Николаевич.

2. В ночь на 12 августа в с. Илавче Теребовлянского района бандитами убит инструктор райкома КП(б)У Приходько Прокофий Иванович вместе с тремя местными активистами.

3. В ночь на 16 августа бандитами был совершен налет на польское село Пановичи Подгаецкого района, в результате которого было сожжено 44 хаты, убито 18 человек и ранено 17 человек поляков.

4. 9 августа с. г. в с. Куряны Бережанского района бандитами был организован «митинг», на котором выступавший агитатор призывал население не выполнять никаких поставок для Красной Армии и не являться на призыв в военкомат. Речь закончилась угрозой, что лица, не выполнившие эти требования, будут уничтожаться.

В результате 13 августа в этом же селе бандой был сожжен фольварк и вырезано 8 польских семей.

5. 10 августа с. г. в с. Гриньки Лановецкого района было совершено покушение на секретаря райкома КП(б)У и прокурора.

6. В ночь на 10 августа с. г. в с. Тауров Козловского района бандитами было убито 10 человек местного актива.

7. 18 августа в с. Подгайчики Зборовского района бандитами уведены председатель и секретарь сельсовета. На следующий день председатель сельсовета был обнаружен повешенным, о судьбе секретаря ничего неизвестно.

8. 17 августа в с. Городище В.— Глубочецкого района банда совершила налет на склад боеприпасов воинской части, расстреляла караул из 5 бойцов и увезла боеприпасы.

9. 29 августа в с. Рожиск Подволочисского района бандитами убит уполномоченный обкома КП(б)У тов. Музыченко.

10. Ночью 7 августа в с. Зарудье Вишневецкого района бандитами была выведена из строя молотилка, у которой был похищен барабан.

11. В ночь на 17 августа в с. Волковцы В.— Дедеркальского района бандитами сожжена сложная молотилка и выведен из строя паровой двигатель.

12. В ночь на 18 августа в с. Залужье Шумского района бандитами сожжено около 70 копен хлеба, сожжена молотилка и уничтожен двигатель.

13. Днем 18 августа в районе села Сюлько-Божикув Подгаецкого района засевшими в лесу бандитами был обстрелян из пушек, минометов, автоматов и пулеметов следовавший к линии фронта 1-й батальон 1331 стрелкового полка. В силу неожиданности нападения батальон понес большие потери и был рассеян. Бойцы одиночками собирались в последующие дни в райцентр.

14. В ночь на 19 августа в с. Литовище Шумского района бандитами сожжена местная школа.

15. В ту же ночь бандитами подожжено польское село Гныльче Подгаецкого района, в результате чего сгорело до 70 % построек.

16. 26-го августа 1944 г. бандформирование численностью до 400 человек, под руководством бандглаваря, куренного атамана «Романа» пыталось овладеть районным центром Козова, для чего совершило на него нападение, обложив районный центр своими вооруженными силами с двух сторон.

17. 13-го августа 1944 г. бандгруппа численностью до 150 человек в районе села Тростянец Бережанского района напала на роту железнодорожных войск, в силу чего рота, потеряв 7 человек убитыми, запросила у Бережанского райотдела НКВД помощь, а сама, не имея возможности дальше вести бой, отступила.

Выступившая из Бережан оперативная группа УНКВД настигла банду в районе с. Вульки Бережанского района и завязала с ней бой. Банда, потеряв убитыми до 30 человек, отступила в район Нараевских лесов Бережанского района.

18. 3-го августа бандгруппа численностью в 10 человек совершила нападение на склад Дрогобычского облуправления НКВД, дислоцирующийся в Вишневецком районе нашей области.

19. 30-го августа 44 г. банда численностью до 60 человек напала на сельсовет села Чернокинцы Пробижнянского района, где убила зам. председателя Пробижнянского исполкома.

20. Банда численностью в 200 человек в ночь на 23-е августа в районе с. Красное Бережанского района напала на группу призывников в 850 человек, сопровождавшуюся 80-ю бойцами. В результате нападения убито 7 и ранено 6 красноармейцев, из призывников убито 8 и ранено 12 человек, банда потеряла только убитыми 18 человек.

21. 17-го августа бандгруппа не установленной численности у села Завидовки забросала гранатами военную автомашину, в результате чего водитель автомашины был убит.

22. 12-го августа банда численностью до 150 человек совершила налет на с. Кужаны Бережанского района, где убила и сожгла до 20-ти поляков, среди которых были и дети, и уничтожила около 70-ти домов польского населения.

23. В Бережанском районе —

30/VIII. убит зав. военным отделом РК КП(б)У т. Панасько Андрей Григорьевич.

31/VIII. возле села Гутиська банда в количестве 20 человек захватила (на дороге Бережаны — Мечищев) пред. сельсовета с. Гутиська Щапанского В. И. и гр. этого села: Щепанского И. Исаак., Щепанского И. Якуб., Щепанского Ф. Г. и все эти гр. уведены бандой в лес.

31/III. бандой взят и увезен пред. сельсовета с. Котив Паньков Василий Иванович.

24. В ночь на 21 августа 44 г. в В.-Дедеркальском районе большая группа бандитов напала на завод, забралась в склад, вывезла часть спирта, 3 шт. приводных ремней, 220 кг смазочных материалов, краску и т. д. Кроме того, другая группа в то же самое время разбила все двери завода, проникла в цеха, разбила шкаф в бухгалтерии и частично уничтожила бухгалтерские денежные документы.

25. В ночь на 29/VIII.44 г. в Новосельском районе вооруженная банда произвела нападение на Клебановский глубинный пункт «Заготзерно»; бандиты обстреляли охрану, забросали бутылками с зажигательной жидкостью скирды хлеба (280 копен), молотилку и сарай, которые все сгорели; бандитам удалось бросить через окно во внутрь склада с зерном три бутылки, от чего загорелся склад внутри, но благодаря активной помощи некоторых крестьян возникший пожар внутри склада под обстрелом все же был ликвидирован и все зерно в складе спасено.

26. В ночь на 31/VIII.44 г. вооруженная банда в количестве 40 человек произвела нападение на Лисичанский глубинный пункт, банда привела зав. складом, заставила открыть склад, наносила снопов в склад, облила керосином и подожгла; бандиты подожгли также сарай и 450 копен хлеба. Чтобы не дать возможности крестьянам принять участие в тушении пожара, село обстреливалось, но после того как поднялся большой пожар и поднялось все село, банда отошла, крестьяне бросились спасать склад «Заготзерно», и благодаря отсутствию сквозняков облитые керосином внутри склада снопы удалось потушить и все зерно до 100 тонн спасено, 450 копен хлеба и сарай сгорели.

Кроме этого, банды объехали шесть сельсоветов, прилегающих к Лановецкому району, понаписали на сельсоветах и других домах контрреволюционные лозунги, призывающие крестьян не сдавать поставок, часть лозунгов носит характер, угрожающий крестьянам за вывозку хлеба. В Верещаковском сельсовете бандиты забрали все документы сельсовета, в том числе и акты на причиненный ущерб немецкими захватчиками.

27. В Монастырисском районе —

24 августа в селе Заставцах бандой бандеровцев убит активист села. Председатель сельсовета сбежал.

25 августа в этом же селе двух бойцов райвоенкомата окружили и казнили. Убили их в 12 часов дня. Тела порубили на куски, глаза выкололи, повыврезали животы.

28. В Товстенском районе (село Слободка) 31/VIII.44 г. убиты секретарь сельсовета, председатель колхоза, председатель сельсовета и три комсомольца.

29. В ночь на 5 сентября банда в количестве 40 человек ограбила и сожгла Цеценивский спиртзавод в В.-Дедеркальском районе.

30. В ночь под 15 августа банда совершила налет на Ивановский спиртзавод Теремовлянского района; бандиты сожгли 2 трехтонные автомашины и подожгли корпус завода.

Наряду с грабежами, совершением террористических актов банды, проникая в села, проводят собрания крестьян, на этих собраниях главари банд призывают население саботировать проводимые мероприятия советской власти.

В Подгаецком районе 14-го августа в селе Боков бандгруппа численностью до 600 человек провела собрание с населением по вопросам: саботаж призыва в Красную Армию и мобилизация в УПА.

В ночь на 12-е августа в с. Шватковцы бандгруппа не установленной численности, собрав население, запретила последним идти по призыву в Красную Армию. В Бережанском районе 10-го августа в с. Рекшин бандгруппа численностью в 509 человек провела митинг с населением, на котором объявила приказ УПА, запрещающий являться в военкоматы для призыва в Красную Армию.

В В.-Дедеркальском районе в ночь на 8-е августа банда численностью в 30 человек в селе Потуторово, собрав население, провела собрание, на котором объявила наказ УПА, запрещающий сдавать хлеб государству, сжигая его и не выполняя советских законов.

Бандформирования проводят также «мобилизацию» мужского населения, которое забирают с собой в лес. Так, например:

Почаевский район — в ночь на 30-е августа 1944 г. бандиты в сс. Ростоки, Раславка и Лопушное провели «мобилизацию» лиц, родившихся в 1928 году. Путем этой «мобилизации» бандиты забрали из с. Лопушное 19 человек, из с. Ростоки — 27 и из с. Раславки — 9 человек, остальным лицам, родившимся в 1927 году, удалось бежать.

Золотопотокский район — 23-го августа с. г. в селе Малозалежики банда численностью до 400 человек провела мобилизацию населения в УПА. Монастырисский район — в ночь на 11-е августа банда численностью в 150 человек, следовавшая в Нараевские леса Бережанского района, по пути забирала с собой мужское население, могущее носить оружие.

Подгаецкий район — в ночь на 12-е августа с. г. банда не установленной численности в селе Шватковцы и рядом расположенных хуторах увела с собой в Марковский лес 114 человек мужского населения.

Таковы далеко не полные данные о террористических актах, грабежах, творимых бандформированиями. Сложившаяся обстановка в ряде районов в результате действий банд резко отражается на успешном выполнении хозяйственно-политических кампаний.

Партийный и советский актив районов должен уделять большую часть времени на ликвидацию бандформирований, чем, естественно, отрывается от выполнения прямых задач, стоящих перед районами.

С целью ликвидации создавшегося положения в области обком КП(б)У просит дать указание наркоматам НКВД и НКГБ и военному Совету 4-го Украинского фронта:

1. Прислать войска НКВД и из армейских частей 4-го Украинского фронта для помощи УНКВД в ликвидации бандформирований.

2. Дать оружие и боеприпасы для вооружения бойцов истребительных батальонов, районного и сельского актива.

3. Разрешить провести высылку семей участников бандформирований за пределы области.

Секретарь Тернопольского обкома КП(б)У

(И. Компанец)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 919, арк. 21—33.

Док. № 49

**Інформація оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У
про факти порушення законності в західних областях УРСР**

Сов. секретно

**О фактах нарушения революционной законности в западных областях
УССР**

Волинская область

25 октября 1944 года участковый уполномоченный милиции Порицкого района Воротников получил задание от начальника РО НКВД задержать в селе Ляхово гр-на Парфенюка, якобы дезертировавшего из Красной Армии. Взяв 4-х бойцов из местной охраны общественного порядка, Воротников в 8 часов вечера окружил дом Парфенюка и ворвался в квартиру. В доме находилась семья Парфенюка — жена, два сына, три дочери, из них одна — 3-месячного возраста. Не обнаружив Парфенюка, Воротников застрелил его жену, 15-летнего сына, трех дочерей, в том числе — 3-месячного ребенка. В живых остался только младший сын, который спрятался на печке.

Расстреляв семью Парфенюка, Воротников с целью скрyтия своего преступления, поджог сарай и дом Парфенюка, но последний был спасен жителями села. Возвратившись в районный центр, Воротников в объяснение своих поступков доложил, что «из дома Парфенюка в него стреляли бандиты».

При расследовании Воротников был уличен оставшимся в живых сыном Парфенюка и сознался в совершенном преступлении.

Установлено, что гр-н Парфенюк находится в Красной Армии и никогда из нее не дезертировал.

* * *

27 октября 1944 года начальник Озютичского РО НКВД Исаев и оперуполномоченный Шейка, находясь в селе Ворончи для производства выселения семей участников банд, напились и пьяными открыли стрельбу из автомата по крестьянам, собравшимся у здания сельсовета. После этого, зайдя в помещение сельсовета, они учинили допрос секретарю сельсовета гр-ке Савенюк Марии (1924 года рождения), предъявляя ей обвинение в воровстве автомата у Исаева.

Во время допроса Исаев и Шейка сильно избили гр-ку Савенюк, издевались над ней, предлагали ей в доказательство своей невиновности застрелить священника, а после раздела, вывели из помещения сельсовета и окровавленную поставили под стражу в присутствии крестьян.

* * *

Заместитель председателя исполкома Седлищенского райсовета депутатов трудящихся Чернобой и председатель правления райпотребсоюза Станченко, напившись пьяными, в 12 часов ночи вломилась в квартиру учительницы Марусовой, вытащили ее и повели в лес якобы на расстрел. Затем посмеявшись, отпустили ее домой.

* * *

Секретарь Озютичского РК КП(б)У по кадрам т. Леонов, будучи в одном селе, после проведения собрания вместе с председателем и секретарем сельсовета зашли обедать к дьяку, напились самогона и в пьяном виде подняли стрельбу. В результате был убит секретарь сельсовета.

(Из постановления бюро Волинского обкома КП(б)У от 3-го ноября 1944 г.).

30-го декабря 1944 года заведующий Головнянского райотдела связи Сумцов Б. Ф. и председатель райсовета Осоавиахима Жданов М. П. выехали в село Городно этого же района для проведения массово-политической работы среди населения.

Будучи в селе, они в пьяном состоянии зашли на квартиру гр-ки Фоменчук М. Т. и начали требовать от нее самогон. Когда та отказала им, они объявили ее бандеровкой и избили. У гр. Фоменчук перебит нос, выбит глаз, она находится в тяжелом состоянии.

Сумцов и Жданов арестованы.

* * *

22-го сентября 1944 года при производстве операции по ликвидации бандгруппы в районе Светячских хуторов Шацкого района в доме гр-на Зайца Моисея Анисимовича были задержаны 3 вооруженных бандита, которые скрывались от преследования бойцов 58-го погранотряда.

По приказанию старшего группы, лейтенанта Чередниченко семья Зайца и задержанные бандиты были расстреляны, а дом сожжен. Всего было расстреляно 10 человек, в числе их трое детей возрастом от 5-ти до 7-и лет. Из числа расстрелянных 4 человека были расстреляны лично лейтенантом Чередниченко.

Данный факт командованием отряда никому не был сообщен.

Расследование закончено и представлено на утверждение начальника погранвойск генерал-лейтенанта т. Бурмака.

* * *

Радист облуправления НКВД Присяжный Федор Иванович, беспартийный, будучи в служебной командировке в гор. Камне-Каширском, познакомился с гр. Шумик Прасковьей, с которой имел интимную связь. В результате этой связи Присяжный заразился венерической болезнью и, желая отомстить, решил убить гр-ку Шумик.

7-го ноября 1944 года в 11 час. 30 мин. утра Присяжный зашел с автоматом на квартиру Шумик, выпустил в нее обойму и убил насмерть. Присяжный осужден на 8 лет лишения свободы.

* * *

27 ноября 1944 года милиционер Теремновского райотдела НКВД Катюшкин Александр Матвеевич в числе других сотрудников райотдела НКВД выехал в с. Котов для расследования обстоятельств убийства 4-х членов семьи гр. Иосифова Терентия Кирилловича.

В числе убитых бандитами оказалась знакомая Катюшкина — Иосифова Анна Терентьевна.

В убийстве семьи Иосифовых Катюшкин заподозрил гр-ку Иосифову Любовь Феофановну. Не проверив своих подозрений, Катюшкин зашел в дом Иосифовой Л. и застрелил ее.

Катюшкин привлекается к суду военного трибунала.

* * *

11-го ноября 1944 года Гуль Иван Федорович — конюх Владимир-Волынского горотдела НКВД, находясь в служебной командировке в селе Смелово, зашел в сельсовет, арестовал председателя сельсовета т. Куцарюка и произвел обыск, заявив, что он сотрудник НКВД.

Под угрозой оружия Гуль вывел из помещения сельсовета т. Куцарюка для расстрела. Возле здания школы Гуль начал расстреливать Куцарюка, но по счастливой случайности только тяжело ранил его.

Расследованием установлено, что Гуль подобные действия совершал неоднократно и что он является участником УПА.

Дело закончено и передано военному трибуналу.

(Передано по телефону 5.1—45 г. секретарем обкома КП(б)У т. Профатиловым).

Ровенская область

21 августа 1944 года секретарь Морочновского райкома КП(б)У тов. Костиков проводил собрание крестьян в селе Железница, где работником опергруппы райотдела НКВД были задержаны члены ОУН — Ленвич и Доманец.

Секретарь райкома партии тов. Костиков объявил крестьянам, что бандиты будут публично повешены и сейчас же организовал над ними суд, на котором сам выступил в качестве прокурора. После вынесения приговора бандиты были повешены на площади села. Ровенский обком КП(б)У этот факт обсудил только через 3 месяца — 30.XI.44 года.

(Из решения обкома КП(б)У от 30.XI—44 г.)

В ночь на 30-е октября 1944 года в село Сморгду была направлена группа работников Млиновского РО НКВД под руководством милиционера Шваба и участкового уполномоченного Клименко с заданием установить, посещают ли бандиты дом священника Прибытовского.

Прибывшая группа вместо продуманного выполнения задания подошла к дому священника и открыла беспорядочную стрельбу, в результате чего зажгла сарай. Войдя в дом, прибывшие нанесли несколько ударов священнику Прибытовскому и разбили всю мебель. Не успокоившись на этом, участковый уполномоченный Клименко и милиционер Шваб вывели на улицу священника Прибытовского, его жену, сына 11-ти лет, отца 70-ти лет и дочь, поставили их на колени перед горящим сараем, а сами в это время забрали всю одежду и ценности. После всех этих издевательств участковый уполномоченный Клименко отвел в сторону священника Прибытовского и расстрелял его. Клименко и Шваб арестованы и предаются суду.

* * *

7-го декабря 1944 года при проведении операции по ликвидации бандгруппы в селе Борбин Острожецкого района была задержана гр. Устимчук Мокрина Иосифовна. Как выяснилось позже, Устимчук — мать 11-ти детей, причем три сына ее находятся в Красной Армии, а муж работает в оборонной промышленности.

Задержанная Устимчук была доставлена в РО НКВД. Начальник РО НКВД старший лейтенант милиции Пиканов, будучи пьян, того же дня вечером, не разобравшись с делом, приказал бойцу войск НКВД Логвиненко вывести Устимчук в лошину вблизи почты (в центре местечка Острожец) и расстрелять ее. Логвиненко выполнил этот приказ. При расследовании установлено, что Устимчук к ОУН и УПА никакого отношения не имела. Пиканов от работы отстраняется и предается суду военного трибунала.

(Принято по телефону 5.I—1945 года.

Передал тов. Покровский — зав. сектором информации обкома КП(б)У

Тернопольская область

31 октября 1944 года бывший зав. райконторой «Заготскот» Залещицкого района Ивашков возвращался из с. Синьков вместе с работниками райотдела НКВД Ерофеевым и Конобеевым. Будучи в нетрезвом состоянии, они задержали 3-х женщин из села Костельники, которые работали в поле, и расстреляли их. У одной из убитых муж находится в Красной Армии.

* * *

Участковый инспектор Белобожницкого райотдела НКВД Бондаренко Д. Н., находясь в с. Звиняч, поджег 4 дома — кр-н Зинюка, Школьного, Попыля и Вольского. В огне сгорели хлеб, скот и все имущество.

Кроме того, Бондаренко убил гр-ку Зинюк, сын которой находится в Красной Армии. Из 4-х сожженных хозяйств 3 являются хозяйствами семей военнослужащих.

4-го ноября тот же Бондаренко, находясь с группой бойцов истребительного батальона в с. Скомороше, взломал дверь в доме гр-ки Пиц Марины Адамовны. Когда она начала протестовать против его незаконных действий, Бондаренко приказал бойцам истребительного батальона поджечь дом. Дом сгорел. Муж гр-ки Пиц находится в Красной Армии.

(Из постановления бюро Тернопольского обкома КП(б)У от 13-го декабря 1944 года)

* * *

26-го октября 1944 года начальник РО НКВД Великоборковского района Костылев с группой бойцов истребительного батальона приехал в хутор Рождня для ликвидации банды. Банды в хуторе не оказалось. Тогда Костылев распорядился поджечь дома и надворные строения. В результате сгорело 14 хозяйств, из которых 8 являются хозяйствами семей военнослужащих. Убито 3 мирных жителя.

* * *

2-го ноября 1944 года в Мельнице-Подольском районе работник райотдела НКВД Крыхин вместе с бойцами истребительного батальона взяли из квартиры рабочего лесничества Гуцулюка Николая и в лесу расстреляли.

* * *

В ноябре 1944 года в селе Юськовцы Лановецкого района зам. зав. пунктом «Заготзерно» Ратушко и заместитель райуполнаркомзага Романовский плетью избили двух стариков за то, что они якобы выдали одну семью бандитам.

Проверкой эти обвинения не подтвердились. Ратушко и Романовский арестованы.

* * *

30-го декабря 1944 года в селе Кирятка Великоборковского района участковый уполномоченный райотдела НКВД Мирошников с группой бойцов разграбили 5 хозяйств. Все изъятые ценности были разделены между собой. Протестовавший против незаконных действий секретарь сельсовета был избит. 27-го декабря 1944 года этот же Мирошников, находясь с группой бойцов истребительного батальона в селе Козовка, зашел в здание сельсовета, где проходило собрание крестьян (присутствовало более 60 человек). Мирошников вывел из собрания около десятка человек и поставил их под стенку, объявив, что он расстреливает их за то, что они бандеровцы. От испуга все разбежались.

(Принято по телефону — передал секретарь обкома КП(б)У т. Компанец)

Черновицкая область

Набор рабочей силы для Донбасса и набор в школы ФЗО и ремесленные училища проходит без проведения глубокой разъяснительной работы, путем административных методов. Так, в гор. Черновцах органы милиции устраивали ночные облавы, во время которых отбирались жители для отправки в Донбасс. Имели место случаи, когда людей забирали прямо с улиц города.

(Из докладной записки ответственного организатора тов. Кобыляцкого от 10.XI—1944 г.)

Начальник Сторожинецкого РО НКВД ст. лейтенант Голубец издал приказ, в котором предупредил участников УНРА и УПА, что за невыход из леса до 1-го октября «все будут расстреляны», и этот приказ начал приводить в исполнение.

17-го октября с. г. на окраине города Сторожинец был произведен публичный расстрел трех жителей этой окраины: Бортник Иван, Федоряк, Алексюк. Арестованных поставили на колени, согнали всех жителей — женщин, детей и в том числе детей и родственников арестованных, после чего арестованные были расстреляны и трупы оставлены на улице.

Арестованные Бортник, Федоряк, Алексюк для расстрела были взяты из камеры предварительного заключения при НКВД, причем задержанные находились в КПЗ с 13-го октября с. г. под арестом, следствие не велось и обвинение не было предъявлено. В прокуратуре имеются заявления местных жителей, указывающих, что один из расстрелянных — Алексюк — в бандах не был, косил сено для совхоза и задержан был случайно.

Указанный расстрел был произведен без участия и санкции прокурора города. Городской комитет КП(б)У об указанном не был поставлен в известность.

Как следствие этого расстрела и в силу его незаконности произошло массовое бегство населения этой окраины города в Румынию. За время с 17 октября по 20 ноября 1944 г. убежало 16 семей.

(Из докладной записки секретаря Сторожинецкого ГК КП(б)У т. Мельника от 20.XI—44 г.)

Станиславская область

Работники Кутского райотделения НКВД: Иванов — начальник райотделения, Белов — сотрудник райотдела и Левченко — уполномоченный милиции прибыли 10 октября 1944 года в село Ридны с группой бойцов истребительного батальона. Не обнаружив бандитов, они убили 7 жителей и сожгли 7 крестьянских дворов. Из сожженных домов три дома принадлежали жителям, которые никакого отношения к бандеровским бандам не имели. Среди убитых: двое детей 6—12 лет и две женщины — 50 и 55 лет.

Убийцы преданы суду военного трибунала.

(Из информации зав. оргинструкторским отделом обкома КП(б)У т. Шаповалова от 10.XII—44 г.)

Нарсудья Тысменицкого района, член ВКП(б) Галич, получив от РК КП(б)У задание — провести работу по призыву молодежи в школу ФЗО г. Тысменица, передоверила это задание беспартийному судисполнителю Глуговскому (по национальности — поляк), который из автомата застрелил подростка 15-ти лет Степанкова Владимира, не пожелавшего идти в школу ФЗО.

(Из информации ответственного т. Бабак)

Заведующий сектором партийной информации оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У

(Вищун)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 183, арк. 26—39.

Док. № 50

**Постанова Тернопільського обкому КП(б)У
про порушення законності працівниками НКВС
і начальником штабу 174 ОСБ майором Полянським
в с. Кривеньке Пробижнянського району**

Сов. секретно

Особая папка

К протоколу № 21, пункт 18 бюро обкома КП(б)У
от 23/XI—1994 года

Постановление

О нарушении революционной законности работниками НКВД и начальником штаба 174 ОСБ майором Полянским в с. Кривенькое Пробижнянского района

(Доклад военного прокурора тов. Барткова)

Выступили: тт. Шинкаренко, Сараев, Артющенко, Малинин, Дружинин.

В обком КП(б)У поступила докладная записка секретаря Пробижнянского РК КП(б)У тов. Шинкаренко о фактах грубого нарушения революционной законности группой работников НКВД и нач. штаба 174 ОСБ майором Полянским в с. Кривенькое Пробижнянского района.

Произведенной проверкой путем выезда на место и материалами следствия, проведенного военным прокурором войск НКВД, установлено:

21/X-44 г. в с. Кривенькое прибыла группа в составе 15 человек для выселения семей активных членом ОУН и участников УПА. В селе группа была обстреляна находившейся там бандой; в результате, потеряв 3-х человек убитыми, группа возвратилась в райцентр.

Утром 22/X для ликвидации банды в с. Кривенькое из г. Чорткова прибыли бойцы войск НКВД в количестве до 60 чел. во главе с майором Полянским и представителем УНКВД мл. лейтенантом Молдовановым, однако банды в селе не обнаружили.

Находясь в нетрезвом состоянии, майор Полянский, мл. лейтенант Молдованов расстреляли ни в чем не повинных граждан в возрасте от 60 до 80 лет в количестве 10 чел. и сожгли 45 домов с надворными постройками, домашним имуществом и большим количеством намолоченного хлеба. В числе убитых пять семей являются красноармейскими (Капустяник В., Поломарь И., Остапчук И., Савуляк А., Киевский П.). Из числа 45 сожженных домов около 20 являются красноармейскими.

Присутствовавшие при поджогах дворов и расстрелах граждан нач. райотд. НКГБ Беляев, зам. нач. райотд. НКВД Костин, райвоенком Кондрашкин не приняли решительных мер к прекращению провокационных действий со стороны майора Полянского и мл. лейтенанта Молдованова, а, наоборот, являлись безучастными свидетелями, когда их подчиненные принимали активное участие в расстрелах граждан и поджоге дворов.

Пом. опер. уполномоченного райотд. НКГБ Литвяк напился пьяным, лично расстрелял двух стариков и дал приказание сжечь два дома.

Пом. опер. уполномоченного райотд. НКГБ Полянский лично сжег 5 домов.

Опер. уполномоченный райотд. НКВД Смирнов застрелил по приказанию Молдованова старика.

Нач. паспортного стола райотд. НКВД Фирсов забирал водку в домах граждан села, напился мертвецки пьяный, потерял головной убор и пьяным был доставлен в райцентр.

Работник РВК капитан Почипец лично поджег один дом и участвовал в пьянке.

Бойцы указанной группы по приказанию майора Полянского и мл. лейтенанта Молдованова стреляли в гусей, занимались мародерством, пользуясь паникой среди населения, вызванной пожарами и расстрелами.

Бюро обкома КП(б)У считает подобные действия майора Полянского и мл. лейтенанта Молдованова провокационными, направленными на вызов недовольства со стороны населения.

Бюро обкома КП(б)У постановляет:

1. Поручить военному прокурору войск НКВД тов. Барткову на протяжении 10 дней закончить следствие и передать материал военному трибуналу на майора Полянского, мл. лейтенанта Молдованова и пом. оперуполномоченного Пробижнянского РО НКВД Литвяка, как на организаторов поджогов домов и расстрела ни в чем не повинных граждан с. Кривенькое.

2. За непринятие мер к прекращению провокационных действий в с. Кривенькое снять с работы зам. нач. РО НКВД Пробижнянского района тов. Костина и нач. РО НКГБ тов. Беляева.

Вопрос о партийности тт. Беляева и Костина рассмотреть после окончания следствия.

3. Поручить нач-ку облуправления НКВД тов. Сараеву и нач-ку облуправления НКГБ тов. Малинину привлечь к ответственности участников поджога дворов и расстрела граждан в с. Кривенькое — опер. уполномоченного РО НКВД Смирнова, нач-ка паспортного отдела РО НКВД Фирсова, опер. уполномоченного РО НКГБ Полянского.

4. Обязать секретарей парторганизаций УНКВД и УНКГБ обсудить настоящее решение на закрытых партийных собраниях первичных парторганизаций УНКВД и УНКГБ.

5. Обязать секретаря Пробижнянского РК КП(б)У тов. Шинкаренко оказать помощь в приобретении леса для постройки домов семьям красноармейцев, дома которых были сожжены.

Секретарь Тернопольского обкома КП(б)У
25.XI—44

(В. Дружинин)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1362, арк. 36, 37.

Док. № 51

Інформаційна записка організаційного відділу
ЦК КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У Кириченку О. І.
про факти грубого порушення законності
та прав громадян у Станіславській області

Сов. секретно

Секретарю ЦК КП(б)У
Товарищу Кириченко А. И.

Информационная записка

о фактах грубого нарушения социалистической законности и прав граждан в районах Станиславской области

Предварительной проверкой и материалами областной прокуратуры установлено, что отдельные руководители партийных и советских районных организаций Станиславской области ослабили свое внимание к строжайшему соблюдению законов, охраняющих социалистическую собственность вообще и права граждан в частности. Например, в декабре 1944 года завхоз подсобного хозяйства Станиславского ОУ НКГБ Щербаков Дмитрий Васильевич вместе с работниками этого же хозяй-

ства по распоряжению директора хозяйства Раскина выехал в село Русов Снятынского района с целью выплаты крестьянам за работу в подсобном хозяйстве.

Вместо выполнения порученной работы Щербаков, Долгополов и Примаков в селе Русов начали производить незаконные обыски, изымать вещи, вымогать водку и за отказ (под видом соучастников с бандеровцами) наносили побои и даже расстреливали мирных граждан.

Было избито 7 человек, среди которых гражд. Луцик Екатерина Николаевна, муж которой находится в Красной Армии, Иофан Иван — 10-летний мальчик—сирота, Додух Мария Александровна, у которой два сына — в Красной Армии, Пакун — мальчик 10 лет, у которого после нанесения побоев сняли шапку, фуфайку и увезли с собой.

Указанная группа мародеров, выезжая из села Русов, заехали к гр. Луцик Елене Михайловне (мужа которой по распоряжению райвоенкома г. Снятын Шаховского Щербаков расстрелял якобы за принадлежность к бандеровцам), в квартире которой произвели обыск и забрали следующие вещи: платок шерстяной, мануфактуру, 2 метра шерсти, смушек на воротник, женскую рубашу и мужские брюки.

Во время изъятия вещей Луцик Елена и ее дочь Ирина (1918 года рождения) просили оставить вещи. Долгополов арестовал Луцик Ирину и тут же вывел во двор, завел в клюню и расстрелял. Возвращаясь в квартиру, где Щербаков избивал Луцик Елену, снова сделал выстрел из автомата с целью напугать ее; забрали вещи и уехали в подсобное хозяйство.

Органами прокуратуры Долгополов и Примаков арестованы, а Щербаков после убийства гр-ки Луцик Ирины скрылся.

О творимых злодеяниях работниками подсобного хозяйства было известно зам. нач. РО НКВД т. Галию, который на полученные сигналы об убийстве гр-ки Луцик Ирины не обратил внимания даже тогда, когда райпрокурор т. Ковалев предложил выехать на место происшествия. Последний заявил: «Это, как видно, связано с убийством бандеровки, поэтому не стоит раздувать дела вокруг работников подсобного хозяйства».

В Выгодском районе — зам. нач. райотдела НКВД Король вместе с оперуполномоченным 29-го ноября 1944 года выехали в село Княжелуки, зашли на квартиру к т. Против Марии (рождения 1924 года) и требовали, чтобы она достала им водки. Требование их не было выполнено, после чего взяли т. Против Марию в одной нательной рубаше (дело было вечером), гнали ее через село, а мать бежала за своей дочерью и просила их, чтобы отпустили дочь, но они ее не отпустили. Король завел ее в помещение, изнасиловал и отпустил домой.

Кроме этого, имеется ряд показаний, что он убил мать красноармейца, сын которой тяжело ранен и находится в госпитале.

Райком КП(б)У 15-го декабря 1944 года исключил Короля из членов ВКП(б) за вышеуказанные проступки.

16.1.44 г. по сообщению зам. нач. обл. управления НКВД по кадрам Король не был арестован.

В Печенежском районе — комиссар райвоенкомата Уваров под предлогом оказания помощи Красной Армии собирал продукты у населения, причем собранные продукты присваивал себе. Так:

а) У гр. Филипа А. М. взял кабана весом 80 кг, уплатил ему 200 рублей.

б) В РПС получил 10 кг пшеницы якобы для организации общественного питания, но эту пшеницу присвоил себе.

в) Там же получил 6 кож (со скота) и отдал на выработку товара для своих нужд.

г) За то что гр. Маковельчук Я. И. из села Вербик был освобожден от военной службы, последний продал свою корову и купил фаэтон для военкома. По данному делу ведется следствие.

В Жовтневом районе — боец истребительного батальона Конопко, по национальности поляк, в период проведения операции в селе Тумир незаконно взял у гр. 2 пары шелковых чулок, 2,5 кг свиного мяса, 2 курицы, 300 грамм табаку и др. предметы. Конопко арестован.

В Долинском районе — три бойца истребительного батальона — Чулуп Матвей, Михно и Попадимец в декабре 1944 года при выезде на операцию систематически занимались грабежом. Так, в селе Яворов Долинского района изымали разное имущество у граждан, в том числе и у семей военнослужащих, кожу, одежду, часы, костюмы и т. д. Организованы прокуратуры арестованы, причем начальник РО НКВД, зная о незаконных действиях указанных лиц, пытался ограничиться дисциплинарным взысканием.

В Солотвинском районе — ст. лейтенанта Тюркмина бойцы истребительного батальона Гноевой А. А., Криченко Н. А., Тесляр П. И. и др. незаконно производили обыски на квартирах у отдельных граждан и забирали с собой одежду, мануфактуру, а кто сопротивлялся — избивали. Все указанные лица арестованы, а на ст. лейтенанта Тюркмина передается дело в военную прокуратуру.

В Снятынском районе — начальник 3-й части, ст. лейтенант Перебийнос И. Д. вместе с инструктором 4-й части райвоенкомата, лейтенантом Валуевым П. В. и гвардии майором Даркиным И. В., занялся мародерством в селе Поточеск Снятынского района, отбирая у граждан рогатый скот и птицу. На отказ крестьян села Поточеск выдать мародерам скот ст. лейтенант Перебийнос [сказал], «что отобранные ими скот и птица будут засчитаны в счет мясопоставок». Всего отобрано у граждан села Поточеск:

- а) у гр. Засидько Е. Н. взят баран;
- б) у гр. Зубран Е. Ю. взята овца;
- в) у гр. Марковской Е. М., Маланчук М. М., Остафийчук Е., Маланчук Е. Н., Остафийчук М. В., Остафийчук А. В. отобрано по одной утке.

Все это было доставлено на квартиру начальника 3-й части, ст. лейтенанта Перебийноса. Работниками НКВД был произведен обыск на квартире Перебийноса и было изъято 4 утки и один баран и несколько килограмм мяса. Виновные привлечены к ответственности.

В Гвоздецком районе — в ноябре 1944 года произведенной проверкой в РО НКВД установлен факт незаконного изъятия лично принадлежащего имущества семье военнослужащего Драгана, два сына которого находятся в Красной Армии. Изъятие было произведено начальником РО НКГБ Червиным.

По предложению прокурора незаконно изъятное имущество возвращено Драгану. В отношении начальника РО НКГБ дело передано в РК(б)У о наложении партвзыскания.

Зам. начальника 18-й заставы 87 погранотряда, лейтенант Вширков ввиду перебоев в доставке продуктов в комендатуру был направлен с бойцами в село Вороненково для заготовки продуктов. В селе незаконно отобрали у крестьян овцу и телку под видом сдачи в фонд Красной Армии. Отобранную овцу присвоил себе. Он же неоднократно во время боевых операций производил изъятие у населения для личного пользования вещи. Следствие закончено, но судом пока не рассмотрено.

В сентябре месяце 1944 года в Богородчанском РО НКВД было расстреляно 7 человек при следующих обстоятельствах:

9 сентября 1944 года арестованный по подозрению в принадлежности к банде ОУН Мамай Д. В. был расстрелян якобы при попытке к бегству.

29-го сентября арестованный по подозрению в принадлежности к банде ОУН Барабаш Н. Н. был расстрелян во время допроса в райотделе якобы при попытке наброситься на следователя.

30 сентября арестованный Процак И. Ф. также был расстрелян во время допроса в райотделе.

12 сентября были расстреляны в КПЗ райотдела 4 арестованных: Ковтун Мария П., 1922 года рождения, Молдийко Михаил И., 1922 г. рождения; Аврамович Василий И., 1926 года рождения, Долойко Василий И., 1909 года рождения. Данных о их принадлежности к бандам нет. По данным фактам, как это сообщает облпрокуратура, дознание было начато особой инспекцией 3/Х—44 года и до сих пор не закончено, несмотря на ряд указаний со стороны прокуратуры.

19 октября 1944 года в селе Клузив Станиславского района — начальник ОББ УНКВД — майор Петров, под руководством которого было незаконно изъяты с мельницы зерно и мука, принадлежащие гражданам, и переданы спецторгу; следствие по данному вопросу производит прокуратура войск НКВД.

В декабре 1944 года зам. председателя Заболотовского райисполкома Голубцов и 2-й секретарь РК КП(б)У Нарыжный выехали в село Ганьковцы хоронить расстрелянных граждан бандеровской бандой. Идя по дороге к сельсовету, увидели снятый с могилы погибших бойцов Красной Армии памятник, в это время мимо них проходили две девушки, которым Голубцов и Нарыжный предложили поставить памятник на место, но гражданки Ворошук Мария и Губшит Анна отказались выполнить распоряжение последних; тогда Голубцов дал очередь из автомата и расстрелял их. Об этом случае не было сообщено органам, и только с приездом работников облпрокуратуры был вскрыт этот факт. По данному делу ведется следствие.

Ответ. организатор оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У

(Галич)

17/1—1945 года

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 387, арк. 201—206.

Док. № 52

Доповідна записка заступника начальника управління МДБ по Станіславській області полковника Михайлова про агентурно-інформаційну мережу УМБД за період з 1 січня 1945 р. по 25 червня 1946 р.

Совершенно секретно

Справка

о движении агентурно-осведомительной сети УМГБ по Станиславской области за период с 1 января 1945 по 25 июня 1946 года

По состоянию на 25 июня 1946 года агентурно-осведомительный аппарат УМГБ состоит из 6.405 человек, которые по категориям распределяются следующим образом:

агентов	641
резидентов	142
осведомителей	5572
содержат. явочн. и к/кварт.	50

За период с 1 января 1945 по 1 июня 1946 года было завербовано 5.671 человек, из них:

агентов	596
резидентов	93
осведомителей	4941
содерж. явочн. и к/квартир	41

Итого: 5671 чел.

Приобретение агентурно-осведомительной сети (отдельно по месяцам) за указанный период характеризуется следующими данными:

Наименование месяцев	1945 год				Итого	1946 год				Итого
	аг.	рад.	осв.	сод. к/к		аг.	рад.	осв.	сод. к/к	
январь	35	12	252	3	302	19	4	208	1	232
февраль	61	9	343	4	417	20	1	372	—	393
март	66	6	390	6	468	22	1	255	—	278
апрель	109	4	303	6	422	9	9	427	6	451
май	83	4	183	3	273	2	1	231	—	234
июнь	60	5	256	3	324	12	5	176	2	195
июль	20	9	231	2	262					
август	15	1	416	2	434	84	21	1669	9	1783
сентябрь	8	6	267	1	282					
октябрь	24	8	275	1	308					
ноябрь	17	6	170	—	193					
декабрь	14	2	186	1	203					
Всего:	512	72	3272	32	3888					

Таким образом, за весь 1945 год приобретено 3.888 человек плюс за первое полугодие 1946 года 1.783 человека, а всего — 5.671 человек.

За этот же период времени отсеяно и исключено из сети по разным причинам, передано в другие органы МГБ, МВД и окр. «Смерш» 1.781 человек.

Отдельно по месяцам это характеризуется так:

1945 год		1946 год	
месяцы	колич.	месяцы	колич.
январь	7	январь	142
февраль	33	февраль	63
март	67	март	93
апрель	64	апрель	181
май	114	май	164
июнь	123	июнь	222
июль	72	Всего	865
август	109		
сентябрь	78	Итого за	
октябрь	80	полтора года	1781 чел.
ноябрь	52		
декабрь	117		
Всего:	916		

Зам. начальника управления МГБ
по Станиславской области, подполковник
21 июля 1946 года

(Михайлов)

гор. Станислав

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 46, спр. 839, арк. 186, 187.

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1994.— № 2—6; 1995.— № 1.

¹ Продовження в тексті закреслено.

² Останній абзац в оригіналі закреслений.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В. М. Калашников (Дніпропетровськ)

Україна XVII ст. очима ірландського вченого

В 1698 р. у лондонському видавництві, що належало сім'ї Браунів, вийшла з друку двотомна «Історія Польщі», яка викликала величезний інтерес у англійського читача. Книгу написав учений-медик, професор Кембріджа Бернард О'Коннор. Про його життя відомо мало. Ясно тільки, що його сім'я, хоч і була далеко не дворянського походження, змогла все ж знайти значні на той час кошти, щоб відправити двадцятирічного сина в кращі університети Франції. За шість років навчання у Монпельє, Парижі і Реймсі Бернард зумів здобути знання, достатні для того, щоб стати особистим лікарем лорда Рочестера — англійського посла у Польщі.

Польський король Ян Собеський вже на першій аудієнції влітку 1693 р. запримітив у почті англійського посла молодого медика. Через два роки О'Коннору запропонували стати особистим лікарем дочки короля Терези Кунігунди. А ще через два роки Бернард О'Коннор, повернувшись в Англію, став професором медицини Оксфорда, а незабаром — Кембріджа.

Багатогранним був талант молодого вченого, про що свідчать його описи Польщі, Литви, України й Білорусії, зроблені на основі як особистих спостережень, так і вивчення праць про польсько-литовську державу — Річ Посполиту — на французькій, англійській, італійській, німецькій, латинській та польській мовах. Серед авторів, чий авторитет у галузі польської, литовської, білоруської та української історії був визнаний в Європі і до чийх праць звертався О'Коннор, ми бачимо М. Кромера, А. Гваньїні, Й. Пасторія, А. Віміну, П. Шевальє, Г. де Боплана та Т. де Гаспара. Близькість до двору Яна Собеського дозволяла йому використовувати також документи з польських архівів.

«Історія Польщі» — це по суті енциклопедія з історії, географії, економіки, культури й етнографії польського, литовського, білоруського та українського народів. Для її написання О'Коннор обрав незвичайну для XVII ст. форму оповіді — листи до англійських вельмож, покровительство яких і допомогло йому опублікувати історико-географічну працю. Цю форму, що стане звичною для XVIII ст. — віку Просвітництва, — вченому могла підказати добре відома тоді всім, хто знав англійську мову, книга знаменитого мандрівника, засновника колонії Віргінія у Північній Америці, найпершого літератора США Джона Сміта. Читач «Правдивих і достовірних описів подорожей і пригод капітана Джона Сміта в Європі, Азії, Африці та Америці, починаючи з 1593 р. й до теперішнього 1629 р.», можливо, вперше дізнався у далекій від України Англії про Кримське ханство і Ногайську орду, Литву і Польщу початку XVII ст., про такі українські міста, як Дрогобич, Заслав, Галич, Коломия, Острог, Новгород-Сіверський та інші. Через ці міста в 1605 р. ще зовсім молодий Сміт, який утік з ногайського полону, повертався в Лондон.

Нагадаємо, що події на українських землях за всіх часів привертати увагу багатьох політиків, учених, письменників. Так, з Константинополя стежив за походами запорізьких та донських козаків до берегів

Туреччини в 20-ті роки XVII ст. англійський посол Д. Ро, а в роки англійської революції з не меншим інтересом спостерігав події Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького секретар Кромвеля Дж. Турло через свою розвідувальну мережу в Польщі. Документи з архівів Ро і Турло будуть опубліковані тільки в 1740 р. Однак 1658 р. в Едінбурзі вийде з друку розповідь шотландця А. Тейлора про визвольну війну русинів, як тоді традиційно називали українців в Європі. На жаль, книга Тейлора була випущена дуже малим тиражем, як і англійський переклад відомого твору П. Шевальє про Україну, опублікований 1672 р. в Лондоні в уже згаданому видавництві сім'ї Браунів. У передмові до цієї публікації Е. Браун писав, що в Україні (саме так він назвав ті землі українського народу, що залишилися у складі Речі Посполитої) з часів Визвольної війни відбуваються події, які мають важливе значення для успішної боротьби народів Східної й Південно-Східної Європи проти турецько-татарської агресії, що запорізькому козацтву у цій боротьбі належить визначне місце, і закликав співвітчизників уважніше придивитися до України. З ним погоджувався англієць П. Рікоут — автор виданої 1687 р. книги «Історія Туреччини», в якій багато розповідалося про запорізьке козацтво.

Та всі ці книги і за тиражем, і за вміщеною в них інформацією не можна порівнювати з працею О'Коннора, що увійшла як другий том у «Велику історичну колекцію Польщі» Мітцлера.

На зміст праці не могла не вплинути та обставина, що О'Коннор перебував на службі у польського короля. Немає нічого дивного у тому, що його погляди на походження запорізького козацтва, на визвольну боротьбу українського народу як проти магнатського іґа, так і проти турецько-татарської агресії формувалися під впливом польсько-шляхетської історіографії. Але апологетом магнатів він не став, більше схилившись до точки зору Г. Левассера де Боплана, який зі співчуттям ставився до боротьби українського народу за своє визволення. У другому томі своєї праці О'Коннор показав страшну картину рабства українського селянства.

У книзі О'Коннора читач знаходить ретельно зібрані дані про економіку та географію Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Його увагу привертали українські міста, мова українців, їх матеріальна та духовна культура, а також система управління українськими землями у складі Речі Посполитої, роль, яку відігравали в краї римсько-католицька, уніатська, православна та вірмено-григоріанська церкви.

Звичайно, ті уривки з «Історії Польщі» О'Коннора, в яких розповідається про Україну, потребують ретельної перевірки їх достовірності, але не можна не побачити, що вони відрізняються своєю неупередженістю порівняно з працями відомих представників європейської історіографії, на які він спирався при написанні своєї книги.

Мета публікації першого перекладу уривків з книги О'Коннора, що стосуються України XVII ст., — зробити її доступною широким колам читачів.

О'Коннор Бернард (Ірландія)

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ

(Фрагменти, що стосуються України)

Історія Польщі в кількох листах. Ці листи до вельможних персон були надруковані Бернардом О'Коннором — членом-кореспондентом Королівського товариства, членом корпорації лікарів. Вони були написані ним під час подорожей по цій країні і засновані не тільки на власних спостереженнях, а й на працях авторитетних авторів.

Лондон, 1698.

І ЧАСТИНА

Лист 3.

Його милості Уільяму, герцогу Девонширському — головному камергеру його величності — про успішні та славетні діяння четвертої династії польських королів, що складалася з представників різних родин, з 1374 до 1674 рр.

Про Україну і про те, звідки виникла ця назва

Весь цей величезний масив земель, що тягнеться більш як сто миль¹ зі сходу на захід й близько сотні миль з півдня на північ, за сорок років до наших днів перебував у володінні поляків. Він мав одну загальну назву — Україна, що в слов'янській мові означає «кордон», існуючий для відділення від турків і татар. Ця велика й родюча країна розділена на дві провінції — Волинь та Поділля. Головне місто Волині — Київ, збудований коло ріки Борисфен², про який мені розповідали, що у давнину він належав князям Русі і був одним з найбільших міст Європи. Нині Київ занепав, зруйнований турками і татарами. Головне місто Поділля — Кам'янець, котрий є укріпленням на скелі. Жителів України звичайно називають козаками, що на слов'янській мові означає «розбійники»³. Спочатку це були селяни, які прийшли з Русі та інших сусідніх країн і заселили острови на ріці Борисфен⁴, а потім розселилися по всій Україні. Засоби для життя вони добували розбійними нападами на Татарію і Туреччину, захопленням здобичі в Трапезунді та Синопі, пограбуванням і розоренням земель аж до воріт Константинополя.

Про жителів України, які зветься козаками

Займалися вони піратством і на Евксинському морі⁵, а поляки використовували їх проти невірних⁶. Я не можу їх зрівняти ні з яким іншим народом, окрім басків Іспанії та гайлендерів Шотландії.

Наведення дисципліни

Король Стефан, намагаючись зробити козаків придатними для служби польській короні, приборкав їх військовою дисципліною і призначив до них офіцерів та генерала⁷. Більше того, він віддав їм місто Трахтемирів на річці Борисфен, яке вони перетворили в резиденцію своїх губернаторів, а також у склад боеприпасів. Це місто добре укріплене для захисту від татар, які часто нападали на землі козаків. Король також дарував їм різні привілеї, за які вони врешті-решт відслужили йому сповна.

Не буде зайвим дати Вашій милості ще деякі свідчення щодо людей, про яких так багато говорено повсюди, але в той же час достовірного відомо дуже мало.

Звідки пішла їхня назва

Альберто Віміна⁸ у своїй книзі «Громадянські війни у Польщі» говорить, що їх назва, безсумнівно, походить від слов'янського слова «коза», оскільки вони люблять одяг з козячого хутра, або ж від того, що вони жили, як козяча отара, у поганих житлах, або, що ймовірніше, тому що вони блукали, ніби кози, і ніде не знаходили притулку⁹.

Про їх володіння

Країна, в якій вони вперше стали жити осіло, знаходилася на обох берегах Борисфена, не більш як у вісімнадцяти милях від того міста, куди був засланий Овідій¹⁰ і де виріс замок, досі відомий під назвою —

«Овідіїв». Тут, як розповідають, був похований Овідій. Вищеназваний А. Віміна беззаперечно стверджував, що саме цю країну Овідій і описав у своїх елегіях Руфіну:

«Це не поле, рясне плодами,
Бо воно не викохує чудові грона винограду.
Це не берег, порослий вербами,
Котрі зробили б його плодоносним.
Ось чому не хвали весну,
Що пробуджує цю землю,
Бо скажені вітри здіймають там пил
З позбавленої світла землі».

А описана Овідієм хоробрість людей, які там живуть, підтвердила думку А. Віміна:

«Більшість тих людей не дбають про тебе, прекрасная земле, через те що воюють.

Однак Рим не боїться їх, як не боїться зброї італійської».

Погоджуючись в основному з такими твердженнями, ми не повинні посилатися на них при визначенні походження цього сучасного народу з часів античності. Не підлягає сумніву, що раніше він частково складався з бродяг, які ховалися в цій країні від правосуддя, займалися полюванням та рибальством, а зрештою перейшли до корсарства й розбою.

Теперішній розмір їх країни

Теперішній розмір їх країни набагато більший, ніж у давні часи¹¹, тому що земля їх сягає 100 миль уздовж і близько 40 — уперек. Вони розповідають, що людина, сидячи верхи на коні, ледве видніється над травою. Ця земля настільки багата врожаєм, що люди іноді не знають, як його зібрати. Ріки там мілководні, і тому дуже важко перевозити ними вантажі з одного місця в інше. У тій країні є всілякі види диких звірів, риби та багато іншого, необхідного для людини, крім вина і солі: перше привозять їм з Угорщини, Трансільванії, Валахії і Молдавії, а другу — із соляних шахт Польщі.

Їхнє житло

Хати в тій країні¹², як правило, дерев'яні, збудовані приблизно як московитські та польські, найчастіше не вище одного поверху над землею. Міські стіни земляні, з частоколом наверху, але можуть витримати обстріл з гармат.

Характер людей

Мешканці України¹³ — загалом здорові й сильні, шляхетні характером, зневажають жадобу й заздрість, до нестями люблять свободу і не терплять найменшого рабства. Вони також невтомні, відчайдушні й хоробрі, але водночас гіркі п'янички, ненадійні друзі й небезпечні вороги. Звичні для них заняття — полювання та рибальство. Вони байдужі до вивчення мистецтва війни, але широковідомі виготовленням селітри, яку постачають у різні країни Європи, та пороху. Селяни цієї землі закріпачені настільки, що змушені працювати три—чотири доби на тиждень у магнатів і платити різні податки, крім звичайних¹⁴. Хазяї мають велику владу і над майном кріпаків, і над їх життям. Не дивно, що внаслідок цього бідні люди часто бунтують і відчайдушно захищають своє право на свободу.

Їх релігія

Їхня релігія грецька, вони прийняли її 942 року при Володимирі — князі Русі¹⁵. Але більша частина шляхетства визнає римську або ж реформатську релігію. Грецька релігія поширена по всій Московії, Молдавії, Валахії і навіть у Туреччині та Персії. Козацьких священиків називають попами, що на їх мові означає — «пастор». Пости в них часті й дуже суворі, оскільки тоді не їдять не тільки м'яса, а й масла, молока, сиру, крашанок і т. д., вживаючи лише трави, горох, коріння й тому подібне. Деякі з козаків настільки благочестиві, що відмовляються їсти у пост навіть хліб або ж пити воду в суботу та неділю. Жінки в цій країні так часто спокушають чоловіків, що це стало звичайним ділом і не сприймається як безчестя...

Велика кількість мух та сарани

У тій країні мухи настільки докучають людям, що вони змушені застосовувати різні засоби боротьби проти комах. Та ще більше в цій країні сарани, яка в сухий сезон злітається хмарами у п'ять — шість миль вздовж і чотири — впоперек, закриваючи небо так, що стає темно навіть опівдні. Там, де сарана сідає, вона знищує менш ніж за дві години весь урожай. Живе вона шість місяців. Там, куди сарана потрапляє восени, вона відкладає яйця — не менш трьохсот кожна, по весні з них вилуплюються комахи. Лише деякі яйця гинуть. Сильні дощі та північно-східний вітер розносять сарану навкруги. Ще до того, як молоді комахи стають спроможними літати, вони заповзають у хатини, і їх стає там так багато, що рідко можна побачити річ у хаті, на якій не було б дві—три комахи. Вночі вони лежать вздовж польових шляхів, укриваючи їх, як ковдрою, у фут товщиною, а коли екіпаж або віз розчавлять їх, навкруги розноситься нестерпний сморід¹⁶.

Їхня мова

Мова козаків — це діалект польської, яка є слов'янською мовою. Вона дуже м'яка і багата пестливими словами. Ось чому ця мова дуже приємна для співрозмовників — як для того, хто слухає, так і того, хто мовить.

Їхні звичаї та побут

Головний предмет, гідний визнання козаків, це зброя; нею вони користуються переважно як кіннотники, а іноді й як піхотинці. Все своє життя вони тяжко страждають від війн, і не дивно, що мало хто з них живе довго. Їдять вони, звичайно, щось на зразок чорних сухарів, до котрих додають часник або цибулину. Вони використовують свої рушниці та луки з великою майстерністю; пускають у хід і особливого роду шаблі. Вони мало знайомі з розкішшю і тішаються тільки оковитою, яку, однак, п'ють лише з домішкою меду.

У тій країні знають усі види ремесел. Що ж до їхніх жінок, то ті головним чином прядуть, тчуть полотняні та бавовняні тканини. Селяни розуміються й на хліборобстві. Всі мешканці тієї країни вправні у виготовленні пива, медів та оковитої. Серед них рідко можна знайти таких, кому вік або ж стать перешкодили б пиячити, і я гадаю, що ніхто з інших християн у цілому світі не зрівняється з ними безтурботністю, а тим часом природа щедро обдарувала їх. Вийшовши в поле проти ворога, козаки поводять себе винятково спокійно. Вони проявили хоробрість і відвагу, захищаючись у своїх таборах, котрі складаються із звичайних возів, що використовуються як бойові колісниці. На морі вони також непогані вояки. Однак верхи вони б'ються значно гірше,

так що двісті польських кіннотників можуть розсіяти дві тисячі їхніх вершників, але їх піхота стоятиме до останнього на полі бою. Коли козаки бачать на морі судно, яке можна захопити, вони ховаються подалі до ночі. І тільки тоді, в повній тиші, вони наближаються до судна, оточуючи його з усіх боків на човнах, і легко беруть на абордаж завдяки несподіваності свого нападу. Витягнувши весь вантаж, вони часто топлять судно, бо не в змозі відтягти його в потрібне місце [...].

Війна поляків з турками

У 1620 р. поляки вели війну проти турків, яку спровокував, як вважають, Бетлем Габор — володар Трансільванії¹⁷. Протягом війни турки пробували відмовити його від союзу з поляками. Наступного року турки зібрали всі свої сили і виступили проти Польщі, та біля Хотина були зустрінуті поляками під командуванням принца Владислава, котрий відкинув своїми 65 000 солдатів турецьку армію в 342 000 чоловік на чолі з султаном Османом¹⁸. Турки тричі намагалися захопити польський табір та щоразу зазнавали поразки з великими втратами. Без сумніву, вони не мали тоді достатньо їжі та боєприпасів. Крім того, їх армія була дуже ослаблена хворобами і мором серед коней. Турецький султан нарешті був змушений погодитися на почесний мир з поляками, бо під час кількох штурмів втратив 6 000 чоловік, а при поверненні до Константинополя — ще більше.

Війна з козаками

У 1637 р. почалася війна з козаками, що завдала величезної шкоди полякам. Привілеї, надані козакам королем Стефаном, сприяли збільшенню їх кількості, зростанню їх сили порівняно з попереднім часом. Селяни із сусідніх земель, яких жорстоко пригноблювали їх господарі, масами тікали в Україну, внаслідок чого чисельність козаків також зростала. Це стало небезпечним як для поляків, так і для турків. Усвідомлюючи зміцнення своєї сили, козаки почали здійснювати несподівані напади на Туреччину, що врешті призвело до кривавої війни між двома націями. Польські магнати, прагнучи придбати великі маєтки в Україні, були впевнені, що їх прибутки значно виросли б, якби привілеї козаків урізати до мінімуму і якби замість грабування турків — сусідів Польщі — козацтво було б посаджене на землю для проживання тільки здобутками своєї праці. Польські магнати змусили короля Владислава послати генерала Конецпольського для підкорення козаків¹⁹. Саме тому козаки відчайдушно боролися проти будівництва фортеці Кодак у тому місці, де річка Самара впадає в Борисфен²⁰. Однак, зазнавши поразки, вони були змушені видати полякам свого генерала Павлюка з кількома старшинами, які були страчені, незважаючи на прохання про помилування. Потім у сеймі Польщі було оголошено декрет про скасування привілеїв козаків, раніше гарантованих їм королем, у тому числі володіння фортецею Трахтемирів [...].

Для втілення цього декрету в життя польська армія вирушила на південно-східну Україну, але її мужньо зустріли козаки, що, без сумніву, змусило Корону Польську обіцяти їм збереження старих привілеїв. Однак польський король не виконував своїх обіцянок. Більше того, поляки домовилися лише з деякими козаками, інших вони всіляко пригнобчували (наприклад, відібрали у них кілька грецьких храмів). Після цього козаки, очолювані генералом Богданом Хмельницьким, відродили колишню силу. Останній хотів покарати Чаплинського, який викрав його дружину і сина, а потім убив їх, помститися за свої образи і підняти Україну проти тиранії польського уряду...

Король Владислав після невизначеного, але щасливого царювання помер від зляканої лихоманки в Мерічі у Литві 20 травня 1648 р.

В роки його правління московити були переможені, а турки схилені до миру. Він був змушений приховувати пристрасть до підкорення кожної людини, бо це було йому не під силу, і мусив виявляти турботу про людей та свій лібералізм. Останнє стало причиною оплакування поляками його смерті. Після смерті короля згода між поляками зміцніла, тим більше, що козаки завоювали нові землі. Після Владислава не залишилося спадкоємців, окрім брата.

Обрання Казимира королем

17 листопада [1648 р.] почалися вибори короля. Коли всі справи були розглянуті, Казимиру того ж дня було заявлено, що в разі підписання його повіреними запропонованих умов правління він буде проголошений королем. Таким чином, 20 листопада він був допущений на трон на тих же умовах, що й його батько Сигізмунд...²¹.

Його війни

Незабаром, після його приходу до влади, козацький генерал Хмельницький почав здійснювати свої плани помсти. Закликавши татар на допомогу як союзників, він увійшов у Польщу на чолі великої армії. Руйнуючи і спалюючи все на своєму шляху, Хмельницький завдав полякам поразки, розбив їх і захопив Київ. Після цього з армією майже в 300 000 душ (такої козацтво раніше ніколи не мало) він взяв в облогу столицю Русі — Львів²². Прагнучи помститися за розгром, поляки мобілізували кожного сьомого чоловіка й виступили проти козаків, не чекаючи дозволу короля, який не хотів навіть слухати про це. Але знову були розбиті вщент. В інших умовах королівська армія змогла б одержати перемогу над козаками, але тепер вона була не в змозі воювати проти них, хоча ті втомилися від війни і просили московитів допомогти їм у боротьбі. Частина козаків перейшла на бік Москви, інші — розраховували на Порту²³, але всі вони вороже ставилися до Корони Польської й готові були довести себе до повного знесилення, аби завдати найбільшої шкоди полякам. Єдиним відчутним ударом, якого зазнали козаки, було повернення поляками Києва, зруйнування міста і захоплення в полон глави грецької церкви. На той час поляки скористалися відсутністю Хмельницького, який був зайнятий підкоренням Молдавії²⁴. Після цього козаки відправили до короля посланців, щоб з'ясувати, чи це було зроблено за його згодою? Отримавши негативну відповідь і дізнавшись, що це зробили магнати, щоб помститися за заповідяну їм шкоду, козаки разом з татарами негайно рушили на Польщу. Проти них на чолі шляхти виступив сам король і завдав їм поразки. Але врешті-решт король був змушений укласти угоду з козаками, що викликало велике невдоволення серед шляхти, бо умови договору були невигідні їм. За цими умовами московити отримали право на володіння Смоленськом і Києвом, які колись були під владою Москви. Московити тоді ж одержали Вільно в Литві та кілька інших міст Великого князівства Литовського [...]

Козацькі заколоти

У 1672 р. козаки, підтримані татарами, відновили свої старі звичаї — вдаватися до зброї. Генерал Собеський²⁵ на чолі коронного війська з часом переміг їх і змусив гетьмана Дорошенка поступитися в усьому. Цим і скористався турецький султан²⁶ як приводом для конфлікту з Польщею, обіцявши захистити козаків від польського гноблення.

Складання угоди на невігідних умовах

Король ²⁷, без сумніву, не був обдарований войовничим духом, як його попередники. В роки його правління турки не тільки загарбали Поділля, а й захопили його головне місто Кам'янець, змусивши поляків підкоритися важким для них умовам мирної угоди, за якими Михайло сплачував туркам щорічну данину. Собеський, який був призначений Казимиром Великим ²⁸ коронним маршалом і генералом за особисту відданість короні, подарував новому королю екіпаж і шість коней, згідно з існуючими правилами. Король, підбурюваний матір'ю, подарунків не взяв. Це сталося тому, що Собеський був ворогом короля. Ображений генерал почав шукати нагоду помститися й своїми інтригами швидко настроїв проти короля шляхтичів, які зібралися на сейм. На угоду Собеському сейм був розпущений, не прийнявши ніякого рішення щодо угоди. Я цілком впевнений у тому, що генерал таємно вів переговори з турками й татарами. Про це свідчать загарбання Кам'янця ²⁹ та облога Львова. Містер Джеймс Уолкер, шотландець, який знаходився у Львові під час його облоги, а зараз перебуває в Лондоні, розповідав мені пізніше, що тоді, у 1672 р., під Львовом стояло понад 80 000 турків, 20 000 татар і 10 000 козаків, які оточили місто кільцем і постійно обстрілювали його з п'яти батарей. Губернатором, який керував обороною міста, був якийсь Лонський — полковник-драгун, у якого, як розповів мені містер Уолкер, було п'ятсот безкінних солдат, а також 1100 озброєних городян. З ними Лонський хоробро захищав місто. Використовуючи відомості, які йому передавав з турецького табору якийсь християнин, опираючись на хоробрість своїх солдат, губернатор три тижні захищав місто до приходу [...] послів, надісланих королем на переговори з генералом турків Каплан-пашею. Було вирішено, що за зняття облоги з міста король повинен сплачувати щорічно данину в розмірі 2 200 дукатів і відразу — 100 000 злотих, з яких 10 000 мали дати мешканці міста, а решту — Корона Польська ³⁰. Посли також передали вісім заложників, які утримувалися у в'язниці в Кам'янці і там померли, бо данина так і не була сплачена. Окрім того, за угодою, турки залишалися володарями Кам'янця й усього Поділля. Генерал Собеський та інші члени інтригуючої партії зрозуміли, що було загублено через них.

Поляки йдуть повертати собі Поділля

Після цього армії Польщі і Литви вирушили в напрямку Поділля, щоб повернути його. Армію королівства очолював генерал Собеський, а другу, з Великого князівства Литовського, — генерал Пац. Ці два генерали невдовзі здобули під Хотиним, у п'яти милях від Кам'янця, славу перемоги над турками, яких зрадили молдавани і валахи. Останні нічим не виявляли до цього, що можуть бути корисними для поляків, яким бракувало багато чого, але не хоробрості. Каплан-паша, командуючий турецькою армією, з'єднався до битви з молдавським військом, яке очолював господар. Паша, незадоволений поведінкою останнього і тим, що в нього було мало солдатів, до того ж погано озброєних, ударив його шаблею по голові. Вражений цим, господар вирішив помститися, що й зробив врешті-решт, покинувши разом з валахами турецьку армію. Він перейшов на бік поляків, що допомогло Собеському одержати повну перемогу.

Перемога

Розгром турків, без сумніву, поліпшив шанси на укладення угоди, корисної для поляків, які не без підстави розраховували на успіх, маючи невеликі втрати. Щасливий мир було укладено [...]

Лист V.

Вельмишановному Чарльзу, лорду Таунсенду про розміри Польщі і про те, що в ній виготовляється, з описом головних міст королівства...

Перше воеводство провінції (Червона Русь.— В. К.) складається з чотирьох районів: Львівського, Перемишльського, Галицького і Саноцького.

У першому з названих районів знаходяться такі варті уваги міста й містечка, як Львів, Городок, Яворів, Жовква, Золочів та Комарне.

Львів

З усіх цих міст головним є Львів, або, як його звать німці, Лемберг. Це — головне місто всього воеводства. Лежить воно на 46 градусів сх. д. і 49 градусів пн. ш. Львів височить серед пагорбів, на березі річки Полтва, у п'ятнадцяти польських милях на північ від Карпатських гір і на такій же відстані на схід від Перемишля. Він стоїть у тридцяти милях від Кам'янця, в сорока — від Кракова і близько п'ятдесяти — на південний схід від Варшави. Це місто дуже велике, добре укріплене, з двома замками, один з яких розташований у самому місті, а другий — за його стінами, на пагорбі, що височить над містом³¹. Обидва замки були закладені близько 1289 р.³².

Архієпископ Львова є водночас і мирським володарем свого дієцеза. Його престол був перенесений у Львів з Галича в 1361 р. за наказом короля Казимира³³. Тут же знаходяться резиденції вірменського архієпископа, а також русинського єпископа, залежного від константинопольського патріарха. Кожному єпископу належить кілька церков. Віруючі вірменської церкви мешкають тут з незапам'ятних часів і підлягають у всьому своєму прелату. Вони мають великі привілеї за добре налагоджену торгівлю з персами та іншими східними народами. Це місто відоме тим, що витримало кілька облог.

Про облоги Львова

Першого разу він був оточений величезною армією козаків і татар, другий раз — 120-тисячною армією московитів та козаків у 1648 р.³⁴, не маючи змоги зняти облогу протягом двох з половиною місяців. В останній раз турки майже оволоділи містом у 1672 р., покинувши його тільки за угодою. Це трапилося під час правління Михайла Вишневецького, який помер тут у 1673 р. Місто дає великі можливості для освіти людей, які отримують знання в академії, куди постійно приїздять професори з Кракова. Тут проходить відомий скрізь зимовий ярмарок, на який з'їжджається багато угорських і молдавських купців, а в мирні часи — й турків. Серед усіх річок тієї землі можна виділити Роксоланію³⁵, в якій водиться риба-вусач. Там же є багато різних ставків для розведення риби, відомих деякими видами жирної риби, яку солять у великій кількості і розвозять по всій Польщі. Церкви в місті дуже багаті й гарно оздоблені всіма видами коштовних декоративних прикрас.

Городок

Городок — місто, обнесене частоколом, що стоїть серед відкритого поля. Навколо нього вигинається петлею Буг. Знаходиться у чотирьох милях від Львова.

Яворів

Яворів відомий природними гарячими джерелами для купання. Вони знаходяться у сусідньому селі Solovia і придатні для зцілення найтяжчих хвороб. Це стверджує Лев Сікстус — лікар з великим досвідом — у своєму трактаті щодо цього питання.

Жовква

Жовква ³⁶ — місто, прикрасою й захистом якого є замок, відомий кількома красивими парками з чудовою церквою між ними, збудованою з найкращих гатунків мармуру. Там знаходився престол останнього короля Яна Собеського, де одержав королівську аудієнцію мілорд Рочестер ³⁷.

Герб Львова

Традиційний герб цієї землі — крокуючий лев у золотій короні з мантією з кам'яної куниці. Все це на блакитному полі.

Друга земля воеводства — Перемишльська, в якій знаходяться такі важливі міста та містечка: Перемишль, Самбір, Ярослав, Ланьцут, Ряшів, Фельштин, Судова Вишня, Жидачів, Мостиська, Дубич, Каньчуга і Переворськ.

Міста й містечка

З усіх цих міст головним є збудований на річці Сан Перемишль, який має міцні стіни і замок, що стоїть на скелі, на другому березі річки. Місто лежить на відстані шести миль від Ярослава і дванадцяти миль на захід від Львова. У ньому є два єпископи. Один з них — біскуп католицький, а другий — русинський прелат грецької церкви — Оріхівського собору, головне правило для священнослужителів якого — бути одруженим. У місті є колегіум для юнацтва, що належить єзуїтам. Городяни дуже залежать від торгівлі і тому проводять по кілька ярмарків на рік. Поблизу міста знаходиться великий королівський парк, обнесений міцним муром для охорони численних рідкісних звірів. Уся ця земля багата замками, побудованими для захисту від татарських нападів. Найважливіший замок — Кросно, який нещодавно побудували на річці Сан.

Самбір

Самбір — обнесене частоколом місто на річці Дністер. При ньому є замок, що стоїть на самому кордоні з Угорщиною.

Ярослав

Ярослав — це місто, відоме ярмарками, які традиційно проводяться в день Благовіщення ³⁸. Ці ярмарки славляться по всій Польщі, оскільки там продаються товари з Персії, Венеції, Московії та Амстердама. Кажуть, що там продається майже чотириста тисяч голів худоби, з котрих половину становлять коні. У цьому місті єзуїти також мають колегіум для навчання студентів та жіночий монастир, збудований недавно. Все в місті розташовано компактно, окрім замка, що стоїть на схід від нього на річці Сан.

Ланьцут

Ланьцут відомий великими церквами, закладеними Станіславом Любомирським — воеводою краківським, а також замком, добре укріпленим на випадок татарського нападу.

Ряшів

Ряшів — місто, в якому знаходиться кілька кляшторів *. У свято святого Альберта в ньому проходить ярмарок. Це місто славиться полотняною мануфактурою. Її створили тут німці, предки яких були взяті в

полон Казимиром Великим і поселені як у самому місті, так і за його межами. Герб цієї землі — розміщений на блакитному полі двоголовий орел, кожна з голів — у короні із золота.

Третє воєводство провінції Червона Русь — Галицьке. Воно обмежене із заходу гірськими масивами Трансільванії, а з півдня — березовими лісами Валахії. На сході дві ріки — Тірас³⁹ і Прут — ділять це воєводство на частини. Вони стрімко течуть з Карпатських гір до Евкзінського моря. Південна частина цього воєводства зветься «Покуття». У воєводстві є такі міста й містечка: Галич, Снятин, Коломия, Мартинів, Долина, Стрий, Бережани, Бучач і Підгайці.

Галич

Головним з них є Галич, що був колись столицею руського королівства. Воно потім розпалося на кілька князівств, якими керували власні князі. Це велике місто, побудоване головним чином з колод. Район Галича відокремлений від Молдавії рікою Прут, а саме місто розташоване біля Дністра. Тут, на високому березі річки, стоїть дерев'яний замок. Мешканці Галича — це такі люди, яких звичайно звать селюками, бо вони більш схильні до хліборобства, ніж до торгівлі.

Снятин

Місто Снятин побудоване з дерева і обнесене частоколом. Воно стоїть на кордоні з Волощиною над річкою Прут. Снятин — столиця Покуття. В ньому є площа, на якій проходять ярмарки. На ній валахи побудували свої склади й загоны, котрі до початку ярмарку заповнюються худобою, медом, воском, великою кількістю коней чудових порід.

Коломия

Коломия — також дерев'яне місто, побудоване на пагорбі над річкою Прут. Воно добре відоме завдяки своїм солеварням, що забезпечують сіллю майже всю Червону Русь і Литву, оскільки своєї солі там немає, зокрема в районі Перемишля. Майже по всьому району зустрічаються глибокі колодязі, вода яких використовується для промивки солі. Однак і в пустих землях України, у пониззі Борисфена, є озера, вода яких випаровується на сонці, залишаючи тверді шматки солі, котрі й використовуються місцевими жителями.

Мартинів

Мартинів — місто в Покутті із замком, побудованим серед пагорбів.

Стрий

Стрий побудовано також з дерева біля річки, назву якої він носить.

Потік

Потік знаходиться на березі Дністра, захищений замком і відомий чудовим монастирем. Останній збудовано Стефаном Потоцьким — воєводою брацлавським, який уже помер і там похований.

Бережани

Бережани — місто з досить численним населенням, побудоване з дерева. Біля нього, на високому пагорбі, зведено замок із фортечною стіною.

Бучач

Бучач збудований поблизу боліт, з яких бере свій початок річка Буш. Саме по цій річці здалека везуть різноманітні торгові вантажі до Львова.

Підгайці

Підгайці обнесені фортечною стіною з різними захисними спорудами. Це місто розташоване неподалік від відомого замка Завалов'є.

Четверте воєводство провінції Червона Русь — Саноцьке, що знаходиться поблизу гір Угорщини й Трансільванії. Тут багато невисоких пагорбів, які розкидані по всій території за винятком району, що прилягає до Кросно. В ньому є такі міста, як Санок, Кросно, Березова, Риманів, Динів та Олесько.

Міста й містечка

З усіх тих міст головним є Санок, збудований з дерева посеред пагорбів, коло річки Сан. Є тут і жалюгідний замок, збудований на одному з пагорбів.

Кросно

Кросно відоме своїм ринком, дуже важливим для горців, котрі збувають тут свої торгові вироби та вина. Ярмарки й аукціони, що тут відбуваються, славляться в сусідніх землях.

Єзуїти також мають тут колегіум для навчання юнацтва. Кросно більше від Санока як за кількістю населення, так і за кількістю іноземців, яких тут безліч.

Березова та інші міста

Інші міста й містечка — це Березова, Риманів, Динів та Олесько, котрі не мають ніякого значення як фортеці від татарських нападів.

Сенатори від Червоної Русі

Сенатори від провінції Червона Русь — арцибіскуп Львова, біскупи Перемишля та Києва, воєвода Червоної Русі, каштеляни Перемишля, Галича й Санока.

Друге воєводство Русі — Подільське, відоме багатьма нападами варварських орд і битвами проти них у тамошніх лісах. «Якби тутешній люд міг насолоджуватися миром, як усі інші країни в Європі, — каже Старовольський, — вони не мали б підстав заздрити багатствам Італії та Угорщини». Провінція ця відома багатьма родовищами мармуру та гіпсу в різних місцевостях. Вона охоплює Кам'янецьку, Тереховлянську та Летичівську землі. З усіх численних міст і містечок найпомітніші Кам'янець, Тереховля, Летичів, Бар, Гусятин, Чортків, Янів, Жванець, Хмільник, Меджибіж, Вінківці, Єловець, Сатанів, Китай-город⁴⁰, Дунаївці.

Міста й містечка

Головне місто — Кам'янець — розташоване посеред скель та пагорбів, біля кордону з Волощиною. Воно добре захищене як природою, так і руками людини, і має міцний замок, збудований на скелі, що підносить-

ся над містом. Його вулиці добре вимощені і відділені канавами від будівель. Як місто, так і замок майже оточені рікою Смотрич, яка трохи нижче по течії впадає в Дністер. Скелі, що зустрічаються всюди у цьому місті, такі високі, що ви можете бачити лише верхню частину побудованих на них домівок. Це місто розташоване в п'ятнадцяти польських милях на захід від Бара, тридцяти — від Львова, тридцяти шести — від Ясс, тридцяти — від Києва, вісімдесяти — від Варшави і близько ста п'ятдесяти — від Константинополя. Це велике місто, в якому знаходиться єпархія прелата, що підлягає арцибіскупу Львова. Воно зазнало страшної пожежі у 1669 р., жорстоких нападів турків і татар, доки не було захоплене першими у 1672 р., під владою яких перебуває й досі. У 1687 р. Кам'янець був обложений генералом козаків Могілою. Поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії. У 1688 р. місто вдруге було обложено поляками, а в серпні наступного року вони почали штурм. Та й цю облогу зняли у вересні. Інших спроб не було, так що невірні досі володіють Кам'янцем, а також кількома іншими містами воеводства.

Теребовля

Теребовля стоїть біля підніжжя великої гори. Поряд з містом височить замок, збудований на пагорбі.

Летичів

Летичів — місто, добре захищене від нападаючих ворогів. Поряд з ним є замок. Мешканці цього міста — дуже войовничі люди.

Бар

Бар — місто, побудоване і обнесене палісадом на кошти Бони — дочки герцога міланського Іоанна Сфорци, королеви польської, дружини Сигізмунда. Там є замок на пагорбі, з усіх боків захищений драговиною та озерами.

Гусятин

Гусятин — місто, укріплене проти ворогів.

Чортків

Чортків — місто з таким же, як і в Гусятині, укріпленням та замком.

Янів та інші міста

Янів, Жванець та кілька інших міст дуже сильно укріплені.

Хмільник

Хмільник — дерев'яне місто, захищене лише частоколом. Має дерев'яний замок, збудований на річці Бог⁴¹.

Меджибіж

Меджибіж — місто з великим, побудованим з товстих колод замком, розташоване посеред боліт. До нього немає іншого шляху, окрім гребель та містків. Цю місцевість багато разів спустошували татари.

Сенатори від Поділля

Сенатори від цього воєводства такі: біскуп Кам'янця, воєвода та каштелян Кам'янця і Поділля.

Герб

Герб цього воєводства — сонце в zenіті на блакитному фоні.

Трете воєводство провінції Червона Русь — Брацлавське. Воно лежить за Поділлям, на кордоні з Татарією. Зараз воно вже не належить полякам. У ньому є такі міста і містечка: Брацлав, Вінниця, Житомир, Шаргород, Мурафа, Ярослав, Фельштин і Хмільник.

Міста Брацлавського воєводства

Брацлав — місто, побудоване на річці Бог. Воно має дерев'яний замок та інші укріплення. Це місто лежить у ста десяти милях від Бара і п'ятдесяти — від кордону Волощини на північ, у напрямку Києва. Брацлав був захоплений і вщент розорений турками в 1672 р.

Вінниця

Вінниця — дерев'яне місто, побудоване на річці Бог і захищене замком та кріпосною стіною. Відоме шляхетським сеймом і палацом юстиції. У ньому єзуїти мають колегіум для навчання юнацтва.

Обидва міста, про які йдеться, неодноразово підлягали нападам татар. Описів інших міст воєводства я не знайшов.

Сенатори воєводства

Сенатори від цього воєводства — каштелян і воєвода Брацлава.

Четверте воєводство провінції Червона Русь — Київське. Одна частина його розташована на татарському боці ріки Борисфен, друга — на її московському боці... Це воєводство має прекрасний шлях річкою до Евксінського моря та до кордонів Білої Русі й Литви. Його головні міста: Київ, Канів, Черкаси, Очаків, Степанів, Фастів, Богуслав, Переяслав і Біла Церква.

Київ

Головне з усіх цих міст — Київ. Як вважають його мешканці, це велике місто дуже старовинне. Воно має численне населення; добре захищене від ворогів міцною фортечною стіною, замком, ровом та іншими захисними спорудами. Розташоване на ріці Борисфен, або ж по-іншому — Дніпро. Старовинний Київ побудовано на пагорбах над рікою. В ньому досі можна побачити руїни багатьох арок, високих стін, церков і склепів різних королів з вирізаними на них грецькими письменами. З цих церков дві залишилися у дуже доброму стані. Це храми святої Софії та святого Михайла⁴². Стіни першого з них вкриті чудовою мозаїкою, купол зложений з горщиків східного типу, добре скріплених між собою вапняним розчином⁴³. Церква святого Михайла більше виділяється своїм визолоченим куполом. Поховання великих мужів старовинної Русі знаходяться в кількох печерах коло міста. Кажуть, що деякі з печер тягнуться аж до кордону Москви, на вісімнадцять миль. Мертві тіла набальзамовані й одягнуті. Особливо це помітно на тілах двох князів, похованих у старовинному одязі. Їх показують мандрівникам руські ченці. Печери, де зберігаються домовини, дуже сухі і, здається, такого ж походження, як і катакомби Рима. Київ був колись, судячи по

залишках фортечних стін, що тягнуться колом на вісімдесят миль, надзвичайно великим містом. Кажуть, що він був заснований у давнину руським князем на ім'я Кий року від різдвя Христова 861, а потім став столицею Тавро — Скіфії, згодом — столицею Руської імперії, але врешті-решт перетворився на центр окремого князівства, керованого князями. У 1615 р. його захопили і зруйнували татари⁴⁴. Відтоді Київ втратив свою велич. Неодноразово протягом тридцяти останніх років місто переходило з рук у руки, а зараз належить царю Московії, якому воно було передано козаками. Престол київського біскупа підлягає львівській митрополії. Тут знаходиться резиденція руського митрополита⁴⁵, який є владикою всіх своїх віруючих у Польщі. Тут є також різні римські й руські церкви, багато монастирів.

Канів

Канів знаходиться в п'ятнадцяти милях від Києва. Городяни разом з населенням близько розташованої околиці — дуже войовничі люди.

Черкаси

Черкаси — місто з дерева на ріці Борисфен, у двадцяти польських милях від Києва. Його мешканці первісно були відомі як черкаси — войовничий народ, який оселився біля Борисфена, вельми славний в історії⁴⁶.

Очаків

Очаків — місто, побудоване біля гирла Борисфена, населене татарами, які перебувають під владою турків.

Степанів

Степанів — укріплене місто, оточене стіною та ровом.

Богуслав

Богуслав, Переяслав, Біла Церква — все це малозаселені міста. При кожному з них знаходиться замок для захисту міста.

Про сенаторів

Сенаторами від цього воеводства були завжди біскуп, воєвода і каштелян Києва.

Герб

Герб воеводства — широка вертикальна срібна смуга на блакитному полі щита. Він був символом Литви в минулому. Зараз герб Великого князівства Литовського — крокуючий ведмідь.

П'яте воеводство провінції Червона Русь — Белзьке, що межує з районом Львова й Холмським воеводством. Воно розташоване в центрі Червоної Русі і поділене на чотири землі: Белзьку, Буську, Гродловську та Грабівську, в яких знаходяться міста Белз, Буськ, Гродлов, Грабова, Сокаль та інші.

Міста і містечка воеводства

З усіх міст воеводства головним є Белз — місто, побудоване з дерев'яних колод. Воно невелике, розташоване серед боліт між Львовом і Замосям, у п'яти милях від ріки Буг. У ньому є дерев'яний замок, побудований на пагорбі й оточений з усіх боків болотами.

Буськ

Буськ стоїть серед боліт у тому місці, де починається ріка Буг. Цією річкою товари доставляють до місцевості, від якої потім ще п'ять миль сушею — до Львова.

Гродлов

Гродлов — дерев'яне місто, знаходиться посеред великої рівнини. Воно має замок, добре укріплений завдяки як природному рельєфу, так і мистецтву будівельників, і тому до нього важко добратися.

Сокаль

Сокаль розташований коло Буга, захищений лише частоколом.

II ЧАСТИНА

Лист 1.

Його милості Томасу — лорду-архієпископу кентерберійському — про форму правління в Польщі і владу короля та про шляхтичів

Другий за значенням сенатор від церкви — біскуп Львова — головного міста Червоної Русі, названого так по імені князя Льва, який колись князував у цій провінції. Цей князь був підкорений каштеляном краківським у 1279 р. за часи правління Михайла VI⁴⁷.

Інші єпископи Львова

Це місто — резиденція трьох єпископів — римського, вірменського і руського схизматичного єпископа. Два архієпископи дотримуються одного віросповідання, тільки вірменський запроваджує деякі інші за змістом відправи, та жінки в цій церкві відділені від чоловіків.

Про грецьку віру

Руський (або ж грецький) схизматичний єпископ не має права одружуватися, бо повинен дотримувати правил для ченців-василіанів, які дають обітницю.

Але звичайні священники можуть бути одруженими. Якщо ж хто з них вважає, що одруження йому не на користь, його не примушують жити з дружиною. Коли ж дружина священника помирає, він не може вдруге одружитися, інакше йому доведеться зняти з себе сан.

Про їх догмати, обряди й церковні предмети

Літургія в їхніх церквах ведеться руською мовою, що, як і польська, є діалектом слов'янської мови. Їхні догмати говорять, що дух святий йде від батька до сина і що папа римський не є главою всієї церкви, а лише одним з двох патріархів (другий знаходиться у Константинополі й незалежний від римської церкви). Їхні обряди і культові предмети відрізняються від римських та вірменських. Вони моляться навстоячки, причастя отримують таким чином: священнику передають кілька невеликих шматків хліба, виготовленого на дріжджах, і він ламає їх на маленькі шматочки, які кладе в чашку з міцним вином, а потім невеликою срібною ложкою, зробленою спеціально для такого випадку, кладе хліб до рота людям, які стоять із складеними на грудях хрест-навхрест руками. Причастившись, громада йде за священником, який закликає їх творити лише добро сім наступних днів, а потім ще тиждень поститися. Русини таким же чином причащають своїх дітей, незважаючи на те,

що вони малі. Коли всі причастилися, священник із задоволенням з'їдає залишки хліба....

Чотирнадцятий духовний сенатор — біскуп Києва — головного міста Волині й усієї України.

**Про грецького єпископа,
який був колись московським первосвященником**

У Києві є також грецько-схизматичний єпископ⁴⁸, який був колись первосвященником усієї Русі та Московії. Всі мешканці цього міста дотримуються грецької віри.

Русини дотримуються грецького віросповідання, поширеного серед населення усіх сіл і міст провінції. Вони зовсім не визнають римсько-католицьку віру і з презирством звать пастирів латинцями за те, що ті ведуть службу в церквах латинською мовою.

У тому королівстві два різновиди грецької церкви — схизматична та уніатська. Остання відрізняється від римсько-католицької тільки тим, що служба ведеться грецькою мовою.

Лист 5.

Вельмишановному Джону — лорду-маркізу нормандському — про владу шляхти й рабство народу в Польщі, з описом звичаїв людей, а також про особливості окремих частин цього королівства [...]

Я з'ясовував з деякими польськими шляхтичами, чому вони так не по-людськи ставляться до своїх селян, зовсім не цінуючи їх? Шляхтичі відповіли, що колись селяни королівства повстали проти своїх землевласників (як швейцарські селяни, які виступили проти дворян), змовившись перебити їх усіх⁴⁹, що вони вбили багатьох, і шляхтичі були змушені шукати порятунку, навіть шляхом втечі з королівства. Але врешті-решт шляхта збрала ополченців з усіх кінців королівства й одержала підтримку від сусідів. Вона так озлобила своїх селян, жорстоко розправляючись з ними, що ті підняли загальне повстання проти шляхтичів, підкорюючи собі Річ Посполиту. Селяни завдали шляхті стільки лиха, що відтоді їх було перетворено по суті на рабів. Разом з тим поляки говорять, що, маючи абсолютну владу над селянами, вони використовують її не більше ніж інші християни свої права над власними собаками та кінями. Дивне порівняння!

Поляки схожі у цій ситуації на того, хто, почастивавши бідняків, виходячи із своїх інтересів, а не з милосердя, розраховує, що нещасні служитимуть йому за це до самої смерті. Це нічим не відрізняється від випадків, коли деякі королі дарують злочинцям життя лише для того, щоб заслати їх гребцями на свої галери.

Як живуть селяни, незважаючи на злигодні

Селяни повсюди в Польщі народжені кріпаками, не мають ніякого уявлення про свободу і тому ніби задоволені своїм становищем. У сусідній Курляндії селяни такі ж кріпаки, як і в Польщі, і в обох країнах вони поважають своїх хазяїв та ще й дбають про їх інтереси. Більш того, шляхтичі гвалтують селянських жінок і дочок, а їх чоловіки і батьки намагаються використати це для одержання свободи. І це така звичайна річ для тих бідних створінь, що вони не тільки не б'ють жінок у таких випадках, а й не вважають себе хоч на краплю зганьбленими.

Становище селян

Кмети, як називають їх поляки, або ж чорні люди, як звать їх в інших місцевостях Польщі, нині ведуть жалюгідне й мерзенне життя, не знаючи ні захисту законів, ні релігійного втішання. Уподібнюючись бидлу,

вони змушені працювати і по суботах. Здається, що навіть у Прусському королівстві їх становище краще, тому що там селяни мають право звертатися в суд нарівні із шляхтичами. Колись Казимир Великий видав на користь селян кілька законів, котрі нині рідко згадують або ж зовсім не використовують для захисту селян....

Про зростання багатства магнатів

Як я уже повідомляв Вашій світлості, шляхетське майно повсюди в Польщі — це насамперед кріпаки, які належать шляхтичам, без котрих ніякий магнат не може бути багатим. Тому там треба володіти великою кількістю цих бідних істот. Рідко хто з кріпаків приносить своєму панові менше ста франків прибутку кожного року. Не дивно, що я намагаюся дати тут опис звичаїв цих обездолених. Передусім необхідно відзначити, що кріпаки не можуть мати особистого майна і розраховувати на звільнення...

Як заведено в сільському господарстві

Магнати ніколи не здають своєї землі під ферми, але для того, щоб прикріпити придбаного селянина до землі, вони негайно наказують зібрати з інших своїх селян додатковий податок на побудову йому хати і придбання корови, гусей й такої кількості жита, скільки необхідно в селянському господарстві на рік. Отже, магнати володіють селом, не виділяючи ніяких коштів для прикріплення своїх нових кріпаків до землі.

Про присвоєння результатів праці кріпаків магнатами

Ці бідні раби, або ж піддані, як їх називає шляхта, найчастіше працюють на своїх хазяїв три дні на тиждень, а чотири останні — для себе.

Збори кріпаків на збирання врожаю на панському полі

Під час збирання врожаю всі мешканці села виходять жати панський хліб. За їх роботою стежать дуже суворі наглядачі, котрі силою примушують їх працювати. Карають звичайно ударами палицею, або ж ставлячи винуватця біля ганебного стовпа. Я вважав би цих бідних людей найжалюгіднішими створіннями в світі, бо вони не знали ніколи іншого життя. Бачачи батьків-кріпаків, наче задоволених своїм станом, і вони змирилися з такою долею.

Незважаючи ні на що, вони інколи бувають щасливими людьми, зрідка куштуючи смачну їжу й питво, яку готують їхні жінки, головним заняттям котрих є домашнє господарство.

Про житло та стіл селян

У них розповсюджені такі види страв. Одна — варений горох із шматочками свинини. Друга — варене пшоно, ячмінь чи просо, яке вони називають словом «каша». Третю страву вони роблять з різних сортів коренів, які ростуть у них у великій кількості, дуже добрих за смаком. Все майно, яке тримають селяни в хатах, складається з кількох глиняних чи дерев'яних тарілок, важкого саморобного ліжка з дуже грубою ковдрою. Їхні діти сплять на лаві біля печі, поки не оженяться. Селянські печі не мають димоходів, і для того, щоб дим залишав житло, в покрівлі роблять невеликий отвір. У Польщі неможливо прожити без таких печей, і тому не тільки селяни, а й дрібна шляхта встановлює їх у житлах, хіба що з інших матеріалів та іншої форми.

Як вчать ходити селянських немовлят

Селянські діти, особливо на Русі, ходять голими майже до чотирьох—п'яти років. Вони не можуть навчитися ходити, поки не зміцніють достатньо. А до тої пори селянки ставлять своїх діточок на порозі біля дверей, звідки малята вперше починають пізнавати навколишній світ. Після того як діти наповзаються вдосталь, зовсім вкрившись грязюкою, матері беруть їх на руки й відмивають холодною водою. Ось чому селянські діти стають надзвичайно загартованими людьми. «Я бачив деяких дітей,— говорить Отвіль⁵⁰ — які могли ковзатися по льодовій гірці майже без одягу».

Одяг чоловіків і жінок

Взимку селяни одягаються в овечі кожухи, а влітку — у безформний верхній одяг, який кольором нагадує той, в якому у нас ходять сажотруси. На голові вони носять нічим непримітні капелюхи. У деяких з них є чоботи, але більшість носить плетене з лика взуття з товстою підшовою, що охороняє ноги від пошкодження камінням. Подібне взуття, як я міг побачити, носять селяни не тільки Русі, а й Литви⁵¹. Одяг селянок Литви такий, як і в інших країнах, тільки їх плахти коротші, ніж звичайно. Селяни на Русі поверх плахти одягають фартух, розмір якого менший ніж в інших місцевостях.

Праця селян у неділю

Якщо в Польщі ці бідні істоти працюють на панів три або чотири дні на тиждень, то в Литві та на Русі вони звичайно працюють на панщині по п'ять—шість днів, і тільки понеділок залишається вільним для особистих потреб. Вони хотіли б краще використати для роботи тільки цей день, ніж працювати, хоча й для себе, у неділю. Однак, як відомо, бідняки не мають там днів відпочинку. Звичай працювати в неділю особливо поширений на Русі. Коли якийсь мандрівник запитав кріпосного селянина: «Чому ти працюєш у неділю?», то у відповідь почув: «Хіба я не повинен щось їсти в неділю?».

Сплата тяжкого податку

Ці бідні люди з своїх мізерних достатків не тільки змушені сплачувати часто самовільно призначувані їхніми панами податки, але й, крім того, три—чотири рази на рік — великі державні побори. Якщо раба буде приречено паном до смерті за якийсь злочин, він сам стане своїм катом, бо в разі відмовлення йому загрожує більш страшна кара, ніж смерть через повішення.

Домівки селян

Селянські хати мають круглу форму, і тому самі селяни називають їх ветами. Вони вузькі і відкриті зверху, щоб виходили дим і сморід. Здебільшого хати вкриті тесом або корою. Селянські сім'ї живуть у своїх хатах разом з худобою, внаслідок чого шкода завдається як людині, так і худобі.

Лист 6.

Його милості Джеймсу — герцогу Орлеанському, генерал-лейтенанту служби його величності — про армію, замки, фортеці та інші сторони воєнного мистецтва в Польщі.

Про піхоту

Що ж до піхоти, то в ній служать не тільки поляки і литовці, а й іноземці, наймані на службу головним чином з Німеччини та Угорщини. Запорізькі козаки служили в польській армії волонтерами за символічну платню. Інколи їх, озброєних списами з гачками, шаблями й довгоствольними рушницями, набирали на службу до 30 000 чоловік. І хоч кожний козак мав коня, він воював не тільки в складі кінноти, а й у піхоті. У них був свій військовий статут; їхні командири вибиралися із самого козацького середовища. Тому їх могли знімати без особливих труднощів у разі невдалих бойових дій, навіть якщо мова йшла про генерала.

Я вже описував деякі звичаї козаків у першому томі своєї «Історії», але не буде зайвим розповісти про них більше, особливо про все, що стосується їх військових справ. Однак я робитиму це в стислій формі.

Додаткові відомості про козаків

Вони називаються запорізькими від руського слова «пороги», оскільки жили за межами Польського королівства, біля тих порогів. Сьогодні вони підкоряються власному генералу, який, замість того щоб неподільно правити ними, покладається на керівний склад запорожців. Оскільки генерал не обирається голосуванням, а проголошується криками, він змушений взяти шапку і поклонитися навкруги. Він дуже швидко може бути скинутим непостійними у своїх симпатіях козаками. Однак, коли влада в його руках, то він має право розпоряджатися життям і смертю козаків на війні. Рангом нижче йдуть чотири військових канцлери, які називаються осавулами, і генерал-лейтенант, слідом — кілька командирів ще нижчого рангу.

Як ведуться військові ради

На козацьких військових радах генерал, зібравши весь народ, стоїть під наметом з непокритою головою разом з канцлерами та генерал-лейтенантом. Промовивши коротке привітання натовпу, який сидить навколо на землі, генерал пропонує їм обговорити яке-небудь питання. Потім він може ще запитати, чи є заперечення проти його пропозицій, або ж поцікавиться оцінкою своїх дій у людей, знаючи, що ті завжди ставляться до нього з покорюю і шаную. Поки генерал говорить, козаки слухають його у повному мовчанні. Але як тільки замовкає генерал, вони проявляють своє схвалення гвалтом і викриками.

Про те, як укріплені їх табори, й про їх човни

На землі вони споруджують (подібно до давніх галлів) табір з возів, а на морі захищають свої невеликі човни від гніву бурхливих хвиль плетеними з очерету матами, нарощуючи їх по всій довжині борту й роблячи з них навіс. Вони пофарбовані вохрою і нічим не гірші дерева наших кораблів. Про козаків султан Мурад Великий⁵² казав, що «на відміну від інших монархів Європи він міг би спати на обидва вуха (турецький вислів), але ці гедзі рідко дають йому можливість заснути хоча б на одне».

Про їх силу

Ми можемо судити про силу козаків на підставі такого факту: під час бунту проти Польщі вони виставили в поле понад 200 000 чоловік⁵³, а потім отримали ще й підтримку від русинів, які теж збунтувалися. Нині у них більш-менш добрі стосунки з поляками, але їм нелегко під владою турків та москалів. І вони стали в пригоді останньому польському королю Яну Собеському у війні проти турків.

ПРИМІТКИ

- ¹ Польська миля — 5—7 кілометрів.
- ² Борисфен — антична назва Дніпра, що вживалася в Європі ще у XVIII ст.
- ³ Слово «козак» має тюркське походження, його загальне значення — озброєна, вільна людина.
- ⁴ R. Heidenstein. *Regum. Polon. lib. 9.*— P. 326 (Примітка О'Коннора).
- ⁵ Евксинське море — старовинна, з часів давніх греків, назва Чорного моря (означає — Гостинне море). Ця назва вживалася в західноєвропейській літературі навіть на початку XIX ст.
- ⁶ P. Chevalier. *Hist. des Cosaques.*— P. 3 (Примітка О'Коннора).
- ⁷ Мається на увазі козацька старшина.
- ⁸ *Guerre civil de Polon. lib. 1.*— P. 7 (Примітка О'Коннора).
- ⁹ Найбільш поширена в західноєвропейській історіографії версія про походження запорізьких козаків, яка не відповідає дійсності.
- ¹⁰ Публій Овідій Назон (20.III.43 до н. е. — близько 18 р. н. е. — римський поет, який прославився любовними поезіями (збірки «Любовні елегії», «Героїні» та ін.). Найвизначніший твір — «Метаморфози». У 8 році н. е. за наказом імператора Августа був засланий на чорноморське узбережжя. Тут він написав автобіографічні «Скорботні елегії» й «Понтієські послання».
- ¹¹ P. Chevalier. *Hist. des Cosaques.*— P. 26 etc. (Примітка О'Коннора).
- ¹² *Veuplan. Descript. d'Ukraine.*— P. 3 (Примітка О'Коннора).
- ¹³ P. Chevalier. *Hist. des Cosaques.*— P. 32.
- ¹⁴ Ці дані були запозичені у Боплана, котрий відобразив посилення феодального гніту в Україні напередодні Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.
- ¹⁵ Загальновизнана дата хрещення Русі — 988 рік.
- ¹⁶ Ці дані запозичені у Боплана, але слід відзначити, що західноєвропейські мандрівники, які перебували в Україні у XVIII — першій половині XIX ст., теж неодноразово відзначали напади сарани на селянські поля.
- ¹⁷ Бетлем Габор — володар Трансільванії. Робив спроби використовувати польсько-турецькі суперечності в інтересах Трансільванії.
- ¹⁸ Осман — турецький султан, який правив Туреччиною в 1618—1621 рр.
- ¹⁹ Мається на увазі участь великого гетьмана коронного Конєцьпольського у придушенні селянсько-козацьких повстань в Україні у 20—30 роках XVIII ст.
- ²⁰ Фортеця Кодак збудована в 1635 р. на правому березі Дніпра, поблизу Кодацького порогу, за рішенням сейму Речі Посполитої з метою перешкодити зв'язкам Запорізької Січі з Україною.
- ²¹ Сизігмунд III — король Речі Посполитої (1587—1632 рр.).
- ²² У дійсності Львів не був столицею Червоної Русі, але, описуючи таким чином це місто, автор намагався підкреслити значення його для України і Польщі.
- ²³ Так в офіційних дипломатичних документах називали уряд Османської імперії, а іноді й саму імперію.
- ²⁴ Богдан Хмельницький запропонував хану спільний похід у Молдавію. Влітку 1650 р. в таборі під Уманню зібралося селянсько-козацьке військо у кількості 70 000 чол., яке виступило разом з татарами проти Молдавського князівства. Молдавський господар не був готовим до війни, і тому його війська не чинили опору. У вересні 1650 р. було підписано угоду, за якою Молдавія вступала в союз з Україною. Господар зобов'язався виплатити козакам і татарам контрибуцію у розмірі 600 000 талерів.
- ²⁵ Гетьман великий коронний Ян Собеський — майбутній король Ян III (1674—1696).
- ²⁶ Мається на увазі турецький султан Мухамед IV (1648—1687).
- ²⁷ Король Речі Посполитої Михайло Корибут Вишневецький правив у 1668—1673 рр.
- ²⁸ Помилка. Мається на увазі Ян II Казимир, король Польщі у 1648—1668 рр.
- ²⁹ Мова йде про загарбання Кам'яця у 1672 р.
- ³⁰ За умовою угоди 1672 р. Львів відкупився значною сумою, головним чином з державної скарбниці.
- ³¹ Мається на увазі Високий Замок.
- ³² Львів було засновано у 1270 р.
- ³³ Король Казимир Великий.

³⁴ Перший раз Львів було обложено повстанською армією у 1648 р., вдруге — у 1655 р., коли московське військо на чолі з В. Б. Бутурліним разом з козаками Б. Хмельницького вели там бойові дії.

³⁵ Найбільш вірогідно, що тут йдеться про річку Сан.

³⁶ Це місто нині має назву Нестерів.

³⁷ Лорд Рочестер — посол Англії при дворі Яна III Собеського.

³⁸ День Благовіщення відмічається 25 березня за старим стилем.

* Католицький монастир.

³⁹ Тірос — антична назва річки Дністер, що вживалася у Західній Європі навіть на початку XIX ст.

⁴⁰ Усім відома назва «Китай-город» у Москві, але мало хто знає, що вона була дана йому литовською княгинєю Оленою Глинською за назвою її рідного містечка на Поділлі, з якого її було видано заміж за батька Івана IV (Грозного).

⁴¹ Бог — старовинна назва річки Південний Буг.

⁴² Мова йде про Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві.

⁴³ Маються на увазі голосники, які посилювали звук у церкві.

⁴⁴ Насправді йдеться про загарбання татарами Києва у 1508 р.

⁴⁵ Мова йде про главу православної церкви в Україні.

⁴⁶ Помилково вважалося, що запорізькі козаки походять від черкесів.

⁴⁷ Помилка. Львів було захоплено у 40-ві роки XIV ст. за Казимира III.

⁴⁸ Мається на увазі київський митрополит.

⁴⁹ Згадуючи про повстання швейцарських селян, О'Коннор, вірогідно, мав на увазі велику селянську війну в Німеччині.

⁵⁰ Йдеться про французького офіцера Т. де Гаспара — автора цікавої книги «Історія Польщі».

⁵¹ Тут мається на увазі територія Білорусії, землі якої входили до складу Великого князівства Литовського.

⁵² Турецький султан Мурад царював у 1623—1640 рр.

⁵³ Такою була загальна кількість війська Б. Хмельницького на початку Визвольної війни 1648—1654 рр.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках*

VIII

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА І. СКОРОПАДСЬКОГО Р. 1709 ТА РЕФОРМИ 1772 Р.

Перехід гетьмана Мазепи на бік Карла XII примусив Петра I вжити спішних заходів, щоб паралізувати чин Мазепи та не допустити наслідків, які могли б загрожувати цілому московському військові, що перебувало в той час на території України. З цих мотивів цар не тільки негайно видав цілу низку наказів чисто військового характеру, але й ужив заходів, щоб якнайскоріше було обрано іншого гетьмана, вважаючи, що настановлення нового гетьмана та підтримка його силою московського війська значно допоможуть у боротьбі проти Мазепи та його впливів на козацтво. 27 жовтня 1708 р. цар обережно оголошує в маніфесті, що «гетманъ Мазепа безвѣстно пропаль и сумнѣваемся Мы для того, не по факціямъ ли какимъ непріятельскимъ». На всякий випадок цар наказує генеральній старшині й полковникам негайно прибути до царського обозу, що стояв на Десні, «для совѣтовъ», а коли з'ясується, що гетьман «конечную невѣрность явилъ», то й для вибору нового гетьмана, бо в цьому «общая польза всей М. Россіи состоитъ». На другий день оголошується новий маніфест, у якому підтверджується, що гетьман Мазепа «измѣнилъ и переѣхалъ къ непріятелю нашему, королю шведскому», ніби для того, щоб «малороссійскую землю поработить по прежнему подъ вліяніе польское», а церкви й монастирі віддати «въ унію». «Понеже намъ,— стояло далі в маніфесті,— яко Государю и оборонителю Малоросс. края, надлежитъ отеческое попеченіе о васъ имѣтъ., того ради повелѣваемъ» усій генеральній старшині, полковникам та іншим не піддаватися закликам Мазепи, а під обороною московського війська проти ворога стати. Для ліпшого попередження всякого зла й заколоту в народі... вся старшина генеральна й полкова має з'їздитися до Глухова для вибору гетьмана, «въ чемъ крайняя нужда и спасеніе всея М. Р. состоитъ». А щоб заохотити й простий люд до вірності, цар оголошує, що скасовуються всі «аренди» й податки, які завів Мазепа нібито для утримання війська, в дійсності ж для свого збагачення. Ще через кілька днів 1.XI. цар адресує до старшини, що мусила їхати до Глухова, новий маніфест, у якому, навівши ті ж самі мотиви для негайного вибору гетьмана, додає ще й такі урочисті обіцянки: «А мы, вел. г-рь, наше ц. в-во, обѣщаемъ вамъ, вѣрнымъ подданнымъ, тому вольными голосами новообраному гетману, также и генер. старшинѣ, полковникамъ, есауламъ, сотникамъ и всей полковой старшинѣ, и всему В. З., нашимъ у в-ва словомъ всѣ вольности, права и привилегіи, которые отъ времени принятія... подъ высокодержавную руку гетмана Б. Хмельницкого съ В. Запорожскимъ и со всѣмъ малоросс. народомъ и потомъ при нашемъ, Ц. в-ва, государствованіи, гетманы и все войско имѣли, свято ненарушимо и цѣ-

ло со держ а т ь...». Нарешті повідомляє, що для присутності при обранні гетьмана висилається «министръ», кн. Гр. Фед. Долгорукий. Наведений царський маніфест — типовий документ для традиційної московської політики супроти України: стверджуються всі права, вольності й привілеї, дається царське слово «свято й непорушно» їх зберігати, але лише в моменти тяжкі й небезпечні для Москви; коли ж В. З., гетьман і старшина, довіряючи царському слову, повертаються на бік Москви та стають «вірними й послушними», зараз же Москва починає стверджені вольності й права ламати.

Обрання гетьмана було проведено на Генеральній Раді, що була скликана в Глухові 6 листопада 1708 р. На гетьмана було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського. Тому, що вибори були проведені наспіх, жодних нових статей не було запропоновано ані царем, ані гетьманом. З огляду на те, що в царській грамоті, а також і в присяжному записі гетьмана Скоропадського було сказано, що Війську Запорозькому підтверджуються статті, на яких піддався під царську високу руку гетьман Б. Хмельницький, то з цього треба зробити висновок, що гетьманові Скоропадському ствердив цар договір 1654 р. Формально так воно й було, але реальна дійсність скоро показала, що в актах 1708 р. було згадано про договір 1654 р. лише на те, щоб оманом давніх вольностей притягти довіру козацьких полків, що не могли піти з Мазепою, та використати їх у боротьбі проти Мазепи й Карла XII.

З вибором нового гетьмана на Україні знову з'явилися два гетьмани: Мазепа, що разом із королем шведським воював проти Петра I, і новообраний І. Скоропадський, що з частинами 4-х полків лишився на боці Петра. Знов Україна силою історичних обставин стала тереном тяжких боїв, не будши безпосередньо зацікавленою в цій боротьбі; ще гірше — козацьке військо знайшлося в рядах комбатантів обох воюючих сторін і примушене було до братовбивства.

Після Полтавського бою й рішучої перемоги московського війська над військом шведського короля й Мазепи (27 червня 1709 р.) позиція гетьмана І. Скоропадського до певної міри скріпилася. Гетьман Мазепа покинув територію України, а гетьман Скоропадський не тільки формально, але й фактично перейняв гетьманський уряд на цій території України-Гетьманщини. Використовуючи таку, для себе сприятливу ситуацію та перерву у військових подіях, Скоропадський вирішив звернутися до царя, який ще перебував на Україні, з проханням підтвердити окремим договором («статтями») давні привілеї й вольності України та скласти нові статті, потрібні для управління нових обставин. 17 липня 1709 р. гетьман подав цареві біля Решетилівки прохання з 14 «пунктами», в яких було виложено різні потреби часу, а також прохання про ствердження давніх прав і вольностей. Це прохання не викликало якихось претрактацій гетьмана й старшини з царськими відпоручниками, як то бувало за попередніх гетьманів, не було призначено жодних конференцій. Тепер цар сам відповів гетьманові «рѣшительнымъ указомъ», підписаним у Києві 31 липня 1709 р.

Посилаючись на царську грамоту з 1 листопада 1708 р., в якій цар обіцяв затвердити військові вольності, права й порядки по тих статтях, що були дані попереднім гетьманам, І. Скоропадський у п. 1-му свого подання просив «о милостивомъ тѣхъ статей наданіи», а також «о наданіи сверхъ тѣхъ статей и въ сихъ нуждахъ нашихъ новыхъ статей». На це прохання цар відповів так: права і вольності, і порядки військові, як вони означені були в статтях попередніх гетьманів, особливо гетьмана Б. Хмельницького «при наставленіи его, господина гетмана, въ Глуховѣ, на гетманській урядѣ, генерально

уже підтвердить изволилѣ (цар) и оныє нерушимо содержать обѣщаетѣ». Що ж до статей нових, то «статьи обстоятельныя будутъ даны» пізніше, бо тепер цього через брак часу й похід зробити неможливо. Отже, й на цей раз цар, повторивши «генерально» те, що було вже сказано в грамоті з 1 листопада 1708 р., ухилився від видання нових статей.

В дальших пунктах гетьман Скропадський зачепив питання, які треба було розв'язати негайно, щоб усунути деякі порушення попередніх договорів, або ж докладніше означити права й обов'язки України й Москви. До першої групи відносилися пункти: 3 й 4 — про поворот Війську Запорозькому взятої московським військом військової гармати, п. 5 — про надужиття царських воевод на Україні, пп. 6 та 7 — про надужиття московського війська в справах підвод і постою на Україні та п. 12 — про поворот чернігівським міщанам дворів, узятих під фортецю. До другої групи відносились: п. 2 — про те, щоб козацького війська не віддавалося під команду росіян, п. 8 — про звільнення козаків на якийсь час від походів, п. 9 — про дозвіл населенню добувати сіль і рибу на Запоріжжі, п. 10 — про те, щоб не лаяли козаків «зрадниками», п. 11 — про утримання охочих полків, п. 13 — про те, щоб царські грамоти й укази висилались тільки на ім'я гетьмана і п. 14 — про означення документів, на підставі яких даватимуться підводи. В «рѣшительном» указі з 31 липня 1709 р. цар деякі прохання цілком відкинув (по пп. 1, 2, 6, 10 і 12), а деякі — задовольнив лише частково, з певними обмеженнями.

Для нас важно тут зазначити нові обмеження прав і вольностей України, що їх зробив «рѣшительный» указ. Крім згаданої вже відмови дати нові, додаткові статті, цар у резолюції на п. 2 затвердив і надалі практику, яка вперше з'явилася за шведської війни й на підставі якої козацькі відділи з наказним гетьманом та полковниками віддавалися під команду московських генералів і полковників. Указом на п. 4 цар остаточно відібрав м. Котелву від Гадяцького полку та приєднав до Слобідської України; в указі на п. 5 про заборону воеводам утручатися в місцеві справи цар дозволив воеводам «интересоваться» внутрішніми справами України, проводити, «розыскъ» і суд над місцевою людністю в згоді з полковниками й старшиною, а «государственныя дѣла», як зрада і «прочее тому подобное», виключив зовсім із юрисдикції місцевої влади; в указі на п. 9 не дано дозволу на добування солі й риби на Запоріжжі, обіцяно пізніше дозволити, але, як видно з наступних розпорядків, заборона була ще й посилена штрафом й карами. Нарешті в указі на п. 13 встановлено, що царські укази в справах України надалі висилатимуться лише на ім'я гетьмана, але не тільки царем через «Приказъ Малой Россіи», а й міністрами царськими, «которымъ тѣ дѣла вручены суть». Цей останній розпорядок ставив гетьмана в становище, нижче царських міністрів, бо віддавав його під «укази» міністрів. Усі ці новини йшли врозріз із договором Б. Хмельницького й статтями попередніх гетьманів, тимчасом у п. 1 цар підтвердив і словом своїм обіцяв додержувати попередні договори непорушно.

Важливою новиною була й форма «рѣшительнаго» указу 1709 р. Це вже не була форма двостороннього договору між рівними сторонами, що виявили свою волю в статтях та в стверджуючих статті формулах, як то ми бачили в попередніх договорах, починаючи з договору 1654 р. В «рѣшительному» указі царські резолюції становлять імперативні рішення — накази царя, якими він вирішує справи й наказує певне поступовання або ж дає свою згоду як особливу «милость». Уперше за всю історію українсько-московських віносин актів, що мав упорядковувати *modus vivendi* між Україною й Москвою, було надано форму одностороннього акту — царського приказу.

Всі ці новини свідчили про те, що, здобувши перемогу над шведами, між іншим, при участі й допомозі частини козацького війська, Петро I вернувся до своєї попередньої політики супроти України. Про це свідчать дальші царські укази. На другий день після подачі гетьманом пунктів Петро I (18 липня 1709 р.) підписав указ про призначення стольника Андрія Ізмайлова царським резидентом при гетьмані для «нынѣшнихъ случаевъ» та дві інструкції Ізмайлову, явну й таємну. Грамотою з 30 липня 1709 р. цар сповістив про це гетьмана, пояснивши, що призначення Ізмайлова зроблене «для нашихъ вел. г-ря дѣлъ и совѣтовъ ради нынѣшнихъ случаевъ и недавно бывшего въ Малороссійськомъ краю возмущенія по измѣнѣ Мазепиной и бунтовщиковъ запорожцевъ». Гетьман надалі мав «надлежащія вел. г-ря дѣла управлять съ общаго съ нимъ совѣту».

Що ж до виданих Ізмайлову інструкцій, то вони містять надзвичайно важні постанови, яким, власне кажучи, місце не в інструкції, а в додаткових договірних статтях.

В ст. 1-ій явної інструкції наказується Ізмайлову спільно з гетьманом доглядати, щоб після «зради» Мазепи й запорожців у В. Запорозькому (яке вперто іменується «Малороссійськимъ краемъ») було тихо й спокійно, розвідувати «всякими способами», щоб не було ворожої агітації та підбурювання до «шатости», а підозрілих осіб ловити й писати до царя. В ст. 2 наказується доглядати, щоб запорожці та інші свавільники не скупчувались у Січі або в іншому місці, та посилати козацьке й московське військо, щоб «ихъ искоренять и ни до какого поселенія не допускать». Із наведеного змісту 2-х перших статей інструкції видно, що, не довіряючи гетьманові, цар доручив Ізмайлову доглядати за порядком і спокоєм у В. Запорозькому і цим полегшив царському резидентові втручання у внутрішні справи України. Наступні статті інструкції, з 3-ої по 10-у, торкаються важливих справ загального характеру: в ст. 3-й наказується Ізмайлову разом із гетьманом приймати посланців чужих держав і земель, які приїздитимуть із листами до гетьмана, копії з листів посилати до царя, як то встановлено в статтях Б. Хмельницького (ст. 9) і в ст. 4 Конотопських статей, а тим посланцям без поради з Ізмайловим не відповідати й від себе нікуди без царського указу не посилати, хіба що справи вимагатимуть спішної відповіді, а посланців до царського указу затримувати. Стаття торкається надзвичайно важливої справи закордонних зносин України, й коли цієї справи не підняв сам гетьман у своєму поданні, то треба було б цю справу увести, як пропозицію з боку царя, в текст додаткових статей. Цар відмовився задовольнити прохання гетьмана про додаткові статті за браком часу, а тимчасом у нього вистачило часу вмістити статтю в такому важливому питанні в інструкцію своєму резидентові. Ясно, що так було зроблено не з браку часу, а з бажання перервати давню традицію укладання додаткових договорів із новообраними гетьманами. В ст. 4-й наказується Ізмайлову доглядати й перешкоджати, щоб гетьман нікого з старшин і полковників без царського дозволу й указу не скидав та щоб призначав за згодою всієї старшини, згідно з ст. 7 Юрія Хмельницького й ст. 11 гетьмана Мазепи, а кого куди «общимъ совѣтомъ» оберуть, писати до царя, від якого вишлються укази. Як додаток до цієї статті в ст. 5-й наказується вважати, щоб на жодні уряди не обирали поляків або чужинців за ст. 8 Юрія Хмельницького. В ст. 6 наказується стежити, щоб гетьман без повідомлення царя нікого з полковників і полкової старшини не карав, згідно з ст. 12 Юр. Хмельницького. Цим статтям — місце в додатковому договорі, як те підтверджують цитати з договорів Юр. Хмельницького й Мазепи, а не в інструкції царському міністрові. Ст. 7-а торкається обмеження гетьманської влади в справі роздачі за вислуги маєтностей: усі маєтності «измѣнничьи», як Мазепи, так і інших, які не

належать до уряду гетьманського, треба списати, відомості надіслати до царя й без царського указу нікому не давати, і взагалі на майбутнє гетьман не має права, не повідомивши царя, віддавати маєтності за службу чи відбирати назад. Подібна стаття звичайно включалася в додатковий договір. В ст. 8-й наказується гетьманові мати свою постійну резиденцію в Глухові, «яко въ знатномъ и пространномъ мѣстѣ». Про резиденцію, звичайно, писалося в додаткових договорах (напр., ст. 26 Глухівського договору, ст. 17 Коломацького договору). Ст. 9 вже без жодного відношення до предмету інструкції містить царський указ, що торкається покарання тих міст у Полтавському й інших полках, які противились і не пускали царських військ: ці міста треба було б знищити, як Батурин, але цар, «милосердствуя о народѣ Малороссійскомъ», наказав, що коли ці міста бажать уникнути долі Батурина, то «въ вѣчный знакъ и на память, и въ наказанье той измѣнѣ своей» мають платити до царського скарбу з кожного двора по два биті ефимки. Нарешті, в ст. 10 інструкції вміщено відповідь на 11-й пункт подання гетьмана: наказується Ізмайлову взяти у гетьмана відомості про доходи, що їх збирали Мазепа й попередні гетьмани, щоб цар знав про це й міг призначити платню охочим полкам, а також щоб «и въ предъбудущее время учинить въ томъ порядокъ, безъ отягченія народа малороссійскаго». Цим указом відкрито Ізмайлову втручання в справи фінансового управління В. Запорозького.

Такий був зміст явної інструкції. В суті речі, це були додаткові статті, які, за давнім звичаєм, треба було скласти разом із гетьманом і старшиною. Але тому що в такому вигляді додаткові статті являли б двосторонній договір, якого Петро I бажав уникнути, то й було єдиний акт поділено на два акти: на «рѣшительный указъ» царський на подання гетьмана з 17.VII й на явну інструкцію стольників Ізмайлову, хоч з усього видно, що ці два документи були складені одночасно. Цим Петро I знищив давню традицію, що тяглася з часу Б. Хмельницького.

Щодо таємної інструкції, «пунктовъ секретныхъ», то цей документ вповні відповідає своїй назві: це правдива інструкція царському агенту при гетьмані; вона одверто зазначає дійсні мотиви й мету призначення Ізмайлова. В п. 1 цар наказує Ізмайлову, щоб він, будучи при гетьмані, доглядав пильно за поведінкою гетьмана, старшини й полковників, щоб вони не робили часом спроб «измѣны» або підбурювання народу, перешкоджав усяким зносинам з ними Туреччини, Криму, Польщі, Швеції, Мазепи, донців «и тѣмъ подобныхъ измѣнниковъ», розвідував про це все всякими способами; коли ж довідається про щось підозріле, то повинен всякими засобами перешкодити, для чого «подъ его командою велѣно быть пѣхотнымъ полкамъ», які раніш були при гетьмані Мазепі, та доносити про це все цареві в посольську похідну канцелярію. Коли б потрібно було вжити негайних заходів, наказується Ізмайлову самому чинити, що потрібно, в згоді й за допомогою київського й інших воєвод. У п. 2-му наказується розвідати «подлинно, тайнымъ обычаемъ», скільки збиралося доходів за гетьмана Мазепи, скільки буде збиратися тепер доходів на гетьмана, генеральну старшину, полковників та інших урядовців. Нарешті, в п. 3-му цар нагадує Ізмайлову «усматривать въ разговорахъ и во всякихъ обхожденіяхъ», хто з старшини та з козаків «къ сторонѣ в. г-ря доброжелательны и какого уряду достойны».

Як видно з наведених документів, питання про взаємне представництво Москви при гетьмані й В. Запорозького в Москві, яке вже підіймалося за Юр. Хмельницького в додаткових московських статтях 1659 р. (ст. 4), за гетьмана Д. Многогрішного — в Глухівських статтях (ст. 8) і за гетьмана І. Самойловича — в Переяславських статтях (ст. 17), тепер остаточно вирішив Петро I. Зміст інструкції Ізмайлову,

особливо таємної, доводить, що це питання було вирішене не так, як воно проектувалося раніше: це не був дипломатичний представник однієї держави при уряді другої, як те намірялися зробити раніше, а звичайний агент політичного догляду («недремане око»), який мав стежити за кожним кроком і чином гетьмана, старшини, полковників та інш., за політичним, економічним і суспільним життям В. Запорозького й про все це доносити цареві. Крім ролі звичайного доглядача, Петро I дав своєму агенту право втручатися в справи державні й внутрішнього управління В. З., а також дав до розпорядження збройну силу — два піші полки московські, — яку агент мав право вжити негайно в інтересах Москви, а коли потрібно, то й притягти московські залоги з Києва та інших міст. Отже, під виглядом міністра-резидента Петро I уводив на Україну нового воеводу при гетьмані, без поради й дозволу якого гетьман не смів і кроку ступити, будучи zagrożений у своїй резиденції, як і скрізь на Україні, московським військом.

Утворений Петром I інститут царських міністрів-резидентів при гетьмані на практиці показався дуже корисним для московських інтересів. В р. 1710 замість Ізмайлова було призначено думного дяка Вінніуса та стольника Протасьєва. Вінніусові дано таємну інструкцію з 4-х пунктів та секретний шифр («цыферну азбуку»). Через те, що Вінніус не поїхав, Протасьєв клопотався, щоб інструкцію та шифр було йому переслано на Україну. Пізніше справи міністра-резидента при гетьмані настільки розрослися й ускладнилися, що довелося зорганізувати для нього окрему «канцелярію міністерського правління», яка проіснувала аж до 1749 р. включно. При гетьмані Скоропадському, після Ізмайлова, знаходився стольник Протасьєв аж до квітня 1722 р., до утворення «Малоросійської Колегії». З відомостей, які знаходимо в Діяріуші генеральної канцелярії за цей рік, довідуємося, що Протасьєв утримувався на доходи, які збирав із кількох сел (Стахірщина, Блισταва, Литвиновичі), переданих йому гетьманом, очевидно з царського наказу. Після димісії Протасьєва ці села гетьман у нього відібрав.

Відмова царя Петра затвердити нові додаткові статті дуже непокоїла гетьмана Скоропадського, й він вирішив наступного ж року вислати до царя спеціальне посольство, яке б знову нагадало цареві про цю справу та хоч, принаймні, здобуло жалувану царську грамоту на гетьманський уряд і на рангові маєтки. 16 лютого 1710 р. посольство в складі генерального осавула Жураковського та гадяцького полкового судді Велецького виїхало до Москви з гетьманською грамотою до царя й наказом. У Москві посольству довелося досить довго чекати відповіді, аж нарешті 5 січня 1711 р. цар видав жалувану грамоту, в якій, між іншим, було сказано, що цар задля «вірности» й заслуг гетьмана Скоропадського під час війни з шведами дає «милостиву жалувану грамоту на підтвердження уряду гетьманського». Силою цієї грамоти цар «соизволяє» гетьманові мати військову армату, клейноди, як те попередні гетьмани мали, «и всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять, по пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку отца нашего... гетьманъ Б. Хмельницкій со всѣмъ войскомъ запорожскимъ малоросійскимъ и по нашимъ, Вел. Г-ря, указамъ опредѣленнымъ и впредь посылаемымъ, безъ нарушенія правъ и вольностей стародавнихъ народа малоросійскаго, и маєтностями, на булаву опредѣленными... владѣть со всякою пристойною повинністю». Наведені слова грамоти, якими стверджуються «пункти» Б. Хмельницького й дається обіцянка не порушувати прав і вольностей стародавніх царськими указами, найкраще доводять, наскільки щиро підписувала цю грамоту рука Петра I, яка рік перед цим підписала «Рѣшительный указъ» на Решетилівські статті та інструк-

цію стольникові Ізмайлову. Що ж до додаткових статей, то й на цей раз подання й посольство гетьмана до царя не мали успіху.

«Ръшительный указъ» та інструкція Ізмайлову — це були лише перші кроки царя Петра на шляху нищення давніх прав і вольностей, давньої державної автономії Війська Запорозького. Далі майже кожний рік гетьманства Скоропадського приносив якусь «новину», якесь нове обмеження автономії України, яку Петро I іменував навіть не Малою Росією, а «Малоросійскимъ краемъ» (грамота з 1.XI.1708 р., інструкція Ізмайлову та інші акти) або ж просто «Малоросійскою провинціей». Особливо багато, і то найважливіших, розпорядків щодо обмеження автономії України з'явилося в останніх роках гетьманування Скоропадського (1720—1722).

6 жовтня 1720 р. було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту: цареві стало відомо, що в київських і чернігівських друкарнях «въ печатныхъ книгахъ печатають несогласно съ великоросійськими печатями, которыя со мноюю противностью Восточной церкви», а саме: ще нібито в Чернігові учебні часослови на замовлення якогось калужанина Кодміна надруковано «по раскольничьему»; далі, що в надрукованій р. 1710 в друкарні чернігівського монастиря «Книгъ Богомыслия... явилась многая люторская противность»; нарешті, що в надрукованому р. 1718 в киево-печерській друкарні «мѣсяцеслову... въ заглавіи напечатано, якобы печатано Ставропією вселенскаго Константинопольскаго патріарха», тимчасом як цей монастир є «Ставропією всеросійськихъ патріарховъ». Тому цар наказав надалі Кієво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися «Ставропією всеросійськихъ патріарховъ» (яких уже в той час не було); ще більше наказав «вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ изданій, не печатать. А церковныя старыя книги прежде печати справити по великорусскимъ книгамъ, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было. Иныхъ никакихъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, безъ заявленія Духовной Коллегіи и позволенія не печатать». Таким чином, цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги піддав цензурі російського Синоду. Крім того, українські старі церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб «особаго нарѣчія въ оныхъ не было».

Цього ж 1720 р., очевидно, на донос царського резидента при гетьмані, Протасєва, про непорядки у військовій канцелярії під час «хираргичної» хвороби гетьмана (ніби канцеляристи підписували за гетьмана папери словами: «Звишменованый гетманъ», прикладали військову печатку на підроблених універсалах тощо) було арештовано та вислано до Москви на допит двох канцеляристів, Михайлова та Дорошенка, а гетьманові прислано суворий указ 17.XI.1720 р. про те, щоб він негайно ж zorganizував генеральну канцелярію під командою генерального писаря «для лучшаго... порядку и отправленія дѣлъ». Наказано, щоб надалі, за хворобою гетьмана, універсали, листи й інші папери підписував генеральний писар своїм іменем, а не гетьманським. Протасєв ще скаржився на гетьмана, що той приймає посланців із Польщі й листи привезені читає сам, не показуючи Протасєву, як те наказано в п. 2 інструкції; що гетьман роздає маєтності, не повідомляючи царський уряд, як того вимагає п. 9 інструкції, що, нарешті, гетьман, усупереч п. 7 інструкції, не дав і досі відомостей про доходи, які збираються на Україні, а також і про платню компанійським і сердюцьким полкам. Унаслідок цього доносу Протасєва було викликано до царя з усіма потрібними матеріалами («військовими правами»). Через рік, 14.XI.1721 р., цар вислав новий указ гетьманові, в якому на-

рікав на гетьмана за те, що й досі генеральна канцелярія не реорганізована, та наказував зорганізувати також і окрему судову канцелярію при генеральному суді під головуванням судді Ів. Черниша, під загрозою, що коли ці канцелярії не будуть зорганізовані протягом місяця чи двох, то писар оштрафується. Наведені укази свідчать про безпосереднє втручання Петра I в справи адміністративного й судового управління В. Запорозького. Це були перші «ластівки» тієї «реформи», яку через рік провів Петро I на Україні. Того ж року 12 000 козаків під команду П. Полуботка було вислано за царським указом на «канальну роботу» до Ладоги.

На початку 1722 року гетьман Скоропадський із родиною й значним почтом виїхав до Москви, щоб скласти цареві поздоровлення з нагоди Нейштадського миру та прийняття імператорського титулу. Своє майже 6-місячне перебування в Москві гетьман використав, щоб поладити всякі біжучі справи, з яких справа з «заїздами» кн. Меншикова козацьких земель була дуже актуальна, та щоб добути певні рішення в справі додаткового договору, що його усе цар відкладав. 11 квітня 1722 р. гетьман подав цареві «Пункти по обшенародним нуждам», але в цей час Петро I вже вирішив провести давно задумані реформи на Україні. Тому у відповідь на свої «пункти» гетьман дістав від царя власноручний лист, датований 29 квітня 1722 р., в якому було вміщено указ Петра I про «Малоросійську Коллегію».

«Понеже отъ малоросійскаго народа,— стояло в указі,— о налогахъ и не порядкахъ какъ отъ генеральнаго суда и отъ старшины, такъ и отъ полковниковъ многія жалобы до насъ доходятъ», а саме: 1) в генеральному суді «ради взяткоу и великихъ накладовъ чинятся многіе неправды» бідним козакам; 2) полковники в своїх полках чинять неправий суд, забирають ґрунти, ліси, млини, силують козаків до підданства; 3) збирають податки з кожної куфи горілки по 2 р. і про цей похід не подається жодних відомостей; 4) у військовій генеральній канцелярії «идеть не порядочное отправление дѣлъ» і т. д. (про що вже писалося в указах 1720 і 1721 рр.); а тим часом «въ статьяхъ и въ прошеніяхъ» як гетьмана Б. Хмельницького, так і інших, по ньому бувших, написано, що в більших городах будуть цареві воєводи, а для судів і розправи — козацькі урядники, які будуть судити по козацьких правах, а кому козацький суд не сподобається та схоче перенести справу до воєводи, то тому воєвода вчинить розправу «по своему смотрѣнію». «Чего ради предки наши,— писав цар,— указали для пользы малоросійскаго народа, для такихъ дѣлъ быть своему Судьѣ»... З другого боку, в тих же пунктах написано, щоб у малоросійських городах були урядники достойні, які б підданими правували і доходи всякі в казну збирали. І по цьому проханню «предки жъ наши указали» всякі доходи збирати «въ нашу казну»... Хоч раніше це й виконувалось, але тепер «упущено, незнаемо для чего, и чинится все противъ помянутыхъ договоровъ Б. Хмельницкаго». Тому цар наказує: в Глухові бути при гетьмані бригадирові Степанові Вельямінову «да съ нимъ шти (6-ти) человѣкамъ, штабъ-офицерамъ... изъ гарнизоновъ украинскихъ, которому съ общаго съ вами совѣту і согласія чинить то все, какъ опредѣлено въ упомянутыхъ Хмельницкаго договорахъ, гдѣ имянно описано, чему быть подъ великоросійскимъ судомъ и управленіемъ, дабы тѣмъ всему малоросійскому народу всѣ неправные суды и напрасные отягощенія пресѣчены были». Ми навели, по можливості, повний зміст і навіть окремі вирази цього важливого документа, власноручно підписаного царем Петром I, бо цей документ своєю тенденційністю й неправдивістю поданих історичних фактів являється характеристичним документом не лише для Петрової доби, але й для цілої історії українсько-московських відносин. Того ж 28 квітня видано ще один указ

такого змісту: «Малороссія бытъ въ вѣдѣніи сенатскомъ». Як відомо, до цього часу справи зносин Москви з Україною належали до компетенції тих царських установ і органів, що взагалі займалися справами міжнародних зносин Московської держави: посольських приказів, посольської канцелярії і в останньому часі Колегії закордонних справ; Сенат же видав лише внутрішніми справами Росії. Тому підпорядкування «українських справ» компетенції Сенату вказувало на те, що Україна не вважається вже за окремий державний організм, а за частину Російської держави.

Одержавши указ про «Малороссійскую Коллегію», гетьман на другий же день поїхав до генерал-адмірала гр. Апраксіна, щоб порадитися з ним, що робити, чи відповідати на царський указ, чи мовчки скоритися царській волі. Апраксін порадив подати цареві прохання «о перемѣну милостивого того монаршого указу» (ст. 53). Прохання («отвѣтная челобитная») було складено в генеральній канцелярії 2 травня й підписано 3 травня. В ньому гетьман дипломатично, в дуже лагідних і покірливих виразах дав вичерпуюче пояснення на всі обвинувачення в непорядках і зловживаннях у суді й управлінні. Гетьман заявив, що обвинувачення мають за підставу доноси «по злобі й ненависті», що коли й трапляються деякі непорядки в генеральному суді та військовій канцелярії, то гетьман негайно наказує не порядок виправити; що у випадках недужиття над козаками гетьман не спинявся навіть перед тим, щоб полковникам «публично наказувати й докоряти»; що доходи «покуховні» йдуть на заплату компанійцям і сердюкам, на утримання гармати, й на це є оправдуючі документи; що той канцелярист, який під час хвороби гетьмана підписувався за гетьмана, зробив це з відома гетьмана «въ маломъ моемъ домовомъ интересѣ», і за це його вже покарано висилкою в Казань, за указом Колегії закордонних справ; більше ж таких випадків не було й не буде. Що ж торкається так званих «скарг малороссійського народу», про які згадано в царських указах, то дехто скаржить «з непостоянства своего и упору плутовского», а більш усього «зъ наущенія Федора Протасьева». «Бо хоча й въ сущую правду по правамъ нашимъ давнимъ всѣ судимы бывають, однакъ онъ (Протасьев), мѣшаючи порядки, многихъ винныхъ заступаетъ для взятковъ и прихотей своихъ, яко о томъ подлинныя суть документи, и побуждаетъ ихъ упрямиться и маестать в. в-ва напрасно турбувати, иская подъ тѣмъ своея прибыли, а не государственного интересу». Далі гетьман торкнувся посилок на статті й прохання Б. Хмельницького, наведених у царському указі, й дав таку відповідь: Хоч усе залежить від самодержавної волі й сили імп. в-ва, однак за гетьмана Б. Хмельницького московських суддів і хлібних та грошових зборів до царського скарбу не було (в указі написано, що такі збори за Б. Хмельницького були, а потім невідомо чому зникли), бо Б. Хмельницький із усім народом українським «въ особливомъ респектѣ и милостивой протекціи былъ содержанъ» пізніше, за Юр. Хмельницького й Брюховецького, «статьямъ его отмѣна учинилась», але після Брюховецького давні статті знову були повернуті й дані Многогрішному, по ньому Самойловичеві «еще съ придаткомъ... и до моего уряду гетманского ненарушно были содержаны... и мене зо всей М. Россіей при правахъ и вольностяхъ нашихъ, на тѣхъ же статьяхъ, какіе мы... за Б. Хмельницкаго имѣли, цѣло, свято и ненарушно ваше імп. в-во утвердитъ благосозволилъ». Посилаючися на попередні грамоти Петра I, гетьман висловлює наприкінці надію, що ще більшу «милость и респект» від царя одержить і просить рішення царського на подані пункти.

З наведеного документа бачимо, що гетьман цілком правильно зрозумів царський указ із 29 квітня 1722 р. й дав дуже влучне пояснення

на всі обвинувачення, які дали привід до організації Малоросійської Колегії. Виявляється, що головну роль в цій справі відіграв резидент Протасєв, що Протасєв сам і донощиків творив, і справляв їх подання до царя та що вся справа з непорядками була штучно роздута й перебільшена. Цілком правильно пояснив гетьман і непорозуміння з «судьєю царским» і доходами, які нібито існували за Б. Хмельницького, а потім, невідомо чому, зникли. Особливо цікаве пояснення дав гетьман тим змінам статей Б. Хмельницького, що мали місце за наступних гетьманів. Відповідь гетьмана Скоропадського щодо сили й логічності наведених аргументів є одним із найкращих творів гетьманської канцелярії.

3-го травня цю відповідь повіз регент генеральної канцелярії Володковський до генерал-прокурора й, не заставши його вдома, поїхав до Преображенського і там передав безпосередньо цареві. Того ж дня цар із близькими вельможами й духовенством був після полудня в домі гетьмана, вітав його й родину дуже «милостиво», обіймав і цілував гетьмана в голову та провадив різні розмови, навіть на богословські теми, але жодної відповіді ані на подані «пункти», ані на прохання не дав. 4 і 7 травня до гетьмана приїздив царський кабінет-секретар Макаров і «зъ однимъ толко паномъ на уѣдиненіи много щось разговаривал»,— занотовує Ханенко в Діяріюші. 13 травня рано гетьман і гетьманша були в Преображенському селі в церкві, де був і цар, а коли по обіді гетьман поїхав сам до царя, щоб попрощатися й, очевидно, щоб дістати якусь відповідь, то не застав уже Петра, який, видимо, уникав побачення з гетьманом і незадовго перед тим виїхав у Коломну, направляючись у похід до Астрахані. «И такъ ясновельможный,— занотовує Ханенко в Діяріюші,— лишившись пожегання государевого, тощю зъ Преображенского возвратился на квартиру». Замість царської відповіді, гетьман мусив 16 травня 1722 р. приймати у себе Степана Вельямінова, «бригадира, опредѣленнаго судією на Украину». Цим же днем датовано й знамениту «Інструкцію бригадиру, господину Вельяминову».

«Інструкція» складається з двох частин: вступу й 11-ох пунктів. У вступі спочатку вказується на те, що цар, дбаючи про своїх підданих, щоб кожний у своїх справах міг дістати справедливе й швидке судове рішення, zorganizував у Великоросії «Коллегіи, Канцелярії, Губернії и Провінції», давши їм укази, інструкції й регламенти, щоб усі справи швидко й справедливо рішались, а «Малая Россія» через многі тяжкі військові й інші «труды» царські «до сего не была судами и прочими распорядками удовольствована». Тому цар під час свого побуту в Москві ознайомився з чолобитними й предложеними пунктами гетьмана Б. Хмельницького, що були прислані з послами Богдановичем і Тетерею, і рішеннями батька свого, царя Олексія Михайловича, і знайшов, що в названих «предложеніяхъ и рѣшительныхъ пунктахъ» написано: в пункті 2-му: «в яких великих містах будуть царські воеводи, то там для суду мають бути урядники козацькі, і судитись шляхті, козакам і міщанам по своїм правам, а воеводам їх не судити; коли ж кому козацький суд буде «не люб» і забажає хто перенести свою справу до царського воеводи, тоді воевода суд учинить «по своему разсмотрѣнію»; в п. 7-му: «щоб цар наказав бути в козацьких городах воеводам із їх же людей, які були б «знатні» й вірні, і права їх козацькі знали, вони б і доходи на царя збирали. А якщо цар не згодиться й накаже бути своїм воеводам, то все ж таки зборщики хай би були з їх людей і, збираючи, віддавали воеводам» (далі йде пояснення, що від своїх людей легше буде й тягар податків нести). А на цей пункт у «рѣшительныхъ пунктахъ» написано (далі наведено дослівно царський указ під ст. 1-ою договору Б. Хмельницького в редакції 27 березня 1654 р.). Вступна частина «Інструкції» закінчується пере-

численням «непорядків» у судах, полках і генеральній канцелярії, які вже було наведено в указі з 29.IV (див. вище ст. 147) та такою резолюцією: «Того ради Е. И. В-во, жалуя подданныхъ своихъ, Малоросійській народъ, при гетманѣ въ Глуховѣ для управления судовъ и протчего, что въ просительныхъ пунктахъ онаго Б. Хмельницкаго и въ рѣшительныхъ на оное написано, указалъ быть, вмѣсто одной воеводской персоны, для лучшей вѣрности и управления, Коллегіи, въ которой быть ему (Вельямінову) съ шестью человекъми съ штапъ-офицерами Украинскихъ гарнизоновъ, по переѣмамъ; да при той же Коллегіи быть прокурорами, погодно съ переѣною изъ гвардіи капитаномъ или капитаномъ-поручикомъ».

У другій частині «Інструкції» вміщено 11 пунктів, в яких означено компетенцію «Малоросійської Колегії»: п. 1 — Колегії надається компетенція судової апеляційної інстанції; Колегія має право приймати і вирішувати «по правамъ и регламентамъ» скарги на рішення всіх чисто судів В. Запорозького: генерального суду, військової, полкових і інших канцелярій і ратушевих судів; по п. 2 — М. К. має «освѣдомитца» про всякі збори хлібні й грошові, які належить збирати до царського скарбу за пунктами Б. Хмельницького, наказати ті збори збирати урядовцям і війтам, доглядати за правильністю зборів і приймати збори з рук зборщиків; п. 3 — із доходів, зібраних таким способом, Колегія має давати належне «жалування» сердюкам та компанійцям; скільки буде роздано й скільки залишиться, тому всьому вести рахунок і книги та відомості висилати до сенату; п. 4 — доглядати, щоб генеральна старшина й полковники козаків і посполитих не «отягчали роботами и прочими трудностями» й цьому перешкоджувати, після поради з гетьманом; п. 5 — пильно доглядати, щоб московське військо, що стоїть на «винтер-кватирахъ», було поставлене у всіх посполитих, не обходячи нікого, ні гетьманських, ні полковничих, ні старшинських, ні козачих, ні великоросійських маєтностей, ні розкольників, ні всяких інших духовного чи світського звання осіб. Лише не ставити по дворах заслужених осіб, полковників, сотників і іншої старшини, де ті самі живуть; також доглядати, щоб військо — драгуни й офіцери — не вимагало зайвого провіанту й фуражу, поверх призначеного указами, й обивателям «отягченія» не чинило; п. 6 — а на кого з війська, що стоїть на кватирах, буде скарга, то такі скарги розглядати, судити й рішення давати на підставі регламентів і військових артикулів; п. 7 — доглядати, щоб царські й сенатські укази до гетьмана належно були записані в книгах і щоб про виконання їх доносили рапортами. Також стежити за тим, щоб гетьманські універсали, які гетьман має висилати кудись, були підписані гетьманом «и оные всѣ смотрѣть имъ въ Коллегіи», та щоб писарі не підписували цих указів, як то було раніше; п. 8 — про що довідається бригад. Вельямінов, що торкається охорони малорос. народу, зверх цих пунктів, про те має писати до Сенату й вимагати указу; п. 9 — секретарів, канцеляристів і інших службовців, скільки потрібно для справ, М. К. має одержати з Сенату, а на покриття канцелярійних видатків, на папір, сургуч і т. ін. брати потрібні суми з «тамошніх доходів»; п. 10 — до інструкції додаються копії з прохання й договірних пунктів Б. Хмельницького — для виконання, а з пунктів інших гетьманів — для відома; і нарешті, в п. 11-му Вельямінову наказується все доручене йому виконувати по правді, «нелицемѣрно, какъ доброму и честному офицеру надлежитъ, опасаясь за неисправление надлежащего штрафа по артикулу»; гетьманові послано окремий указ. Інструкція була надрукована й опублікована при окремому указі до всього «малоросійскаго народа» з 16 травня 1722 р. З цього указу видно, що цар вирішив питання про Колегію ще 27 к в і т н я, отже, н а п е р е д о д н і п о д а н н я гетьманом чолобитної з «пунк-

тами». Коли це дійсно так сталося, то факт, що цар, приймаючи від гетьмана чолобитну 28 квітня, ані слова не сказав йому про своє рішення, доводив би, що цареві ніяково було самому сповіщати гетьмана і він вирішив послати гетьманові писаний указ через посланця 30 квітня. Можливо ж, що в указі з 16 травня навмисне було відсунено дату на день раніше. Далі в указі стояло, що цар, «жалуя подданных своих, малороссійскій народъ», наказав при гетьмані в Глухові бути замість «одной воеводской персоны», згідно з пунктами Б. Хмельницького «Коллегія» в складі бригадира Вельямінова і 6-ох російських офіцерів «для управління судовъ и прочего», що в пунктах Б. Хмельницького зазначено і що, мовляв, усе це робиться лише для того, щоб «малороссійскій народъ» ні від кого неправдивим судом, а від старшини податками «утѣсняемъ не былъ».

Такий був зміст інструкції бригадирові Вельямінову. Матеріальною основою чи приводом для призначення Мал. Колегії виставлено «многія жалоби» на непорядки в судах, у генеральній військовій канцелярії та утиски посполитих і козаків полковниками й старшиною. З відповіді гетьмана Скоропадського знаємо, що в дійсності всі ці скарги були спровоковані Протасьєвим та що ціла ця справа була навмисне роздута через злобу й бажання Протасьєва вислужитися перед царем. Що ж торкається правної підстави для утворення Малорос. Колегії, то «Інструкція» вказує на дві такі підстави. Одна складається з посилки на «предложенія» Б. Хмельницького та на «рѣшительные пункты» царя Олексія Михайловича. З «предложеній» взято пункти 2-й і 7-й, а з «рѣшительныхъ пунктовъ» — царську резолюцію на ст. 7-у. Терміни й вирази, яких при цьому було вжито як в указі з 29 квітня 1722 р., так і в «Інструкції» («статьи и прошенія», «челобитная и предложенные пункты», «на тѣ пункты рѣшенія»), вказують на те, що в цих документах нібито цитуються статті Б. Хмельницького, подані послами його в Москві 14 березня й затверджені 27 березня 1654 р., себто перший основний договір Війська Запорозького з московським царем. Тим часом, коли перевірити текст цитованих 2-го й 7-го пунктів та резолюції царя, що ніби була дана на п. 7-ий, то вийде, що ані в «прошені» 14 березня, ані в «пунктах» Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. таких пунктів, які наведено в указі та в інструкції, немає зовсім, а знаходяться ці пункти в словесній заяві послів Б. Хмельницького, зробленій перед боярами 13 березня 1654 р. і записаній у протоколі (наскільки точно, невідомо), що його склали московські піддядчі. Цей протокол, складений для доповіді боярській Думі, як документ внутрішньої ваги, не мав жодної правної сили й не фігурував поруч з іншими документами при складанні договору 1654 р. Навпаки, в проханні Б. Хмельницького з 14 березня 1654 р., власноручно підписаному Б. Хмельницьким, як і в основному договорі редакції 27 березня 1654 р., і навіть у фальсифікаті цього договору з 1659 р., постанови, внесені в «Інструкцію» під іменем «2-го й 7-го пунктів», були замінені іншими, протилежними постановами. Так, напр., «у п. 2-му» говориться про апеляцію у «государевъ воеводы» для всіх, незадоволених козацьким судом, а в «прошені» Б. Хмельницького з 14 березня, в жалуваній грамоті з 27 березня 1654 р. і в ст. 1-ій редакції 1659 р., навпаки, постановлено, щоб у козацькі суди «ни воевода, ни стольникъ, ни бояринъ не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтовъ товариства сужены были». Знову ж у цитованому «п. 7-му» говориться спочатку не про царських воевод, а про «воеводъ изъ ихъ людей» (козацьких), а коли б цар на це не згодився та послав своїх воевод, то щоб ці «государеві воеводи» самі доходів не збирали, лише

брали ті доходи, що їх зберуть місцеві зборщики. Далі, в «прошенні» Б. Хмельницького (п. 15 н 16), у ст. 1-й ред. 27 березня 1654 р. і ст. 11-й ред. 1659 р., категорично сказано, що Б. Хмельницький наказав послам своїм «ни на единого воеводу (який би збирав доходи) не позволять и о томъ договариваться», хіба що самі проміж себе свого воеводу виберуть «низъ тутошнихъ людей», а те для того, що царський воевода, «наѣхавъ, права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ». Отже, в автентичному проханні Б. Хмельницького і в основному договорі 1654 р. було категорично встановлено, щоб царські воеводи не вмішувалися в козацькі суди й не збирали доходів; і ці «пункти» були стверджені указом царя Олексія Михайловича. Один із цих указів, а саме указ під ст. 1-ою в ред. 27 березня 1654 р., наведено і в інструкції, тільки ж він, навіть відірваний від статті, яку стверджував, говорить не про царських воевод, які мають доходи одержувати, а про «царських людей», яких цар пришле для «тое зборное казны». Нарешті, цікаво зазначити, що є й категорична постанова Олексія Михайловича під ст. 4 додаткових статей Ю. Хмельницького, складених у Москві 23 грудня 1659 р., про те, що у Війську Запорозькому а пеляці й не буде.

Таким чином, перша правна підстава інструкції 1722 р. не має найменшого, безпосереднього чи посереднього, оправдання ані в «прошенні», ані в «рѣшительныхъ пунктахъ» Б. Хмельницького, ані в автентичному договорі 1654 р. Цитати 2-го й 7-го пунктів узято до Інструкції з документа, який не мав жодного правного, обов'язуючого значення й який суперечив автентичному «прошенню» й договорі Б. Хмельницького. Посилка на «2-й і 7-й пункти» протоколу з дня 13 березня 1654 р. була явним натяганням і, на нашу думку, пояснюється тим, що царське рішення про утворення М. Колегії було прийнято незалежно від тих чи інших постанов договору Хмельницького і лише пізніше було наказано підшукати для цього рішення якесь оправдання. Це припущення наше підтверджується й тим, що посилка на пункти й рішення, дані Б. Хмельницькому, вміщена в Інструкції на другому місці, на першому ж місці вміщено іншу підставу: цар через військові події й інші «труды» не мав часу досі «удовольствовать Малую Россію» судами й іншими розпорядками, як то він зробив уже для «Великої Росії», тому, будучи в Москві, вирішив цар тепер провести подібну «реформу» і в М. Росії. Ось що було дійсною, правдивою причиною рішення царя Петра I організувати ще одну «коллегію» — Малоросійську. Петро I давно вже намірявся покінчити з автономним устроєм України, що відокремлював Україну від Російської держави та перешкоджав «къ рукамъ прибрать» український народ — найвільніший, на думку Петра, з усіх народів світу, але різні реформи в Росії та військові події не залишили вільного часу. Тепер такий час знайшовся, і Петро I вирішив зайнятися Україною, її «нечуваною свободою» та завдати їй автономії рішучого удару, запровадивши на Україні Малоросійську Колегію. Щоб замаскувати цей незаконний з погляду договірних відносин України й Москви акт та надати йому хоч би зовнішнього правного вигляду, відшукали в московських архівах протокол від 13 березня 1654 р. й на основі 2-го й 7-го пунктів цього протоколу збудували теорію про якогось «царського воеводу-суддю», якому нібито ще за часів Б. Хмельницького було дано компетенцію найвищого судді й адміністратора України. Рахували на те, що гетьман не розбереться в справі або ж не посміє відповісти на таке одверте й сміливе ствердження неіснуючих фактів. Дійсно, Скоропадський у своїй відповіді дипломатично ухилився від вказівки на перекручування договору Б. Хмельницького, але все ж таки зауважив, що таких суддів за Б. Хмельницького не було.

Державно-правне значення реформи Петра I полягало в тому, що в автономне управління України, забезпечене як попередніми договорами, так і грамотами й Решетилівськими пунктами Петра I, було включено новий, чисто російський орган — «Малоросійську Коллегію», яка, підлягаючи безпосередньо російському сенатові, мала діяти на Україні не тільки незалежно від гетьманського уряду, ба навіть над гетьманом і над усіма установами й органами України. Малоросійській Колегії в обсягу суду надано компетенцію найвищого суду на Україні, в обсягу адміністративного управління — компетенцію найвищого контрольного й рішачого органу над усіма «колегіями-канцеляріями», над полковою, сотенною й ратушевою адміністрацією; в обсягу державного господарства до Малоросійської Колегії перейшли всі джерела державних прибутків і видатків, отже, весь державний бюджет; нарешті, під догляд і контроль М. Колегії поставлено самого гетьмана й гетьманський уряд.

Гетьман Скоропадський не дожив до проведення в життя згаданої реформи. Поїздка до Москви та прикrostі, яких він там зазнав, і то в справах загальнодержавних, а не особистих (особисті, родинні справи він полагодив успішно), скоротили йому життя. В останніх днях перебування в Москві гетьман мусив приймати «г. бригадира Вельямінова», а 20 травня було прислано, нарешті, відповідь на «пункти», подані цареві ще 28 квітня. Загалом, за винятком деяких неважних пунктів, відповідь царя була несприятлива: цар відмовив вивести з України московські полки, що стояли там уже 13 років; а на скарги гетьмана на втручання київського генерал-губернатора й коменданта до сусідів і управління та на здирства й сваволю російських офіцерів і солдатів цар відповів так: «Опредѣленъ къ вамъ бригадиръ съ 6-ю помощниками, которому велѣно все чинить по трактату, учиненому съ Хмельницкимъ, о чемъ пространно усмотришь къ удовольствию своему изъ указа, вамъ подписаннаго 29 сего мѣсяца». Скоропадський вернувся до Глухова вже зовсім хворим 27 червня і помер 3 липня 1722 р.

* * *

Нам лишилося ще спинитися на питанні про те, як була проведена в життя «реформа» державного управління України на підставі актів 1722 р., та, зокрема, зазначити діяльність Малоросійської Колегії й її наслідки для України.

Після смерті гетьмана Скоропадського Петро I відклав вибори нового гетьмана до свого повороту з перського походу, а управу Україною доручив двом колегіям: генеральній старшині на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком (ця колегія придбала ім'я: «Панове, на місці гетьманським комендуочі»), та Малоросійській Колегії на чолі з Вельяміновим. Причиною відкладання виборів гетьмана, можна думати, було бажання Петра I улегшити перші кроки діяльності М. Колегії. Але це не допомогло, бо з перших же днів діяльності М. Колегії вона зустріла на Україні рішучий опір з боку слухняної до цього часу генеральної старшини, особливо з боку П. Полуботка, внаслідок чого виникла запекла боротьба за владу між українським і російським правлячими органами, що часом набирала глибоко драматичних рис, а часом точилася навколо непомітних і неважних дрібниць. Як і можна було сподіватися, закінчилася ця боротьба перемогою сильнішого — російського уряду. Указами від 4, 16 і 29 квітня 1723 р. Петро I знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові Голицину, адміністративну й фінансову владу передав М. Колегії, якій уже належала вища судова влада, решту влади, яка ще лишилася в руках «п. п. правлячих», віддав під контроль Вельямінова, а Полуботка, суддю Черниша й писаря Савича викликав до Петербурга для «отвѣта».

Там їх судив російський верховний суд за спротив царським указам та за подання «чолобитної» від імени цілого народу українського про скасування М. Колегії, але жодного присуду не виніс. З наказу царя Полуботка й усю генеральну старшину (решту членів її привезли з України) було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де Полуботок і загинув у кінці 1724 р.

Що ж до питання про вибори нового гетьмана, то Петро I видав 23 червня 1723 р. указ, в якому категорично відмовив дозволити вибори. «Какъ всѣмъ извѣстно,—писав цар,— что со времени перваго гетмана Б. Хмельницкаго даже до Скоропадскаго всѣ гетманы явились измѣнниками, и какое бѣдствіе терпѣло отъ того наше государство, особливо Малая Россія, то и надлежитъ приискать въ гетманы весьма вѣрнаго и извѣстнаго человека, о чемъ и имѣемъ мы непрестанное стараніе; а пока оный найдется, для пользы вашего края, опредѣлено правительство, которому велѣно дѣйствовать по данной инструкціи; и такъ до гетманскаго избранія не будетъ въ дѣлахъ остановки, почему о семъ дѣлѣ докучать не надлежитъ (П. С. З. 4252). Унаслідок цього указу до самої смерті Петра I питання про вибір гетьмана вже не підіймалось. За цариці Катерини I, з огляду на можливість війни з Туреччиною, Верховний Тайний Совіт 11.II. 1726 р. виніс рішення, щоб «для удовольствія и приласканія тамошняго народа, выбрать персону, годную и вѣрную изъ нихъ, малороссіянъ, въ гетманы», скасувати всі податки, які було заведено понад установлені договорами, та повернути самостійний суд. Але ця постанова викликала протести серед членів В. Т. С. й труднощі фінансового характеру й не була здійснена. На засіданні 23 лютого 1726 р. граф П. Толстой, ворог Меншикова, зробив таку заяву: «Къ тому, чтобы въ М. Россіи паки гетману быть, совѣтовать не можетъ, понеже бл. памяти е. и. в-во въ томъ намѣреніи гетмана въ Украинѣ не учинилъ и у полковниковъ, и у старшины власть убавилъ, да бы Малую Россію къ рукамъ прибрать»... Постанова про зменшення податків також не була здійснена, бо російському урядові тяжко було відмовитися від значної суми доходів, які збирала Мал. Колегія до царського скарбу.

Наслідком цього тяжкий режим політичної неволі й економічного визиску, заведений на Україні за Петра I, продовжувався аж до смерті Катерини I. Малоросійська Колегія нібито мала своїм завданням «оборонити» народ від «надужиття й сваволі» українського автономного уряду, тим часом, підсумовуючи її діяльність, мусимо прийти до висновку, що М. Колегія довела Україну до повної руїни з погляду політичного, адміністративного й економічного. Що М. Колегія, як і призначені російські коменданти, правили Україною безконтрольно, з надужиттям, здиством, поборами й неправдами, про це свідчать численні скарги українського населення «на обиды, разоренія и взятки бывшаго той Коллегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣлѣ. Щодо економічного стану України, то фінансовими заходами, підвищенням податків, заведенням нових, боротьбою з економічною окремішністю України та безоглядною експлуатацією її ресурсів російський уряд і його орган — М. Колегія — довели населення України до великого зубожіння. Правління М. Колегії показалося дуже зручним, щоб Україну «къ рукамъ прибрать». Воно підкопало підвалини автономного устрою України та підготувало ґрунт під інкорпорацію її Росією.

(Далі буде)

Підготовка тексту до друку В. А. Смоля і В. М. Рички

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 4.—6, 7—8, 9, 11—12; 1994.— № 1, 2—3, 4, 6.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Кульчицкий С. В. Концепция «кооперативного социализма» 3
Горбик В. А., Скрипник П. И. К вопросу о районировании Украины
(Окончание) 17

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Деревянко С. М. (Ивано-Франковск), Панчук А. М. ЗУНР в украинской
историографии 28

СООБЩЕНИЯ

- Коваль М. В. «Просвита» в условиях «нового порядка» (1941—1944 гг.) . . . 37
Вегеш Н. Н. (Ужгород), Задорожный В. Е. (Ужгород). Карпатская
Украина в 1938—1939 гг.: некоторые аспекты социально-экономического и
политического развития 42
Аппатов С. И. (Одесса), Дубовик В. А. (Одесса). Американские ученые
о независимой Украине (1989—1992 гг.) 51

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Верстюк В. Ф. Украинская революция: эпоха Центральной Рады 65

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Тюрменко И. И. Иван Огиенко — митрополит Илларион 79

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- ОУН и УПА во второй мировой войне (Продолжение) 93

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Калашников В. М. (Днепропетровск). Украина XVII ст. глазами ирландско-
го ученого 123
О'Коннор Бернанд (Ирландия). История Польши (фрагменты, относя-
щиеся к Украине) 124

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках
(Продолжение) 145